ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

29. AASTAKÄIK 2017 NUMBER 11

Eesti välispoliitika algus, 1990–1991 . . . . . Kaarel Piirimäe
Ei sõnagi Tiibetist . . . . . Toomas Kiho
Poliitiline manipuleerimine ja keelefilosoofia . . . . Jennifer Saul
Kolm surma: Mozart, Goethe, Hedda Gabler . . Linnar Priimägi
Tillukesest aatomist tuumapommini . . . . . Taivo Liiva
Luulet . . . . . Maarja Pärtna
Eesti rahvarohtudena kasutatud kemikaalid . . . . . Arvi Liiva
Kuhu lähed, juhtimisteadus? . . . . . Mait Rungi
Demonstratiivid . . . . . David Kaplan
Arvustus . . . . . Janika Kronberg

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Marju Lepajõe, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Tarmo Soomere, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:
Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2017
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1570.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

29. AASTAKÄIK 2017 NUMBER 12 (345)

Eesti välispoliitilised prioriteedid 1991. aastal
Ann Alari, Priit Heinsalu, Indrek Kannik, Tiia Kangert, Indrek Lindsalu, Ekke Nõmm, Vladimir Sapožnin, Grigore-Kalev Stoicescu, Indrek Tarand, Ago Tiiman, Alo Toomel, Peeter Värv 2115

Seitsmenda rahukevade valeretseptsioon
Cornelius Hasselblatt 2147

Songermaa
Toomas Kiho 2158

Arhitektuur — ruumilise mõtlemise kunst
Leonhard Lapin 2161

Sõber on Matjus, kuid veel suurem sõber — eimiski: Riieldes olemisajaloolise mõtlemisega
Leo Luks 2170

Kuidas olla täiuslik
Ron Padgett 2201
Tõlkinud Marju Randlane

Ulixes. 5. ptk: Lootosesööjad
James Joyce 2207
Tõlkinud Kullo Vende

Tillukesest aatomist tuumapommini. II
Taivo Liiva 2231

Arvustus: Füüsikud ja lüürikud taas teineteisel ulatavad käe. *Lähedane ja kauge füüsika Ülo Soosteri illustratsioonidega.* Joonistusi kommenteerinud Jaak Kikas, koostaja Kadri Mägi, sisutoimetaja Henrik Sova. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2016. 158 lk.

Indrek Grigor..... 2261

Õiguse lähenemisest moraalile. H. L. A. Hart. *Õiguse mõiste.* (Avatud Eesti raamat.) Tlk Piret Luiga. Tallinn: Valgus, 2017. 535 lk; Ronald Dworkin. *Õiguse impeerium.* (Avatud Eesti raamat.) Tlk Piret Luiga. Tallinn: Valgus, 2015. 543 lk.

Helen Eenmaa-Dimitrieva..... 2269

Abstracts

..... 2277

Demonstratiivid: Essee demonstratiivide ja teiste indeksikaalide semantikast, loogikast, metafüüsikast ning epistemoloogiast. IV

David Kaplan..... 2285

Tõlkinud Anto Unt

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused Artur Alliksaare luuletuste teemal

lk 2146, 2157, 2160, 2169, 2230, 2304:

LEONHARD LAPIN (1947) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia (Eesti Riikliku Kunstiinstituudi) arhitektuuri erialal 1971. aastal; 1990. a-st Tallinna Kunstiülikooli õppejõud, 1995–2013 Tallinna Kunstiakadeemia üldkompositsiooni ja värviõpetuse õppetooli juhataja, professor, 2013. a-st emeriitprofessor. Aastatel 1992–1998 oli ta Helsingi kunstikooli MAA õppejõud, 2001–2002 Tartu Ülikooli vabade kunstide professor, olnud külalisprofessor Helsingi Tehnoloogiainstituudi arhitektuuriosakonnas (1994), Eesti Muusikaakadeemias (1997, 2002), Tartu Kõrgemas Kunstikoolis (2015–2017).

EESTI VÄLISPOLIITILISED PRIORITEEDID 1991. AASTAL

Ann Alari, Priit Heinsalu, Indrek Kannik, Tiia Kangert, Indrek Lindsalu, Ekke Nõmm, Vladimir Sapožnin, Grigore-Kalev Stoicescu, Indrek Tarand, Ago Tiiman, Alo Toomel, Peeter Värv

6. detsembril 1990 tegi välisminister Lennart Meri ministeeriumis toimunud osakonnajuhatajate nõupidamisel teatavaks neljaliikmelise komisjoni moodustamise, kes valiks välja kandidaadid õppekomandeeringuteks välismaale, pidades silmas lähetatavate edasist tööd välisministeeriumis. Komisjoni kuulusid Eesti Instituudi peasekretär Henno Rajandi, EI konsultandid Alar Olljum (esimees) ja Jüri Luik ning Välisministeeriumi informatsioonibüroo juhataja Mihkel Mutt. Komisjon kogunes 8. detsembril (puudus Mutt) ning seadis kokku võimalike kandidaatide nimekirja, võttes aluseks (hilisema nimega) Eesti Majandusjuhtide Instituudi diplomaatide kooli juhataja Mati Lukase esitatud nimekirja ning Välisministeeriumi töötajate nimekirja. Isikuid valiti lähetusteks Rootsi Väisministeeriumi väliskaubanduse osakonda, Rootsi Välisministeeriumi diplomaatide kooli ja USA Riigidepartemangu. Seejärel otsustati pöörduda valitute poole ning muu hulgas paluda esitada kuni viielehekülјeline esseevormis vastus küsimusele "Kuidas hindate Eesti praeguseid rahvusvahelisi suhteid ning millised on Eesti välispoliitika prioriteedid järgmise aasta jooksul?". Lõplik otsus pidi tehtama 1991. aasta jaanuari esimesel nädalal. Vabas vormis esseede tähtajaks seati 27. detsember ning nende pikkusena pandi nüüd paika 3–4 lk, täpsemaks teemaks "Eesti välispoliitilised prioriteedid 1991. aastal". Esitame alljärgnevalt autorite nõusolekul nende tollased tööd koos väiksemate keeleparandustega. Eesti Instituudi tollased arhiivimaterjalid on

antud Rahvusarhiivi (ERA.5077 — Mittetulundusühing Eesti Instituut, korrastamisel; siinne kaust endises numeratsioonis nr 83). *Akadeemiale* on nendest koopia vahendanud Kaarel Piirimäe.

M. O.

Ann Alari:

What goes on in the pauses
of this conversation?
Which is about free will
and politics and the need for passion.

Just this: I think of the woman
they did not kill.[1]

Margaret Atwood, *True Stories*

Jah, teadmine postkommunistliku Euroopa kui poliitilise ja kultuurilise mõiste sünnist on juba sedavõrd laialt levinud, et võib enesele kohustuslikukski arutlusteemaks võtta Eesti välispoliitika eelistused. Kui ligi kümme aastat tagasi raadiodebatil välisministrilt küsiti, millised on Eesti välispoliitika järgmise aasta põhisuunad, siis telefoniküsimus vastajani ei jõudnudki. Ehk käitusid saate läbiviijad eetiliselt? Eesti Vabariigi kui rahvusvahelise õiguse subjekti täielik taastamine ei kuulunud arutlusele.

Millest mõeldakse nüüd, kui teemaks on Eesti välispoliitika prioriteedid?

Kui alustada lähedalt, et jäädagi lähedale, siis on ju ilmne, et Eesti identifitseerib end üheaegselt nii Põhjamaade kui Kesk-Euroopaga. Viimasega on kindlalt seotud ka meist siiski uskumatult erinevad Läti ja Leedu. Tallinnast Vilniusse sõites on mul alati alles Riiast alates, võib-olla puhtvisuaalsetest mõjutustest (Riia juugend?) tingitud tunne, et siit see Kesk-Euroopa algabki. Selle-

[1] "Mis toimub pausides / selles vestluses? / Mis puudutab vaba tahet, / poliitikat, vajadust olla kirglik. // Lihtsalt see: mõtlen naisest, / keda ei tapetud" (tlk Ene-Reet Soovik). *Toim.*

le arusaamale järgnevad elamused, mida tekitavad kokkupuuted täiesti erineva keelkonna keeltega. Teatud olukordades toob see isegi ahistust. Leedus juba täielikult valitsev katoliiklik kultuur, vaimulaad (poliitilised traditsioonid) on ikka kõigepealt raamatuja siis alles elutarkusena minuni jõudnud. Protestantismist, luterlusest rohkem läbi imbunud kultuuritüübiga on paratamatult teisiti. Kombestik on lähedasem, muinasusk ja rahvapärimused tajutavamad. Suhtetasand soomlaste ja skandinaavlastega on arusaadav. Hingeliigutustki tekitab varjatult kokkuleppeline arhetüübi ülekandmine "Uude Maailma", mis algab ehk sellest, et näiteks Kanadas asusid järve ühele kaldale elama eestlased ja teisele soomlased. On vaja turvalist keskkonda. On vaja, et tavad oleksid pärit oma ajaloost.

Tasakaalustatud välispoliitika peaks siin tagama kommunikatiivsuse, mis ju iseloomustabki kultuuri. Seda keerulist, iseorganiseeruvat väärtuste maailma, mis lubab inimesel kaitsta ja arendada oma individuaalsust. Ei lase tal kaotada vastutust reaalse maailma ees. Ei lase tal laskuda altruismi, millest algavad paljudki kuriteod.

Välispoliitikas kui kindlasuunalises protsessis on oma osa rahvuskultuuri serveerimisel. Selle tegemine "võitlevalt" viib ilmselgelt meie vääritimõistmiseni nii Moskvas kui Pariisis. Mõlemal pool on suhteliselt arusaadavam (kas alati ka arvestatavam, on iseküsimus) "humanistlik" esitus sellest, kuidas kaitsta ennast erineva tsivilisatsioonitüübi vastu. Esitus sellest, et meie suhtumine ja tegevus ei ole suunatud vene kultuuri vastu, vaid üksnes teatud klišeeliste kultuuriilmingute vastu, mille eesmärk on olnud muuta meid võimalikult manipuleeritavaks. Aga kuna kultuuriliselt skisoidse maailma olemasolu on Läänes peaaegu tundmatu, siis on ikkagi uskumatult raske teha end arusaadavaks. On raske selgitada, et klammerdumine rahvusliku külge tekib sellest, et ümbrust püütakse hävitada. Et kultuurikeskkonna hävitamine toob kaasa inimese olemusliku lagunemise. Et kultuurikeskkond vajab iseseisvust.

Muidugi on iga poliitiku esmaseks ülesandeks oma rahvushuvide kaitsmine. Realiteetide selge tajumine ja ülesannete täpne määratlemine. Küsimused taktikast, strateegiast, ajakavast, tegut-

semise aktiivsuse astmest jne. Kui kirjanduslikult arusaadav tundub täna aeg enne aastat 1920, mil meie välisdelegatsioon valmistas pinda Eesti Vabariigi diplomaatilistele suhetele! Ja kui haaramatud võivad olla erimeelsuse ja ajastamatuse all kannatavad olukorrad, enne kui nad muutuvad minevikuks. Miks me mäletame minevikku, mitte tulevikku? laseb Margaret Atwood küsida oma Teise maailmasõja järgses Kanadas naisekskasvamise psühholoogilis-emotsionaalset kogemust peegeldava romaani sissejuhatuses. Ja vastab tõdemusega, et minevikus ei kao miski päriselt. Ehk on tuleviku mäletamise eeltingimuseks paljususe tajumine oleviku liikuvates kihistustes. Sise- ja majanduspoliitilistes vaidlustes ilmnevad erimeelsused peegelduvad ju selgesti ka välispoliitikas, mis peaks ikkagi olema arvestav üks.

21. detsember 1990

Priit Heinsalu:

> "Ei ole meil kõrgemat eesmärki kui iseseisvuse saavutamine" ... ehkki sõna "meie" tarvitavad peamiselt "nemad". Ülemnõukogu on välja kuulutanud üleminekuperioodi, kuid valitsus käitub, nagu juba oleksime riik.

Eesti Vabariigis on riiklus ripakil.

Riiklik Julgeolekukomitee viib 1. aprilliks oma piirivalveväed minema, kuna Eesti pole järjepidevalt värbamisplaani täitnud. Eesti Valitsusel ja Eesti Komiteel tuleb välja kuulutada mobilisatsioon, sest mitte keegi ei julge KGBga sõlmida lepingut, isegi mitte valitsustevahelise side kindlustamiseks. Üsna ootamatul viisil on tekkiva Eesti riigi pädevusse langenud territoorium, ehkki veel mitte õhuruum. Kuid külalisi võib juba ise uksest sisse lasta.

Et välismaalt tullakse Eestisse peamiselt Stockholmi, Helsingi, Leningradi, Moskva ja Riia kaudu, tuleb seal kähku avada Eesti (Balti) konsulaadid, mida targu nimetatakse infobüroodeks. Bürood avatakse ka väikestes põllumajanduskuningriikides Taanis ja Hollandis, kes muuseas aitavad me karja parandada; samuti Va-

tikanis, kuigi Püha Tool oli esimene, kes Molotovi-Ribbentropi pakti järel Eestit enam iseseisvaks riigiks ei pidanud.

Moskvasse ja Riiga nimetatud *postpred*'id saavad *polpred*'i[2] tiitli, sest nemad peavad tegelema muudegi probleemidega, ka sealtkaudu välismaale tõttavate kodanikega. See osutub äärmiselt vaevanõudvaks, kuna Nõukogude Baltikumis välja antud passid kaotavad võidupühaks kehtivuse ning ainsaks isikutunnistuseks jääb ostukaart, millel paraku pole allkirja ega sünnikuupäeva.

Ülemnõukogu võtab kiiruga vastu kodakondsusseaduse ning riikkondsusseaduse, et välistada topeltkodakondsust, millega härrad Parming ja Kortelainen koos valida saaksid. Nõndaviisi ongi enam-vähem piiritletud nii territoorium kui rahvas ning Eesti Vabariik võib hakata pretendeerima oma rahvusvahelisele olemasolule.

Kui härra Meri on suutnud avada konsulaadid ning saanud akadeemikuks, siis võtab ka akadeemik Lippmaa eeskuju ajaloofilosoof Savisaare paindlikkusest ning aitab hoobilt sõlmida baaside lepingu Liidu ja Eesti vahel (tähtaeg 1995). Lepingute ratifitseerimise stsenaariumi tellib Kirjanike Liit rahvusvahelise õiguse professorilt Jaan Krossilt, millega Kross saab Nobeli laureaadiks ning Eesti pääseb jälle maailmakaardile. Sest ometi lõpuks on vabalt valitud parlament ning valitsus aru saanud, et Eesti võiks täita ka rahvusvahelisi kohustusi, mitte üksnes taga ajada "oma" rahvusvahelisi õigusi.

Selle peale on Arnold Rüütel kohe niivõrd veendunud eesti rahva töökuses, et lubab õigusjärglasena enda peale võtta nii EV kui ENSV kohustused; enamsoodustusrežiimi ja sadamate kasutamise õiguse tagamine USA-le tekitab soomlusele orienteeritud põhjaeestlaskonnas nurinat.

Kõik see on tõestanud Eesti riigi ja tema välispoliitika tublidust ning 3. oktoobril annab Saksamaa, kes meid on kõrvupidi Euroopasse tirinud, lahke nõusoleku seda veel kord teha. Nõukogude Liitki pole enam vastu, sest majanduslepingud Baltikumiga

[2]Vene k *постпред* (*постоянный представитель*) 'alaline esindaja', *полпред* (*полномочный представитель*) 'täievoliline esindaja'. *Toim.*

on hoopiski tulusamad kui sõjavägede paigalpidamine. Eesti saab loa osaleda Euroopa julgeoleku- ja koostöönõupidamise täisliikmena, kuid tingimusel, et istub kolm aastat Nõukogude Liidu ja Soome vahel.[3]

Eespool loetletud sündmuste toimumiseks läheb tarvis hulganisti häid diplomaate, neid hakkab Välisministeerium ette valmistama "Telekooli" kaudu. Ka ülikool paneb õla alla, avades 1. septembril Põhjala Instituudi.

Enne veel kui ÜRO Peaassamblee läheb jõuluvaheajale, esineb hr Meri seal ettekandega "Linnutee väraval" (Eesti riigi jõudmisest universumi kaardile) ning hr Mutt annab UNESCO peakorteris pimedatele pressikonverentsi. Nii lõpevadki Eesti välispoliitika 1991. aasta saavutused, mis said hoogsa alguse sellest, et Nõukogud ei määranud Vainot välisministriks ning eestlased asusid end üle tähtsustama.

Tiia Kangert:

Täna on 21. detsember 1990. a. — eestlaste poolt äraneetud mehe sünnipäev, teise äraneetud mehe sünnipäevani — 21. aprillini on täpselt neli kuud.[4] Ei Stalini-Hitleri tegudest ei taha me täna mõelda. Sobingute mõjudest muidugi ei pääse. Mõtleme hoopis seitsmele päevale, mis ootavad meid üheksa kuu pärast septembris 1991. a.

21. september.

Vaatamata laupäevale on kokku tulnud Ülemnõukogu. Eesistuja loeb pidulikul häälel ette rahvahääletuse tulemused. 82% hääleõiguslikest pooldas Riigikogu valimist ja iseseisva rippumatu Eesti Vabariigi taasväljakuulutamist. Istungist osavõtvate rahvusvaheliste vaatlejate nimel võtavad sõna Europarlamen-

[3]Sellise üksmeele saavutamisele aitab nüüd kenasti kaasa Prantsusmaa, kelle Concorde'idele antakse Tartu sõjalennuväljal maandumisõigus, et tagada kindel side Brüsseli ja Strasbourg'iga. *Aut.*

[4]Jossif Stalin sündis 6./18. detsembril 1878 (ametliku versiooni järgi 9./21. detsembril 1879), Adolf Hitler 20. aprillil 1889. *Toim.*

di, Põhjamaade Nõukogu ja Venemaa esindajad. Vaatlejate kõrval on kohal kõikide Tallinnas avatud välisesinduste juhid. Järjekorras saavad sõna kõikide riikide täievolilised esindajad, kellega ülemineku-Eesti on kõige tihedamalt ja edukamalt suhteid arendanud. Kõnetooli tõusevad Soome, Rootsi, Leedu, Taani, Läti, Islandi, Norra, Prantsusmaa, Ungari, Poola, Tšehhi ja Slovaki LV, Sloveenia. Viimase hetkeni pole selge, kas istungile tulevad esindajad Leningradis asuvatest välisriikide peakonsulaatidest. Rahvas juubeldab. Valitsuskabinet saab mandaadi tegevust jätkata.

22. september.

USA ja Suurbritannia suursaadikud Moskvas teevad peaaegu üheaegselt Eesti esindajale Moskvas avalduse, milles teatavad, et nii USA president kui Suurbritannia peaminister on väljendanud oma toetust Eesti iseseisvusele järgnevate konkreetsete sammudega. Vastavate riikide valitsused tunnustavad Euroopa Ühiskodusse naasvat Eesti Vabariiki ja on valmis vastu võtma valitava Riigikogu esindajaid, et sõlmida koostööleppeid.

Teised riigid tunnevad tuge George Bushi ja John Majori avaldustest. Eesti esindajate visiidid Washingtoni ja Londonisse on kandnud konkreetseid vilju. Ebastabiilne olukord geopoliitiliselt nii olulises punktis maailmas on viimasel ajal sundinud majandus- ja kaubandustegelasi mõjutama oma maade valitsusi. Rahva tahte toetamine saab olla aluseks stabiilsusele.

Välisministeeriumi informatsioonibüroo on järgmise päeva hommikuks välja kuulutanud pressikonverentsi.

23. september.

Narvasse kogunenud liidumeelsed rahvasaadikud kordavad ajalugu. Narvast saab üle 73 aasta jälle pealinn. Seekord vähem kui ööpäevaks.

Pressikonverentsil teatab Eesti välisminister, et on saavutatud ülitähtis kokkulepe Saksamaaga, kes oli seotud NLi vägede väljasaatmise kokkulepetega ja seetõttu suhtus Eesti iseseisvumisse tõrjuvalt. Kahju küll, kuid see küsimus laheneb Läti arvelt. Seal kujunenud olukord ei võimaldanud neil iseseisvumispürgimustes Eesti ja Leeduga sammu pidada. Ajutiselt peab nüüd Läti pind

vastu võtma ka need Saksamaalt tulevad väeosad, mis algselt Eestisse olid määratud.

24. september.

"Kuumal liinil" peavad sidet USA ja N. Liidu presidendid. Teineteisele kinnitatakse sõlmitud kokkulepete kehtivust. USA president meenutab muuhulgas N. Liidu leiget suhtumist Pärsia lahe konflikti päevil. N. Liidu president Gorbatšov nõustub president Bushi seisukohaga, et ÜRO Julgeolekunõukogu asjasse sekkumine pole vajalik.

Eesti tulevikule kujuneb soodsaks ka eelkokkulepe uueks tippkohtumiseks Reikjavikis. Seekord tuleb N. Liidu presidendil elamiseks aga teine laev välja valida.

25. september.

Riigikogu valimiste keskkomisjon arutab Eesti Sotsiaal-Demokraatliku Partei kaebust Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna vastu, kes on eirates ÜNi viimase istungi otsust, vastu võtnud välisabi valimiskampaania läbiviimiseks. See intsident leiab erinevat käsitlemist välismaa massiteabes.

26. september.

Rootsi, USA ja Kanada taotlevad väliseestlastele võrdsete õiguste loomist valimiskampaanias.

Kohe esineb samalaadse avaldusega ka N. Liidu Välisministeerium. Saab teatavaks, et valimiskampaaniasse on valmis lülituma mitmed Venemaal aastaid elanud mehed. Selle grupi eesotsas on professor Rein Müllerson Moskvast.

27. september.

Riigikogu valimisteni jääb üks kuu. Tegevust jätkav Vabariigi Valitsus vaatab läbi välisministeeriumi ettepanekud pöörduda rahvusvaheliste organisatsioonide ja riikide poole, kellel palutakse saata vaatlejad. Ettepanekus kajastub nii lugupidamine senise toetuse eest kui lootus jätkuvale koostööle.

Otsustatakse pöörduda Europarlamendi, Põhjamaade Nõukogu, NSVLi Föderatsiooninõukogu, Rootsi, Soome, Taani, Norra, Tšehhi ja Slovaki LV, Saksamaa, USA poole.

Arutelu tulemusel leitakse, et tuleks loobuda ühegi konkreetse riigi poole pöördumisest. Piisab Europarlamendist ja Põhjamaade Nõukogust. NSVLi Föderatsiooninõukogu asemel otsustatakse pöörduda N. Liidu presidendi poole.

Seitse otsustavat päeva septembris asenduvad sisepoliitiliselt aktiivse valimiskampaaniaga. Eesti esindustes välismaal tööd alustanud inimesed ei tea veel, kes neist edaspidi ametisse jäävad.

Indrek Kannik:

Väikeriikide eksistents on alati otseselt sõltuv suurriikide tugevusest ja (või) heast tahtest. Aeg-ajalt on väikeriikide olemasolu suurriikidele hädavajalik. Tihtipeale vajatakse väikeriike näiteks puhvertsoonina kahe või enama suurriigi vahel. Vahel on suurriik piisavalt tugev, et hoida naabermaad otseselt oma mõjusfääris, kuid samal ajal siiski piisavalt nõrk, et teda enda külge liita. Vahel on suurriik ka piisavalt tugev, et naabermaa eksistents lõpetada, kuid majanduslikel ja poliitilistel kaalutlustel seda siiski ei tehta. Tahaks loota, et 20. sajandi lõpul on võimalik ka variant, kus suurriik ei hävita naabermaad sel lihtsal põhjusel, et tsiviliseeritud maailmas nii ei toimita. Aga meil sellele võimalusele eriti loota ei maksaks.

Oma geopoliitiliselt asendilt võib väikeriigid jaotada kahte rühma. Esimesse jäävad need, mis asetsevad suurriikide vahel (näiteks Poola ja Holland), teise need, mis kaudselt ühe suurriigi pikenduseks (näiteks Eesti ja Soome). Erinevatesse rühmadesse kuuluvate riikide huvid ei pruugi alati kokku langeda. Mitme suurriigi vahele jäävad riigid on huvitatud suurriikide võimalikult absoluutsest tasakaalust. Seetõttu tuleb mõista poolakaid, kes on mures Saksamaa tugevnemise ja Venemaa (NSV Liidu) nõrgenemise pärast. Riikluse (kui sellise) säilitamise seisukohalt võis poolakatele tõepoolest turvalisem olla kahe bloki jäik vastasseis.

Teistsugune on olukord riikidega, mis kaudselt on mingi suurriigi pikenduseks. Kuna ollakse põhiliselt ühe riigi mõjusfääris,

siis on mõistetav huvitatus naabermaa nõrkusest. Püüdlusest tasakaalu poole ei saa juttugi olla. Mida nõrgem on naaberriik ja mida tugevamad tema vaenlased, seda kasulikum.

Eelöeldut peaks arvesse võtma ka Eesti välispoliitika 1991. aastal. Välispoliitilise tegevuse põhieesmärgiks peaks olema meie naaberriigi nõrgendamine. Tuleb endale ausalt tunnistada, et Eesti iseseisvuse ainsaks reaalseks garantiiks saab olla demokraatlik Vene riik. Mida väiksem (ja ka nõrgem) ta on, seda kasulikum meile. Et selline suhteliselt väike ja nõrk riik võimalikult pikaks ajaks tekiks, on vajalik praeguse kaose süvenemine ja võib-olla ka mõned korralikud vapustused (millest Eestigi ei tarvitse puutumata jääda). Võib tunduda küüniline, aga Eestile on kasulik, et ei leiduks ühtegi poliitilist jõudu, kes suudaks Venemaa kriisist välja viia. Kunagi hiljem võib stabiilne Vene riik rahuldada ka meid, aga mitte veel praegu. Vene ühiskondlik teadvus ei ole lähiaastatel piisavalt arenenud, et riik võiks muutuda euroopalikuks, ja tagasipöördumine šovinistliku poliitika juurde osutuks paratamatuks.

Millistel riikidel või poliitilistel jõududel on reaalset mõjujõudu NSV Liidu mõjutamiseks? Eelkõige ikkagi Ameerika Ühendriikidel, teatud tingimustel ka Euroopa Ühendusel ja Jaapanil. Arvestades meie piiratud jõudu, tuleks välispoliitikas käesoleval aastal keskenduda eelkõige kolmele nimetatud jõukeskusele. Põhjamaade ja Kesk-Euroopa taastärkavate demokraatiate toetus on küll sümpaatne ja sümboolne, aga parimalgi juhul võib nende mõju olla vaid kaudne. Rahvusvahelistele organisatsioonidele (ÜRO) ja protsessidele (CSCE) ei maksa eriti loota. Seda laadi institutsioonid on alati olnud vaid fassaadiks, kus mujal vastu võetud otsused vormistatakse.

Kas ka meil endil on võimalik mõjutada Läänt meile vajalikus suunas? On, aga võimalused on üsna piiratud. Tuleb järjekindlalt korrata meie jaoks niigi selgeid tõdesid, selgitada, et Nõukogude impeeriumi püsimine on lõppkokkuvõttes ohtlik ka Läänele. Ja isegi kui meie selgitustöö erilisi tulemusi ei too, siis küllap poliitiline areng NSV Liidus ise meist paremaks propagandistiks osutub. Peamine on vältida suuri vigu meie endi poolt, aeg mängib igal juhul meie kasuks.

Indrek Lindsalu:

Uude, 1991. aastasse astub Eesti enneolematult ebamäärases staatuses. NSV on möödanikku vajunud, Eesti Vabariik meie rahva poolt ihaldatud kujul pole veel kaugeltki käes. Välispoliitilisel areenil pole Eesti üldtunnustatud rahvusvahelise õiguse subjekt. Ka kõige heatahtlikum vaatleja ei saa pidada praegust Eesti Vabariiki riigiks. Vabadusvõitluse teele asunud rahvana ei taha alalhoidlik maailm meid aga aktsepteerida.

Olukorras, kus Eestil nagu polekski juriidilist alust oma välispoliitikat ajada, on meie rahvusvahelises suhtlemises kindlalt esikohal valgustuslik tegevus. Me peame väsimatult kordama tõdesid, mida eriti kuulda ei taheta, ikka ja jälle selgitama endaga toimunut, ning olema alati valmis neid selgitusi nullist alustama.

Eelkõige vajab praegu laiendamist meie välispoliitika geograafia. Võib ju küll kõigi väheste välispoliitika tegijatega üheks ja samaks ajaks USAsse sõita, et seal valjult oma tõde kuulutada ja riigiasutusi rünnata. See on igapidi vajalik ja tänuväärne. Kuid vahest saaksime palju rohkem kätte võita, andes endast teada pidevalt maailma eri paigus. Meie sage ja tüütugi kohalolek sunniks Lääne üldsust ja ennekõike poliitikuid meiega harjuma. Meie hingeõhk nende kuklas takistaks neid ehk tegutsemast üle meie ja meie huvide.

Helsingi jätkukonverentsil Pariisis võitsime juurde terve rea toetajaid. Me omamoodi kollektsioneerime toetusavaldusi, teeme vahekokkuvõtteid ja nendime poolehoidjate arvu suurenemist. Samas unustame, et mõnel pool on toetusavaldused Balti riikidele muutunud rutiiniks. Pealegi ei välista ka kõige käredam poolehoid viie, kümne või ka mitmekümne riigi poolt meie tõstmist ukse taha niipea, kui "asjaolud" seda nõuavad.

Sisseimbumisest peab saama meie strateegia ja taktika. Tänapäeva maailmas aetakse suur osa asju ära rahvusvaheliste organisatsioonide kaudu. Just nende organisatsioonide ustele ja akendele tuleb meilgi algaval aastal koputama õppida. Lootust võiksid pakkuda eelkõige majandusega, kaubandusega, äriga tegelevad ühendused. Poliitilised organisatsioonid on pahatihti liialt suunatud olemasoleva olukorra säilitamisele. Naiivne näib üritada

sihilejõudmist ÜRO liinis. ÜROd ja teisi, valitsusi (mitte riike või rahvaid) esindavaid ühendusi saame oma huvides kasutada alles pärast tõelist vabanemist.

Maailma tungides on meil kahtlemata vaja läbi mõelda, kellena me end seal välja pakkuda tohime, millega end oma partnerite jaoks väärtustame. Viimasel ajal on ülekaalu saanud kaks versiooni sellest, miks teised meid vajavad: 1) Eesti on üks Põhjamaadest, mis kuulub ühte Soome ja Skandinaavia maadega; 2) Eesti on ideaalne vahendaja Ida ja Lääne, Euroopa ja N. Liidu, Põhjamaade ja Ida-Euroopa vahel.

Esimesel juhul näime küllap paratamatult tüütute pealepressijatena, kes esitavad oma partneritele väljamaksmiseks fiktiivseid arveid. Iga soovija võib meil ringi vaadanuna üllatunult pärida: aga milles küll näete te seda "orgaanilist sidet"? Meie konstruktsioon puruneb viimase 50 aasta raskuse all. Meie soov üleaedseid meie edasises käekäigus kohustatud kaasosalisteks teha muutub liiga läbipaistvaks.

Teine ettekujutus võib teatud aja isegi vett pidada.

Raudse eesriide ühtäkki kerkides on esiotsa tõesti hõlbus tutvusi sobitada vahetalitaja kaudu, kel aimu nii siin- kui sealpoolsest. Kuid juba õige pea, suhete tihenedes ja konkurentsi kasvades tekib vahendatavatel loogiline küsimus: milleks meile tüütu kolmas, kes meie tehingutelt otse või kaude manti riisuda üritab? Malmö ärimees leiab varsti tee Vologdasse ja Königsbergi kaupmees Porvoosse ilma vahepeatuseta Kilingi-Nõmmel. Ja pidagem meeles sedagi, et samasugust vahendajarolli ihkavad endale kõik ikkest pääsenud või pääsevad riigid, kel endal vaid tühjad pihud. Ainult et juba vabanenutel on tubli edumaa kes teab millal vabanevate ees.

Kõige selle taustal peaks meid üha enam ligi tõmbama tuumavabade riikide keti idee. Jooksku see kett siis mööda Läänemere kaldaid või Soomest läbi Balti riikide lõunasse, lahutamaks Euroopat tulevikuski ikka ohtlikust Venemaast. Omada niivõrd tähtsas strateegilises punktis kolme neutraalset riiki — see eesmärk võiks köita maailma tähelepanu.

Niimoodi, laialt liikudes, igast praost sisse piiludes ja trügides, end võimalikult meeldivaks (s.t mittekoormavaks) tehes, peamegi 1991. aastal oma välispoliitikat seadma. Me ei saa endale lubada partnerite selekteerimist esmatähtsateks ja teisejärgulisteks. Meil peab jätkuma jaksu kõige ja kõigi jaoks.

Ja otse loomulikult vajame üle kõige ühtsust oma tegudes ja sõnades. Juba praegu on meil raske seletada tsiviliseeritud maailmale mõnesid meile iseloomulikke nähtusi, nagu kahe seadusandliku kogu ja kahe välisasju ajava ministri olemasolu. Sellest pole kasu, et ise teame, mis on mis. Muu maailm ei taha süveneda meie eripäradesse, sest ta liigub unifitseerumise poole. Me ei tohi loota, et kõik ülejäänud seavad end meie järgi, vaid peame ise üldarusaadavaks saama. Siis pole ka õnnestumine välistatud.

Ekke Nõmm:

Selle lõppeva aasta jõuluvaikuse saabumise ajaks on iseolemisele pürgiv Eesti Vabariik hinge tõmbamas tasases, kuid ärevas ootuses.

Veel möödunud talvel kiiret majanduslikku ja poliitilist rippumatust lubanud poliitikud on muutunud tagasihoidlikumaks ja kidakeelsemaks.

Tänases poliitilises situatsioonis saabuvale aastale ette vaatamine ja prioriteetide määramine ei tohiks siiski mööduval aastal kujunema hakanud Eesti Vabariigi välispoliitilist joont muuta.

Ehkki viimasel ajal Moskvast saabuvad sõnumid on rahutukstegevad, jääb üle loota, et avarapilgulise poliitikuna tuntud Eduard Ševardnadze (sunnitud?) tagasiastumine[5] ei tähenda Baltimaadele samasugust katastroofi nagu omal ajal Maksim Litvinovi tagandamine ja Molotoviga asendamine. Konservatiivsete jõudude ilmne pealetung Moskvas võib teha võimalikuks Balti riikide iseseisvuspürgimuste otsese lämmatamise, kasutades

[5]Eduard Ševardnadze (1928–2014) oli Nõukogude Liidu välisminister a-st 1985; 20. detsembril 1990 astus ta protestiks diktatuuriohu vastu ametist tagasi. *Toim.*

ära maailma tähelepanu koondumist Pärsia lahele. Jaanuarikuu 15. kuupäev läheneb ja konfliktioht on suur.[6] Baltimaade annekteerimise lõpule viimine 1940. aastal ajastati nii, et see kattus Hitleri võiduka marsiga Pariisi. Ka selliste, kõige hullemate variantide ärahoidmine on Eesti välispoliitika peamisi ülesandeid ning Moskva lubadus Baltimaades jõudu mitte kasutada üks peamisi võite.

Balti riikide koostöö ning tasakaaluka ja järjekindla poliitika jätkamine on ilmselt ainus võimalus eesmärkide saavutamiseks.

Kärekeelsete ja -meelsete deklaratsioonide asemel tuleb Eesti taotlusi kõikjal rahulikult selgitada, rõhutades meie iseseisvuse saavutamise programmi konstruktiivset iseloomu.

Järjest tihedamate suhete sisseseadmine kõigi Euroopa julgeoleku ja koostöö protsessis osalevate riikidega ning sel teel poliitilise kapitali kogumine on just see tee, mida mööda me peame käima. Üheks kenaks näiteks sellise poliitika edukusest on hiljuti Kopenhaagenis avatud Baltimaade infokeskus. Märkimist väärib asjaolu, et nimetatud infopunkti avamistseremoonial osalesid kõigi viie Põhjamaa välisministrid — see aga tähendab poliitilist toetust kõrgeimal tasandil. Eriti meeldiv on Rootsi Kuningriigi Välisministeeriumi Balti-poliitika muutumine viimastel aegadel. suhete arendamine Põhjamaadega jääb ka eeloleval aastal üheks Eesti Vabariigi välispoliitilika nurgakiviks ning võib arvata, et ka muudatused nende maade parlamentides ja valitsustes (Taani, Norra) ning eelseisvad valimised (Rootsi, Soome) ei mõjuta Põhjamaade ülimalt heatahtlikku suhtumist meisse.

Minu nägemuse järgi sobib Eesti välispoliitikale uueks aastaks soovida ühtsust.

Ühtsust sõltumata ilmakaarest, kus asju aetakse.

Ühtsust sõltumata sellest, millised poliitilised jõud neid asju ajavad.

---

[6] 17. jaanuaril 1991 alustas USA koos liitlasvägedega sõda Iraagi vastu, et vabastada Kuveit. Sellega algas nn Lahesõda. Öösl vastu 13. jaanuari olid Nõukogude Liidu dessantväelased ja eriüksus Alfa rünnanud rahvast Vilniuse teletorni juures; surma sai 14 inimest. *Toim.*

Ühtsust kolme Balti riigi välispoliitikasse, sest kui meil õnneks läheb, siis saab see juhtuda vaid üheskoos ja kui me kõrbeme, siis sedagi vaid koos.

Vladimir Sapožnin:

Eesti praegust poliitilist staatust vaadeldes peaksime iseloomustama seda sõnaga: ebamäärane. Sellest johtuvalt tekivad probleemid edasisest välispoliitilisest tegevusest.

Rahvusvahelisse poliitikasse lülitumiseks on meil vaja maailma tunnustust, kuid millised on selle saavutamise teed ja suunad?

Me peame jätma kõrvale isiklikud emotsioonid ning hindama olukorda reaalselt. Praegu on kahjuks toimunud aktiivne tegevus läänes, sest möödunud aastakümned on meid vastassuunas tegutsemise suhtes hellaks teinud.

Nüüd ongi just aeg võtta end kokku ja suunata kogu tegevuse põhirõhk idapoliitika elluviimiseks.

Kui saame lahendatud iseseisvuse küsimuse idas, ei tohiks tekkida suuremaid raskusi läänepoolses maailmas tunnustuse leidmisega.

Põhimõtteliselt on ju sealt meil tunnustus olemas, kuid momendil on ta passiivne.

Nende protsesside aktiivseks muutmine toimub ainult Moskva abil, mis võib olla küll kaudne, kuid ta on primaarne.

Praegu oleme idas jõudnud konkreetsete majanduslike läbirääkimisteni ja sidemeteni, kuid poliitikas on selle koha peal põhimõtteliselt surnud punkt.

Jõudude suunamisega itta ei tohi me kuidagi jätta tähelepanuta tegevust läänes, sest loota, et seal on juba kõik korras, oleks naiivne.

Peamine meie lähemas tegevuses oleks reaalsuse tunnetamine ning õigeaegne rõhkude ümberasetus.

Ainult sel teel saavutame endi soovide täitumise.

Grigore-Kalev Stoicescu:

Eesti Vabariigi peaaegu kõikide poliitiliste liikumiste, organisatsioonide ja parteide ühine eesmärk on sõltumatu Eesti riigi taastamine. Sellest eesmärgist lähtuvad nii Eesti sisepoliitika kui ka välispoliitika põhisuunad.

Eesti välispoliitikas tuleb endiselt vaadelda kahte põhisuunda: nn Ida- ja Lääne-poliitikat.

Idapoliitika põhieesmärk on alustada Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahelisi läbirääkimisi, mis peaksid toimuma vastastikuse võrdõiguslikkuse ja lugupidamise alusel.

Neid läbirääkimisi saab alustada siis, kui NSV Liit on 1940. a sündmustele Eestis tõepärase ja objektiivse hinnangu andnud ning tunnustab juriidiliselt Eesti Vabariigi iseseisvust ja selle astumist ülemineku perioodi. Samuti tuleks eelnevalt kindlaks määrata kord ja tähtajad, mille alusel töötatakse välja lepingud ja kokkulepped poliitilis-õiguslike, majanduslike ja muude suhete aluste kohta, Nõukogude vägede staatuse kohta nende ajutise viibimise ajal Eesti Vabariigi territooriumil, rahvuslike kogukondade huvide kohta, NSV Liidu kodanike õiguste ja huvide kohta Eesti Vabariigi territooriumil ja vastupidi.

Idapoliitika raames tuleb jätkata poliitiliste ja majanduslike lepingute sõlmimist teiste endiste ja praeguste liiduvabariikidega. Need lepingud peaksid põhinema vastastikuse suveräänsuse austamisel. Olulise tähtsusega on Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vaheline majanduslik ja poliitiline leping.

Tuleb konsolideerida ja aktiviseerida Eesti, Läti ja Leedu ühistegevust oma iseseisvuse saavutamisel. Meil tuleb koos püüda veel kord NSV Liidu juhtkonnale ja kogu maailmale näidata, et "Balti küsimus" ei ole veel lahendatud, et Balti riikidel on olnud ühesugune saatus 1940. aastal ning et sellest tuleneb nende praegune eriline olukord ja nende ühine eesmärk.

Eestil tuleb kindlalt toetada kõiki NSV Liidu demokraatlikke jõude, sest meie saatus sõltub oluliselt sellest, mis Moskvas toimub.

Lääne-välispoliitika prioriteediks tuleb lugeda aktiivset poliitilist tegutsemist eesmärgiga saavutada Eesti Vabariigi tunnustamist rahvusvahelise õiguse subjektina. See paneks aluse Eesti Vabariigi aktiivsele osalemisele Euroopa ühiskodu loomise protsessis. Ilma Balti riikide osalemiseta selles protsessis pole tulevane Euroopa ühiskodu õiguslikust küljest mõeldav, sest Teise maailmasõja käigus stalinliku poliitika tagajärjel iseseisvuse kaotanud Balti riigid peavad uuesti saama oma koha teiste Euroopa iseseisvate riikide seas.

Kitsamas geograafilises kontekstis tuleks veelgi arendada ja tugevdada suhteid Põhjamaadega. Järjest laienevad majanduslikud suhted ja poliitilised kontaktid Põhjamaadega ja teiste Euroopa riikidega aitavad suuresti kaasa turumajanduse ja uute demokraatlike valitsemisvormide juurutamisele ja rakendamisele Eestis.

Küllaltki tähtsaks tuleb pidada suhteid ühinenud Saksamaaga, seda enam et tõenäoliselt Saksamaa saab Euroopa majanduslikult ja poliitiliselt juhtivaks riigiks. Samuti tuleks veelgi suuremat tähelepanu pöörata Saksamaa ja NSV Liidu vahelistele suhetele, mis võivad Eesti jaoks küllaltki olulist osa mängida.

Eesti peab läbi oma Lääne-välispoliitika kindlamalt tuvastama[7] Eesti ja teiste Balti riikide iseseisvustaotluste ajaloolis-õiguslikku tausta ning tänapäeval esinevaid probleeme meie iseseisvuse saavutamisel.

Indrek Tarand:

Arutleda põhjapanevalt selle üle, kes või mis peab Eesti välispoliitikas algaval aastal eelisseisundis olema, on kolmel leheküljel siiski võimatu. Küsimus on selleks liiga keeruline ja samuti tuleb süüdistada siinse vastaja ebaspartalikku ohtrasõnalisust. Püüan seepärast midagi teesidega sarnanevat esitada.

[7]Nii tekstis, ilmselt p.o *tutvustama. Toim.*

Üks võimalus küsimusele vastata on näiteks tegevusvaldkondade järgnev määratlemine:

1) korrastada välispoliitika institutsionaalsus, mis ehk lõpetaks isetegevusliku ringisekeldamise. Raske see ju on, sest eks välismaal reisimine meeldi väga paljudele, kuid enne lausa peab ära klaarima, kes on kes ja milleks volitatud. Juhtivalt võiks ja peaks selle probleemi lahendamisel töötama parlamendi väliskomisjon, mis võiks vähetabavate kriitikanoolte lennutamise vaheajal ette valmistada ja esinduskogule ette panna Eesti Vabariigi välispoliitika väljamõtlemise ja teostamise korra, millist seadust siis kõik täita püüaksid.

2) Püsida korduvalt deklareeritud Balti ühtsuse liinil. Kujundada ühise poliitika koordineerimiseks häireteta töötav mehhanism. Üksnes ülemnõukogude esimeeste kohtumistest ei piisa, samuti pole küllalt esindajate vahetamisest. Ikkagi läheb vaja ka veidi bürokraate, kelle igapäevane töö olekski kooskõlastatud tegevuse ettevalmistamine, ja kui võimeid jätkub — miks mitte ka valitsejatele uute ideede pakkumine. Võiks mõelda ka teatud rollide jaotamisele. Näiteks nii, et Leedu kasutab rohkem oma eelisasendit Vatikani suhtes ja Eesti ehk saab rohkem ära teha Skandinaavias või vähemalt Soomes. Raskusteks selle küsimuse lahendamisel peame pidama asjaolu, et kolmel Balti riigil puudub ajaloos aruka ühistegevuse kogemus, samuti on märke, et lühemaajalise kasu nimel ollakse kõigile sõnadele ja allkirjadele vaatamata valmis üksteist maha müüma.

3) Suhelda Skandinaavia maadega võimalikult laial tasandil. On täitsa ilmne, et nendelt riikidelt võime kõige tõhusamat toetust oma püüdlemistele saada. Eriti NATO liikmesmailt. Samuti ei või unustada, et Soome on siiski ainuke riik maailmas, kus meid ka lihtsalt sellepärast armastatakse, et oleme eestlased, nagu kirjutas Ilmar Tõnisson 1939. aastal.[8] Eesmärgiks võiks meile olla Põhjamaade Nõukogu tegevusega liitumine, kuigi meie praeguste

[8]Tegelikult 1937; vt Ilmar Tõnisson. Eesti välispoliitika I. — *Akadeemia* 1937, nr 3 (september), lk 163: "[P]eame teadma, et Soome ja Skandinaavia riigid on väheseid kohti maailmas, kus meid mõnevõrra armastatakse meie endi pärast." *Toim.*

olude jätkudes pole vaatlejastaatusegi saamine kerge pähkel. Teisalt pole selge, milliseks nimetatud organ tõotab kujuneda seejärel, kui eeldatavalt enamik Põhjala riike ühineb Euroopa Ühendusega. Aga lisaks puhtpoliitilistele eesmärkidele tuleks taotleda igakülgset suhete arendamist, nagu see naabrite vahel kombeks on. Parandada praamiühendust Stockholmi ja Eesti sadamate vahel *et cetera*.

4) Luua tugevad sidemed Ida- või Vahe-Euroopa maadega. Selle regiooni riikides leidub ehk kõige enam emotsionaalset mõistmist tänu nende lähimineviku kogemusele. Erilist rõhku peaksime asetama Prahale, kuhu on kujunemas üks Euroopa poliitilisi keskusi. Miks ei peaks püüdma sellesse kenasse linna endalegi üht sillapead rajada? Muidugi on selge, et nende riikide majandus on veel küllalt eluliselt seotud Nõukogude Liidu toorainetarnetega, mis võib põhjustada teatud tagasihoidlikkust Balti küsimuse käsitlemisel. Võib ka nimetada, et lähitulevikus oleme paljudega nende seast tõenäoliselt konkurendid — reklaamib ju näiteks Ungari väga edukalt oma vahendajaasendit Ida ja Lääne vahel. Aga see minu arvates teeb suhtlemise veelgi tarvilikumaks.

5) Euroopa Ühenduse poole vaadates kargab pähe auahne mõte, et peame võimalust mööda osalema sealsete poliitiliste otsuste kujundamises. Mõistetavalt ei arva ma, et meie väikesearvulisel rahval oleks reaalne luua Brüsselis ja Strasbourg'is eurokraatide paberitulva meie kasuks mõjutav sajapealine diplomaatide salk. Aga midagi ehk suudaksime teha, kui värske pilguga uute liitlaste järele ringi vaataksime. Hollandi vastu on episoodilist huvi tuntud, ent tundub, et seda tasub veelgi ilmutada. Reaalseks pean ka Lõuna-Euroopa või Vahemere riikide enda poole võitmist. Prognooside kohaselt hakkavad just need riigid sel kümnendil tähtsust juurde võitma. Keskenduda võiks just Itaaliale, kel suur soov Euroopa ühisasju ajada ning uusi ettepanekuid teha. Selles kontekstis on ehk ka paslik meenutada Itaalia soodsat suhtumist Eesti iseseisvumisse Esimese maailmasõja järel. Selge on ka DDRi seedimisest peagi toibuva Saksamaa juhtiv roll Euroopas. Sestap on ülimalt oluline konkreetsete ettepanekute väljatöötamine selle riigi valitsusele. Tänaseni kestnud liedertafellik suhtlemine

CDU[9] paikkondlike organisatsioonidega mõnede erakonnategelaste poolt igatahes pole suutnud kuigi palju tulusat anda. Aga selles sfääris peame mingil kombel läbi murdma, sest eks ole ju see Saksa partei Bonni Vene-poliitika peamine autor. Viimane on aga meie jaoks üpriski ebasoodus. Saksa poliitikute ignoreeriv suhtumine Balti küsimusse on küll hõlpsasti seletatav, ent sama selge on ka, et meie huvides on vähemalt üritada säärast hoiakut soodsamaga asendada.

6) Suurelt jaolt eelmise punktiga haakuv on ülesanne CSCE-protsessis osaleda. Juurde tulevad vaid superriigid. Sellel aastal on julge pealehakkamisega paljugi saavutatud ning olemasoleva suuremaks kasuks kasvatamine on ehk lootusrikas. Vaatamata Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Liidu ajutisele liitumisele Pärsia lahe kriisi tagajärjel, mille lahendamise nimel ehk nii mõnegi episoodi puhul Washingtonis silm kinni pigistatakse, tuleb USAd siiski enda liitlaseks pidada. Pealegi ei kesta pelgalt Gorbatšovile keskenduv poliitika Ühendriikides enam liiga kaua, selle nimel on Nobeli rahupreemia laureaat[10] ise vaeva näinud. Mingil määral saame omi vaateid ja vajadusi aga USA-le selgitada. Ja olgu siin mainitud, et Kremli poolt on tihtilugu USA avamise võtmena kasutatud Inglismaad. Inglismaa aga pole Eestigi ees enam päris lukku pandud.

7) Muu maailma poole vaadates tuleks silmas pidada Jaapanit, Koread, Austraaliat ja ka araabia maid. Vaevalt aga jätkub meil eeloleval aastal jõudu. Ja kas üldse tulevikuski paisub meie diplomaatiline aktiivsus kõikjale, on väga küsitav. Mõned hästi valitud, elegantsed emissarid võiksid aga neissegi riikidesse meile soodsat informatsiooni levitada.

8) Ja viimaks, kuid mitte vähem — riigid ja rahvad, kes moodustavad Nõukogude Liidu. Seda küsimustepundart on kogu läinud aasta vältel kõlavalt "idapoliitikaks" tituleeritud, kuigi termin viib mõtted hoopis teistsuguste võimalustega riigile. Samas ei puudu selles nimetuses aga oma sisugi, nagu võib ratsionaalse

[9]Saksamaa Kristlik-Demokraatlik Liit (sks k Christlich Demokratische Union Deutschlands). *Toim.*

[10]Mihhail Gorbatšov sai Nobeli rahupreemia 1990. aastal. *Toim.*

iva leida nii vabaeestilikus koridoripoliitikas kui ka endiste dissidentide laagrisõprusel rajanevates assotsiatsioonides. Kahtlemata on kasu ka praeguse peaministri[11] poolt sõlmitavatest otselepingutest. Siiski näib, et omaaegsete komsomolikaaslaste käest tooraineraasukeste mangumine ei tohiks olla Moskvas käimise põhieesmärgiks. Paraku on liiduvabariikide vahelised lepingudki esialgu vähese tähtsusega, sest Moskval jätkub veel mõnda aega tahtmist ja jõudu neid pelgalt paberile jättagi. Venemaa, ja pole mõtet teha olulist vahet Gorbatšovi ja Jeltsini Venemaa vahel, on kogu maailma jaoks hetkel ühevõrra tundmatu suurus. Meie puhul on siiski enam-vähem kindel, et oma lahkulöömispüüdlustele (nagu keskmine N. Liidu kodanik meie üleminekut iseseisvusele nimetab) Moskvast suuremat mõistmist pole oodata. Vähemalt seni, kui selle sooviga nii neetult üksinda seisame.

Selline on üks, üsna üldsõnaline järjestus võimalikest välispoliitika tegevussuundadest. Mõistagi ei anna numeratsioon nende tähtsusjärjekorda, vaid esitus on üsna primitiivselt geograafiline, lähedasemalt kaugema poole. Ehk on vaieldav ka see, kumb on siiski lähemal, kas Moskva või Pariis. Siinkirjutaja arvates on maakera ümmargune ja kuna oleme valinud minekusuunaks "tagasi läände!", siis on kasulikum talle tiir peale teha just sedapidi. Tee peal end võimalikult mitme niidiga läänemaailma külge siduda püüdes. Ja kuigi meie iseseisvuse võti võib asuda ka Moskvas, on maakera paigaltnihutamiseks siiski vaja toetuspunkti.

Prioriteete võiks järjestada ka mitmel teistsugusel moel või koguni keskenduda mõnele hästi konkreetsele küsimusele. Näiteks alustada Eesti läänemaailma integreerimisega rahvusvahelistest organisatsioonidest ÜROst kuni Olümpiakomiteeni. Või vaadelda võimalusi Eesti maa- ning merepiiri kontrolli alla saamiseks ehk keskenduda sõjalis-poliitiliste küsimuste vaatlemisele. Valikuvõimalusi jätkub. Ühes asjas aga pole meil ilmselt mingit valikut ja seegi kõlbab ehk sõnastada Eesti välispoliitikas 1991. aastal prioriteetsena: kuna ilma tööta ei kuku igal pool isegi

[11] Mõeldud on Edgar Savisaart, kes oli Eesti (NSV) valitsuse juht 3. aprillist 1990 kuni 29. jaanuarini 1992. *Toim.*

banaan suhu, siis teha tõrkumata igapäevast tööd eesmärgi saavutamise nimel.

Tartus, 29. detsembril 1990

Ago Tiiman:

Kõik poliitilised sündmused tänapäeva maailmas on omavahel sedavõrd seotud, et on võimatu öelda, missugune tee missuguse probleemi lahendamisel on see kõige õigem ja efektiivsem. Seega küsimusele Eesti Vabariigi välispoliitilistest prioriteetidest 1991. aastal ei saa olla ühest vastust. Igat väljapakutavat varianti võib mitmel põhjusel vaidlustada. Poliitilised sündmused arenevad praegu tohutu kiirusega, seega on võimatu neid prognoosida. Peale selle ei piisa enam ühest inimesest, et langetada välispoliitilisi otsuseid, kuna kaalul ei saa olla ainult ühe riigi (partei, erakonna) huvid, vaid paljude teiste riikide (parteide, erakondade) ambitsioonid ja püüdlused. Üks inimene ei ole enam võimeline haarama momendi mistahes sündmust maailmas täielikul kujul. Siit tuleneb ka järgmine mõte: EV Välisministeerium võiks kõige kiiremas korras välja töötada oma välispoliitilise strateegia (just strateegia, mitte taktika!). Tehniliselt võiks see hõlmata järgmisi samme:

a) tuleks moodustada ekspertide konsultatiivgrupp, mis oleks oma iseloomult kiirreageerimisrühma taoline, alluks (!) otse ministrile ja omaks nõuandvat jõudu;

b) selle grupi poolt väljatöötatava strateegia taktikaliste küsimuste lahendamiseks tuleks moodustada nii palju töörühmi, kui loetakse vajalikuks;

c) EV valitsuses tuleks kaotada Ida ministri koht ja selle asemel moodustada pidevalt töötav Ida-töörühm samade ülesannetega mis teistel rühmadel.

Mida positiivset see annaks?

Kõigepealt asjaolu, et sellise töö struktuuri puhul ei sõltuks vabariigi välispoliitiline reageering vaid ühest inimesest (kas ta teab sündmusest või ei, kas tal on aega või ei, kas ta on kohal

või ei jne.). Selliste reageeringute efektiivsust aga tõstab kindlasti fakt, et väljapakutava juhu puhul on nad nii sise- kui välispoliitiliselt hästi läbi kaalutud ja vastutusvõimelised. Viimane määratlus on erilise tähtsusega, sellepärast et ükski "riik", kes omab nii ebamäärast staatust nagu meie, ei saa endale lubada kahtlase väärtusega demarše ega poliitilisi eksimusi.

Nagu sai alguses märgitud, ühest vastust küsimusele — kas Läände või Itta (või Lõunasse? või Põhja?) — ei ole. Minu isiklik arvamus kaldub küll Ida poole, kuid saan aru, et seda võib tõsiselt vaidlustada. Eespool pakutud kava kohaselt aga on korraga haaratud kõik suunad, ja seejuures väga mitmekülgselt, kuna iga samm leiab eelnevalt põhjaliku analüüsi vastava töörühma poolt. Sellisel juhul muutub meie vabariigi välispoliitika üksikute aktsioonide teatrist kindla suunaga, efektiivseks ja usaldusväärseks pidevaks protsessiks.

Seega rääkides EV välispoliitikast aastal 1991, ma ei kasutaks sõna "prioriteet (-did)". Õigem oleks öelda, et tuleb senisest suuremat tähelepanu pöörata suhetele Moskvaga. See ei tohi tähendada selle suuna eelisõigust teiste suundade ees. Tuleks vaid moodustada vastav töörühm, kes töötaks välja ja hoiaks intensiivsel tasemel meie suhteid NLi ja teiste liiduvabariikidega. Pidevast ja sihikindlast, ja mis kõige tähtsam — ühtsest tegevusest selles suunas on ilmselt vara rääkida. Ja kui keegi soovib vastu vaielda, siis küsiks (küll retooriliselt): kas vabariigil on olemas kindel välispoliitiline kavand praeguse situatsiooni jaoks, kus E. Ševardnadze on tagasi astunud? See küsimus sunnib päid murdma isegi NATO kõrgemaid ringkondi. Aga meil?

20. detsember 1990

Alo Toomel:

Üle 73 aasta on möödas päevast, mida võib lugeda Eesti välispoliitilise tegevuse alguseks — 7. septembril [ukj] 1917. aastal toimus Maanõukogu istung, kus Jaan Tõnisson tõi esile vajaduse

hakata arendama välispoliitilisi sidemeid Skandinaavia maade ja Baltimaadega ning nimetada ametisse välisesindajad.

Seega oleksime matemaatilise arvestuse ja rahumeelse loogika põhjal pidanud sel aastal tähistama Eesti Vabariigi välispoliitilise tegevuse 73. aastapäeva.

Kahjuks on ajalugu, võib-olla soovist säilitada Eesti välispoliitika noor jume, vahepeal aja kulgemise peatanud, nii et tähtpäev, mida oleksime võinud tähistada praegu, on 73-st vaid kolmandik.

Tänu ajalooprotsesside soodsamale arengule 1980. aastatel on õnnestunud aeg uuesti käivitada, kuid alustada on tulnud peaaegu samast olukorrast kui 73 aastat tagasi. Tol korral võttis iseseisvuse ja teiste riikide tunnustuse saavutamine aega neli aastat. Praegu, kus oleme uuesti teel olnud kaks aastat ja olles jõudnud 1990. aasta lõppu, oleme koos Läti ja Leeduga suutnud suurele osale maailmast uuesti teadvustada, et Nõukogude Liidu läänepiir ei peaks ulatuma mitte Läänemereni, vaid et sinna vahele jäävad veel kolm riiki, kes ebaõiglaselt on maailma riikide nimekirjast kustutatud ja kes nüüd uuesti on otsustanud oma asju ise määrata ja korraldada.

Kuidas siis minna edasi 1991. aastal, et jõuda uuesti oma eesmärgi — omariikluseni?

Teoreetiliselt ja vastavuses rahvusvahelise õigusega oleks see lihtne ning vastavalt meil erinevatel tasanditel vastuvõetud deklaratsioonidele, otsustele ja seadustele peaks meie omariiklus juba taastatud olema. Paraku on reaalsel elul omad seadused, mis võimaldavad sündmusi erinevalt tõlgendada ja interpreteerida, ning reaalne jõudude vahekord, mis suurematel ja tugevamatel võimaldab oma tahet peale suruda.

Kahjuks ei vastandu meie püüdlused omariiklusele praegusel hetkel mitte ainult Nõukogude Liidu, vaid ka mitmete teiste riikide päevapoliitiliste huvidega. Seetõttu on meie välispoliitika eesmärgiks huvidesfääre teineteisele võimalikult lähendada, kasutades selleks vahetuid kontakte teiste riikidega.

Selle tööga on juba algust tehtud, teatud tulemusi saavutatud ning kogemusi omandatud. Tuleb märkida, et kuna suhtleme riiki-

dega, kelle informatsiooni- ja juriidilised teenistused on reeglina väljakujunenud ja professionaalsed, peab meie välispoliitiline tegevus olema üheselt mõistetav, baseeruma kainel argumentatsioonil ja täpsel rahvusvahelise õiguse ning ajaloofaktide tundmisel ja tõlgendamisel.

Konkreetselt ja lühidalt võiksid Eesti välispoliitika prioriteedid 1991. aastal olla järgmised:

* oma eesmärkide tutvustamine lääneriikide valitsustele, selgitades välja konkreetsete riikidega kokkulangevad huvisfäärid;

* eellepingud nii poliitiliseks kui majanduskoostööks, võttes seega keskvõimult võimaluse majandussanktsioonideks (või vähemalt vähendades nende mõju). See töö on alanud ja peaks jätkuma ka edaspidi.

Lisaks sellele tuleks võimaluse piirides toetada demokraatliku mõtte kandjaid Nõukogude Liidus ja teha nendega koostööd.

* töö välisesinduste rajamisel, mis praegusel ajahetkel realiseerub infokeskuste loomises.

Et informeerida maailma kiiremini ja adekvaatsemalt oma sündmustest ja päevapoliitikast, on otstarbekas jätkata infokeskuste võrgu väljaarendamist, samuti avada teiste riikide infokeskusi siin. Infokeskused peaksid endast kujutama tuumikuid, milledest poliitiliste protsesside soodsamal kulgemisel arendada välja riigi välisesindused.

Riikides, kus Eesti Vabariigil olid saatkonnad, tuleks taotleda hoonete tagastamist.

* töö, mis on suunatud rahvusvaheliste organisatsioonide tundmaõppimisele, nende töös osalemisele ja liikmeks astumisele.

Tundub, et senini pole sellele valdkonnale eriti keskendutud (v.a Helsingi protsessi Pariisi tippkohtumise ettevalmistamine ja sellel osalemine).

Formaalloogiliselt oleks kõige lihtsam taotleda vastuvõttu ÜROsse, kuna Eesti Vabariik oli selle eelkäija — Rahvasteliidu täieõiguslik liige. Samuti on olemas pretsedent, et kaks liiduva-

bariiki, Ukraina ja Valgevene, juba kuuluvad ÜROsse — miks seal ei võiks sel juhul olla ka Baltimaad?

Mõistagi on liigne arvata, et liikmeksastumine kulgeks ladusalt ja et see võiks otseselt lahendada omariikluse küsimuse, kuid maailma avalikkuse tähelepanu köidaks see kindlasti, aidates seega veel kord Balti probleemi teadvustada, laiendades seega selle kõlapinda. Mida kõrgema poliitilise kultuuriga me seal juures esineme, seda suuremat positiivset efekti võib oodata.

Reaalne on lülitumine Põhjamaade Nõukogu töösse, kuna senini on põhjamaad olnud meie taotluste agaraimateks toetajateks.

* välismajandussidemete ja teaduskoostöö arendamine.

Välismajandussidemete loomise ja arendamisega on tegeletud ja tegeletakse ilmselt ka tulevikus riiklikul tasemel.

Rohkem tähelepanu tuleks aga pöörata ka teaduskoostöö riiklikule arendamisele, muidu varitseb oht, et kõrgema loomingulise potentsiaaliga teaduslik kaader leiab ise tee sinna, kus on tingimused arenguks soodsamad, ja see koht ei pruugi olla Eesti Vabariik. Lisaks sellele ei tasu ka mitmed meil praegu arendatavad fundamentaaluurimissuunad end Eesti mastaabis ära — lahenduseks oleks koostöö suuremate instituutidega.

Lõpetuseks jääb ainult soovida demokraatia arenemist Nõukogude Liidus, sest selles peitub meie positiivsete stsenaariumite garantii.

Peeter Värv:

Uuel aastal tuleb Eestil jätkata välismaiste liitlaste otsimist. Eelkõige on vaja Helsingi nõupidamise liikmesriikide toetust. Nende hulgast väärib erilist tähelepanu Saksamaa, meie riikliku iseseisvuse üks hävitajaid. Saksamaale tuleb anda taas märku, et Baltikumile tehtud kahju on heastamata. Tuleks kõrgel tasemel mainida, et nii nagu 1939. aastal Eestile pealesurutud läbirääkimisi Nõukogude baaside üle mõjutas eelnev Saksa-Nõukogude leping, nii mõjutab nüüd Eesti poolt NSVLiga üritatavaid läbirää-

kimisi iseseisvuse taastamise üle Saksamaa (nagu ka üldisemalt Lääne) poolne passiivsus.

Kuigi Saksamaal on põhjust hellitada N. Liitu veel mitu aastat kuni tolle sõjavägi riigist täielikult lahkub, peab Saksamaa tasapisi käsile võtma ka oma suhted Baltikumiga. Eesti nagu ka Läti saab Saksamaale tuletada meelde ajaloolisi saatuslikke sidemeid. Sellisteks meeldetuletusteks võivad pakkuda võimalusi nende ajaloosündmuste aastapäevad, milles Saksamaa on olnud osaline — näiteks 23. august, aga ka 28. september kui 1939. aasta Eesti-NSVLi pakti sõlmimise päev.

Kõigepealt võib Eesti taotleda Saksa LV valitsuse abi Balti informatsioonikontori asutamiseks Berliinis.

Seni kuni suurriikide tähelepanu köidab Kuveidi kriis, võiks Eesti valitsus luua sidemeid nende Euroopa riikidega, kus on tehtud vähem selgitustööd Eesti või üldisemalt Baltikumi iseseisvuse kasuks. Mõtlen Itaaliat, Kreekat ja väikeriike (San Marino ja teised), kellel on ju Euroopa Julgeoleku- ja Koostöönõupidamise kohtumistel samuti hääleõigus. Tähelepanu väärib ka Türgi kui otsapidi Euroopasse ulatuv riik. Balti iseseisvuse pooldajate hulka õnnestub ehk tõmmata Iiri Vabariik, kelle ajaloos on rööpjooni Balti riikide ajalooga.

Uue aasta alguses võib Baltikumi olukorda mõjutada Pärsia lahe kriisi areng, sealne sõja algamine või mittealgamine. Baltikumile on oluline, et sõda ei puhkeks. Kui leiab aset selline maailma tähelepanu koondav õnnetus nagu sõda Iraagiga, siis võib N. Liit leida tõesti paraja aja kehtestada Baltikumis erakorraline olukord.

Mis tegelikult juhtub, seda me ette ei tea. Eesti välispoliitika saab muidugi tegelda teadaolevate tõsiasjade ja vajadustega ning täita olukorra nõudeid.

Eesti peab koos Läti ja Leeduga püüdma avada uusi informatsioonikeskusi välismaal. Neid saab esijoones asutada pagulaste asukohamaadel.

1991. aastal loobutakse arvatavasti ida- ja välispoliitika eristamisest. Uue aasta välispoliitiline prioriteet number üks on jõuda iseseisvusläbirääkimisteni N. Liiduga. Teiseks, kuid jõukoha-

semaks ja seega esimeseks ülesandeks on saavutada Vene NFSV tunnustus Eesti iseseisvumisele, sõlmida temaga majanduslik ja poliitiline leping. Seda võimalust tuleb kasutada, kuigi on segane, milliseks kujuneb Venemaa seisund NSVLi suhtes.

Kui loobume ida- ja välispoliitika mõiste eristamisest, siis nimetame Eesti välispoliitika prioriteetideks uuel aastal ka majanduslike ja poliitiliste lepingute sõlmimist praeguste N. Liidu vabariikidega. Poliitiliste lepingutega tunnustatakse teineteise poliitilisi püüdlusi, majanduslikud lepingud kindlustaksid ja parandaksid Eesti ainelist olukorda. Sellised lepingud peaks Eesti valitsus püüdma sõlmida kõigepealt Ukrainaga, kellest võiks tulevikus saada Baltikumi tugev liitlane.

Majanduslikke lepinguid vajab Eesti ka nende Nõukogude vabariikidega, mis ei soovi NSVList eralduda, nagu Valgevene, Kasahstan ja Usbekistan.

Tuleva aasta Eesti välispoliitikasse kuulub seega ka Nõukogude vabariikide (ehk nn suveräänsete vabariikide) konsultatiivkomitee töös osalemine ja selle tegevuse eestvedamine. Niinimetatud horisontaalsidemed tuleks ümber nimetada suheteks N. Liidu vabariikidega või suheteks vastavalt Ukraina, Kirgiisia ja teistega.

Balti riigid peaksid taotlema ÜRO juhtorganitelt kuni iseseisvuse taastamiseni vaatlejastaatust ja viitama seejuures Ukraina ja Valgevene liikmelisusele selles organisatsioonis.

Iseseisvuse taastamise sihil on üheks Eesti välispoliitika pidepunktiks Balti riikide ühtsuse- ja koostöölepingu täitmine. Saame hoida ühtsust, järgides ühist joont läbirääkimistel NSVLiga ja asutades ühiseid informatsioonikeskusi välisriikide pealinnades. Tundmaõppimist vääriks Läti välisministri[12] poolt mainitud tulevase Balti Liidu või Konföderatsiooni idee. Ei ole küll teada, mida ta selle ajaleheintervjuus esitatud idee all mõtleb, kuid jõudude ühendamine on hädatarvilik.

Tõenäoliselt tuleb 1991. aastal Eestis N. Liidu valitsuse sunnil siiski korraldada referendum N. Liitu kuulumise küsimuses.

[12]Jānis Jurkāns (sünd. 1946) oli Läti välisminister 22. maist 1990 kuni 27. oktoobrini 1992. *Toim.*

Selle soodsal tulemusel võib olla mõju ka välisriikide toetuse saamisel. Iseseisvust pooldavaid referendumitulemusi Balti riikides saavad välisriigid kasutada kinnituse või ka ettekäändena meie iseseisvuspüüde julgemaks toetamiseks. Referendumiga kallutab meid soostuma ka Lääne pressi ilmselt soosiv hoiak kõnealuse Gorbatšovi ettepaneku suhtes. Kui aga referendum tõesti korraldatakse, tuleb seda teha juriidiliselt ja protseduuriliselt laitmatult, vähemalt nii, et Nõukogude sõjaväegi, nende perekonnad ega sissekirjutuseta immigrandid ei osaleks ning et ei võltsitaks tulemusi. Referendumile tuleb sel eesmärgil kutsuda piisavalt palju välisvaatlejaid ja neile tuleb aegsasti selgitada Eesti elanikkonna koostist ja mõistet "Eesti rahvas". Seejuures võib tõusta päevakorrale inimõiguste ja rahvuse õiguste eristamine Eestis.

Enne referendumit tuleb Eesti valitsusel, välisministeeriumil ja poliitikutel selgitada välismaailmale niinimetatud venekeelse elanikkonna tegelikku päritolu, koostist ja seisundit nende emamaa poolt okupeeritud riigis. Meil tuleb varakult selgitada, et NSVLi valitsus on asustanud Eestisse nagu teistessegi Balti riikidesse arvukalt oma kodanikke eesmärgiga luua ülekaalukas tsiviilgarnison, mis tõkestaks nende maade iseseisvuse taastamise.

Peame selgitama, et lõviosal neist kodanikest ei ole mingeid ajaloolisi, kultuurilisi ja geograafilisi sidemeid Eestiga, et enamik neist ei kõnele eesti keelt ega tunne eesti kultuuri, et nad on sisuliselt ebaseaduslikud immigrandid või kolonisaatorid. Mõeldes välismaa ajakirjanike ja diktorite sõnakasutusele, tuleb vältida terminite "venekeelne kogukond" ja "mitte-eestlased" kasutamist Balti riikide elanikkondadest kõnelemisel. Peame katsuma vahetada need välja sõnadega "Nõukogude kodanikud Eestis" (*resp*. Lätis, Leedus) ja "Balti riikide kodanikud".

Tähelepanu väärib, et Nõukogude immigrantidest iseseisvuse vastased (näiteks raadiojaamas Nadežda) on viimasel ajal hakanud hõlmama mõistega "Eesti rahvas" ka Eestis elavaid Nõukogude kodanikke ja arvatavasti ka sõjaväelasi. Võime küsida, kas ebaseaduslikud immigrandid tohiksid lääneriikides üldse osaleda referendumil riigi staatust otsustavas küsimuses. Välismaailma tuleb aegsasti hoiatada, et seni on N. Liidu valimistel osalenud ka sõjaväelased, keda kardetavasti tahetakse kasutada ka referendu-

mitel Balti riikides. Siseriigis tuleb samal ajal teha võõrkodanikele selgitustööd iseseisvuse kasuks.

Enne referendumit peame tutvustama välismaailmale avaliku arvamuse küsitluste tulemusi immigrantide suhtumise kohta Eesti iseseisvusesse.

Nii võib N. Liidu valitsuse poolt nõutava ja välismaailma poolt oodatava referendumi korraldamine saada üheks Eesti välispoliitika prioriteediks 1991. aastal.

ANN ALARI (1954), sellal Eesti Majandusjuhtide Instituudi diplomaatide kooli kuulaja, Eesti Televisiooni välisosakonna vastutav toimetaja;

PRIIT HEINSALU (1961), sellal EMI diplomaatide kooli kuulaja, Tartu Ülikooli rektori abi;

TIIA KANGERT (Miller; 1959), sellal Välisministeeriumi informatsioonibüroo tõlk-analüütik;

INDREK KANNIK (1965), sellal ajalehe *Sirp* publitsistikaosakonna töötaja, Välisministeeriumi poliitilise osakonna lepinguline töötaja;

INDREK LINDSALU (1961), sellal EMI diplomaatide kooli kuulaja, Eesti Telegraafiagentuuri direktori asetäitja — peatoimetaja;

EKKE NÕMM (1964), sellal EMI diplomaatide kooli kuulaja, Transpordiministeeriumi ministri abi;

VLADIMIR SAPOŽNIN (1964), sellal EMI diplomaatide kooli kuulaja, Välisministeeriumi protokolliosakonna 1. sekretär;

GRIGORE-KALEV STOICESCU (1965), sellal EMI diplomaatide kooli kuulaja, Tartu Ülikooli üliõpilane;

INDREK TARAND (1964), sellal EMI diplomaatide kooli kuulaja, Tartu Ülikooli üliõpilane;

AGO TIIMAN (1957), sellal EMI diplomaatide kooli kuulaja, Tallinna Polütehnilise Instituudi matemaatikakateedri assistent;

ALO TOOMEL (1961), sellal EMI diplomaatide kooli kuulaja, Autotranspordi Konstrueerimise ja Tehnoloogia Büroo juhtiv konstruktor;

PEETER VÄRV (1963), sellal Välisministeeriumi informatsioonibüroo tõlk-analüütik.

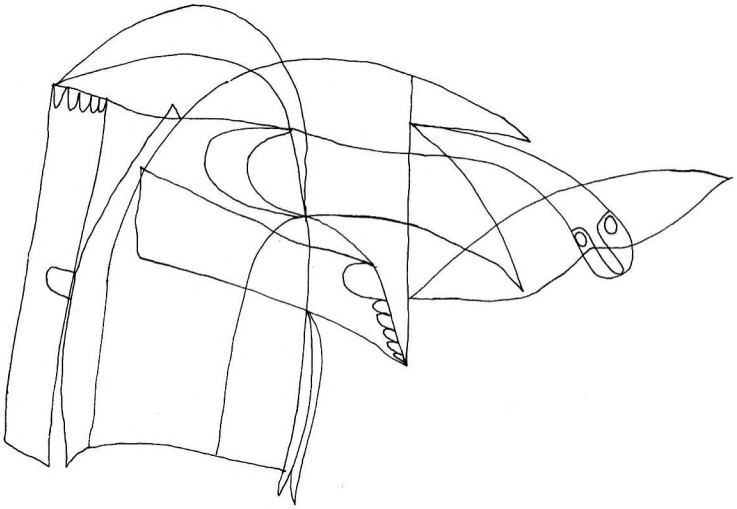

LEONHARD LAPIN. Kalkun (1968)

SEITSMENDA RAHUKEVADE VALERETSEPTSIOON

Cornelius Hasselblatt

Käesoleva artikli pealkiri peaks olema võimatu, sest kuidas saab mingi kirjandusteose vastuvõtt olla "vale"? Retseptsioon kas on olemas või seda ei ole. Isegi kui arvamused lahknevad, pole sel puhul veel midagi vale. Ka valesti arusaamise puhul, mida võib ju ette tulla, ei ole õige rääkida "valest retseptsioonist", sest retseptsioon ise on ju olemas ning seega fakt: kuidas saab ta siis vale olla?

Inimestel on aga tihti raskusi arvutamisega, mispärast mitmed Viivi Luige *Seitsmenda rahukevade* (1985) retsensendid on rehkendanud, et too kevad peaks langema 1952. aastasse (Perschy 1992; Sutrop 1986; Wolffheim 1991), sest 1945 + 7 annab kokku 1952, kusjuures juhul, kui esimene kevad langeb aastasse 1945, on seitsmes muidugi 1951. aastal. Isegi see asjaolu ei lubaks aga rääkida valest retspetsioonist, vaid ainult laialt levinud valearvestamisest.[1] Veel vähem tahan pöörata tähelepanu huvitavale asjaolule, et isegi 20. sajandi Eesti kirjanduse käsitlemisel on võimalik täielikult mööda minna *Seitsmendast rahukevadest*, nagu on tehtud ühes kooliõpikus (Riismaa jt 2006). Seda ei käsitle ma siin aga peamiselt sellepärast, et too õpik on muudegi küsitavus-

Konverentsil "Eksiil ja mälu" 18. septembril 2017 Tartus peetud ettekande kohendatud versioon.

[1] Niisiis on ka Rein Veidemanni arvustuse pealkiri "Neljakümnendal rahukevadel seitsmendast" vale, kuigi tekstis endas on korrektselt mainitud, et kõne all olev kevad langeb aastasse 1951. Korrektsem oleks juba "Neljakümne esimesel rahukevadel seitsmendast", sest nii raamat kui arvustus on ilmunud 1985. aasta kevadel (!).

te poolest kuulus: näiteks ei tunta seal ka sellist kirjanikku nagu Aadu Hint (millele ma olen juba osutanud — vt Hasselblatt 2005: 271).

Probleem, mida tahan siinkohal käsitleda, on väga lihtne: küsimus on aja ja ajastu tunnetamises ning aja korraldamises ja järjestamises. Kui sel puhul esineb vääratusi, siis võib retseptsioon tõepoolest vale olla.

Kui miskit juhtub, siis võime tavaliselt öelda, millal see toimus, kui olime selle juures ning kui meil sattus kell või kalender kaasas olema. Ja mina olin 31. märtsil 1985 kohal, kui Viivi Luik tõi mulle oma esimese romaani ühe esimesi eksemplare, niisiis *Seitsmenda rahukevade*, otse trükikojast Tallinna sadamasse (vt ka Hasselblatt 2016: 156). Selle tunnistajaid oli palju ning nad peaksid ka mäletama, missugune aeg see oli. Polnud veel palju nädalaid möödunud, kui raadiod mängisid leinamuusikat — nimelt täpselt kolm —, sest 10. märtsil oli surnud mees nimega Konstantin Tšernenko. Selle tagajärjel oli ametisse tõusnud või tõstetud keegi Mihhail Gorbatšov, kellega teatavasti algas uus ajajärk vähemalt Nõukogude Liidu, Eesti ja Euroopa ajaloos.

Sellega oli juba umbes poole põlvkonna võrra hiljem Eesti kirjandusmälus valmis uus müüt, mis kõlab umbes nii: 1985. aastal hakkas kõik muutuma. Korrakem: 10. märtsil suri Tšernenko, 11. märtsil tõusis võimule Mihhail Gorbatšov ning 31. märtsil ilmus Viivi Luige romaan *Seitsmes rahukevad*, mis oli uue poliitika esimene vili.

See kõlab meie kõrvus muidugi naljakalt, aga tegelikult on see täpselt see, mis juhtus. Sest kolmkümmend aastat pärast romaani ilmumist võime lugeda järgmist: "1985. aastal, nn perestroika perioodil ilmunud "Seitsmes rahukevad" jutustab 1950. aastatest" (Ross 2016: 163). Kui ma seda olin lugenud, mõtlesin: huvitav, kas sõna "perestroika" oli 31. märtsil juba sündinudki?[2] Ning

[2]Mihhail Gorbatšov kõneles NSVLi ühiskondlik-poliitilise elu "perestroika" vajadusest (*всем нам надо перестраиваться*, "me kõik peame ümber korralduma") esimest korda oma külaskäigu ajal Leningradi 15.–17. mail 1985, kui ta kohtus sealse parteiaktiiviga. Siis ei tähendanud see sõna veel põhjalikke sotsiaal-majanduslikke ümberkorral-

kas vahepealkiri (samas: 165) ""Seitsmes rahukevad" (1985): Stalinism perestroika pilguga" on üldse võimalik? Kas mõne teose autor võis "perestroika pilguga" vaadata/kirjutada, kui seda mõistet polnud veel sündinudki?! Mu uudishimu oli äratatud ning hakkasin ajas tagasi liikudes edasi otsima. Ning kohe varsti leidsingi midagi.

2015. aastal kirjutati *Seitsmenda rahukevade* kohta: "publishes in the wake of Gorbachev's policy of glasnost" (Kaljundi jt 2015: 51). Ma uurisin mitmest sõnaraamatust, et kindel olla, mis "in the wake" täpselt tähendab, aga pääsu polnud: see väljend on tõlgitud kas "as a result of" või "following" või "succeeding" või "in the aftermath of" või "as a consequence of" — ühesõnaga on sel puhul alati mingi põhjuslik seos nende väljendite vahel, mis on seotud väljendiga "in the wake of". Ning see kausaalne ühendus *Seitsmenda rahukevade* puhul on vale.[3]

Aastast 2013 lugesin, osalt samade autorite sulest: "Ajalootabude esiletoomisel on praeguseks sümboolse tähenduse omandanud kirjanduskaanoni tippu kuuluv teos, Viivi Luige *glasnost*'i alguses avaldatud "Seitsmes rahukevad" (1985), mis kirjeldab lapse silmade läbi sõjajärgse eluolu viletsust ning vihjab nii metsavendadele kui ka küüditamistele" (Laanes, Kaljundi 2013: 574). Nüüd pole prestroikat mainitud, vaid *glasnost*'i, uutmise asemel avalikustamist, aga lugu on sama — see on vale kausaalne ühendus.

Neli aastat varem, aastal 2009 on sama autor kirjutanud: "Romaanile ilmumisloa andmist võib seostada Mihhail Gorbatšovi võimuletulekuga (1985) tasahilju alanud avalikustamispoliitika-

---

dusi riigis. Uueks riiklikuks ideoloogiaks kuulutati "perestroika" alles NLKP KK pleenumil 1987. aasta jaanuaris. Vt ru.wikipedia.org/wiki/перестройка. *Toim.*

[3] *Glasnost*'ist kõneldi esimest korda NLKP XXVII kongressil 1986. aasta jaanuaris, nimetades selle põhieesmärgiks tähelepanu pööramist NSVLi majandussüsteemi üksikutele puudustele ja nõrkustele, et need kõrvaldada. Laiemas tähenduses levis see mõiste samuti 1987. aastast, saades üheks reforme tähistavaks võtmesõnaks ("glasnost", "perestroika" ja "uskorenije" ehk kiirendamine). Vt ru.wikipedia.org/wiki/Гласность. *Toim.*

ga — või ka sooviga ennetada plaani teos Soomes välja anda" (Kaljundi 2009). Siin tuleb juurde uus tegur — soomlased, ning nendega läheb asi edasi, õigemini tagasi.

2006. aastal nimelt on kirjutatud: "Tsensuuri võimutsedes mõjus mõneti uskumatuna romani "Seitsmes rahukevad" (1985) avaldamine (kirjutatud 1979–1982), kuigi tagant võis tõugata soome sõprade huvi käsikiri tõlkida ja avaldada (ilmus Soomes 1986)" (Merilai 2006: 706, sama Merilai 2013: 337). See on juba korrektsem, aga siiski: kas on mingi allikas väidetava Soomehuvi tõestamiseks? Ning osutamiseks sellele, et võimutsev Nõukogude tsensuur oleks ennast kapitalistliku kirjastuse huvist lasknud kõigutada? Vähemalt ei mäleta Soome tõlkija Eva Lille sellest midagi.[4] Soomekeelne tõlge ilmuski alles 1986. aasta novembris, niisiis rohkem kui pooleteist aastat hiljem kui algupärand (Ahola 1986, kus mainitakse, et raamat tuleb "järgmisel nädalal"). Ainus asi, mis on erandlik, on see, et Soome ajakirjanduses ilmus juba enne soomekeelse tõlke ilmumist artikkel Viivi Luige uue romaani kohta (Kuusisto 1985), kuid seegi viis kuud pärast teose ilmumist Eestis.

Samuti 2006. aastal on Viivi Luige kolleeg Tõnu Õnnepalu kirjutanud: "Vähemalt minule oli see raamat [*Seitsmes rahukevad*] ka väga selge märk sellest, et asjad ikkagi hakkavad muutuma. Peavad hakkama" (2006: 1722). Et kirjanik mõtleb Luike lugedes, et "asjad peavad hakkama muutuma", on muidugi täiesti võimalik. Aga et aastail 1979–1982 kirjutatud romaan võib olla selge märk sellest muutumisest, on rohkem kui kahtlane. See pole midagi muud kui tagantjärele tarkus, sest teame nüüd, mis samal aastal veel juhtus. Tagantjärele tarkuse asemel võib kasutada ka tugevamat väljendit, ning see on kahjuks — ajaloo võltsimine.

Mina hoopis väidan, et *Seitsmenda rahukevade* ilmumine polnud mingi märk asjade muutuma hakkamisest, vaid väga banaalne ning lihtne märk sellest, et Viivi Luik on hea kirjanik ning et on olemas hea kirjandus. Ning rohkemgi: et on olemas hea kirjandus *ka* kirjandus- ja vabadusvaenulikel aegadel ning aladel.

[4] Isiklik kirjavahetus Eva Lillega 2017. a augustis.

Võtame kas või Jaan Krossi romaani *Keisri hull*, mis on vist seni eesti kirjanduse tõlgituim teos. See romaan on teatavasti ilmunud 1978. aastal — miks polnud just see märk asjade muutuma hakkamisest? Kas sellepärast, et järgmisel aastal Nõukogude sõjavägi läks Afganistani?

Kui Jelena Bonner luges 1984. aastal sisepagendatuna Gorkis elades *Keisri hullu* värsket venekeelset tõlget, oli ta vaimustatud ning samas imestanud, et selline raamat on ilmunud Nõukogude Liidus, lisades, et teos "kutsus üldse esile nii palju assotsiatsioone, nagu oleks see kirjutatud just meist ja autor mõtles meile, kui ta selle kirja pani". Aga ta muidugi ei kirjutanud, et see olevat selge märk sellest, et asjad hakkavad muutuma (Butenschön 1990: 101; Bonner 1990: 168).

Ainus asi, mida ma tahan siin rõhutada, on see, et me peame silmas pidama sündmuste ajalist, kronoloogilist järjekorda. Mõni põlvkond hiljem jääb ühest raamatust järele ainult ilmumisaasta, kui sedagi, sest üleminekuajal on palju raamatuid ilmunud ilma aastat märkimatagi. Ning järelpõlvedel ei pruugi aimustki olla Nõukogude trükiasjandusest, nii et nad võivadki arvata, et üks 1985. aastal ilmunud raamat võis ju tõepoolest uue aja esimene pääsuke olla. Seda tähtsam on, et meie, kes me teame ja mäletame üht-teist, ei annaks valeteadmisi edasi. Me teame näiteks, et see raamat ilmus 1985. aasta märtsi lõpul. Ning et see on "laduda antud: 24.09.1984" ja "trükkida antud: 24.01.1985", kui uskuda trükiandmeid. Pealegi teame veel, et see teos on kirjutatud aastail 1979–1982, nagu autor ise on kinnitanud.

Ilmselt aimasin juba kolmkümmend aastat tagasi, et asjad hakkavad valesse suunda liikuma. Sellepärast tegin omal ajal intervjuu autoriga, mille avaldasin enda ajakirjas *Estonia* 1987. aastal. Mu esimene küsimus oli: "Teatavasti Sinu romaan kuulub perestroika-eelsesse aega, meenutagem, et ta ilmus märtsi lõpul 1985. a. ja on kirjutatud kaheksakümnendate aastate algul. Kas pole ärritav, et seda romaani siiski seostatakse ikka ja jälle perestroika ning *glastnost*'iga? Ja kas oled sellele vastu vaielnud?" Millele Viivi Luik vastas: "Loomulikult kuulub "Seitsmes rahukevad" "perestroika"-eelsesse aega ja on kirjutatud enne "glasnostit". Aga on ka loomulik, et inimeste teadvuses seostuvad

praegu paljud kõneainet pakkuvad nähtused just nimelt "perestroikaga". See on täiesti inimlik ja mõistetav. Kui minult on küsitud, kas romaan ilmus tänu "glasnostile", olen selgitanud, millal ma selle kirjutasin ja millal see ilmus. Faktid jäävad faktideks ja räägivad iseenda eest" (Hasselblatt 1987).

Sellega võiks tegelikult lõpetada, sest faktid jäävad faktideks. Iga keeleteadlane aga teab, et keel areneb pidevalt ning sõna "fakt" on teatud ringkondades vahepeal omandanud teise tähenduse, mis kohustab meid, kes me usume veel "fakti"-sõna vanasse tähendusse (!), fakte ikka ja jälle argumentidega kindlustama.

Üks võimalus on sel puhul kasutada allikaid, mis on pärit samast ajast ning selles mõttes "võltsimatud". Kas või Viivi Luige üht teist intervjuud samast 1987. aastast. Temalt küsiti: "Kas seoses uuenemisprotsessiga on midagi märgata ka meie kirjanduselus?", millele ta vastas: "Arvan, et on küll märgata. Märtsikuu "Loomingus" näiteks on üks Jaan Krossi novell, mis minu meelest võis praegu ilmuda, aga mitte, ütleme, kolm-neli aastat tagasi. [---] Mis kirjanikkonna elusse puutub, siis näha võib muutusi juba vähemalt aasta aega" (Oja 1987). Kõne all on siin Krossi novell "Silmade avamise päev", mille tegevus toimub 1950. aastate lõpul ja mis oli esimene Krossi novellidest, mille sisuks on nõukogude ajal raskesti käsitletavad olnud asjad ja teemad, nimelt nõukogude aeg ise. Tema varem ilmunud kogumik *Kajalood* (1980) sisaldas ju ainult novelle, mis käsitlesid Saksa okupatsiooni aega või baltisakslaste lahkumist Eestist. Rängemad GULAGi-lood nagu "Vandenõu" või "Tuhatoos" tulid alles hiljem (detsembris 1987, novembris 1988). See peaks veel kord näitama, kui aeglaselt tsensuur tegelikult lõtvus ning et 1985. aasta kevadel ilmunud raamatul pole selle lõtvumisega mingit pistmist.

Niisiis: mingi kirjandusteose retseptsioon võib tõepoolest olla vale, ja nimelt siis, kui teos paigutatakse teadlikult või kogemata valesse konteksti ning järeldatakse sellest siis asju, mida ei tohiks. Suur osa Eesti kirjandusvälja tegelastest mäletab praegu veel täpselt, millal *Seitsmes rahukevad* ilmus, aga mis saab saja aasta pärast, kui juba ühe inimpõlve järel esineb vääratusi?

Siin esitatud näide polegi üksikjuhtum. Sellega võrreldavat segadust on näha Viivi Luige teise romaani *Ajaloo ilu* puhul, mille kohta on levinud kuulujutt, nagu oleks enne eestikeelset originaali ilmunud soomekeelne tõlge. See ei vasta samuti tõele. Soomes tuli raamat välja 1991. aasta oktoobris, Eestis oli see ilmunud aga septembris (Hasselblatt 2015: 260). Et teos Eestis kindlasti just septembris ilmus, seda tõestab ka asjaolu, et mulle teadaolev esimene arvustus sellele ilmus 1. oktoobril 1991 ajalehes *Eesti Aeg*. Ilmumata teoseid Eestis minu teada ajakirjanduses ei retsenseeritud.[5]

Soomes varem ilmumise kuulujutu autoriks on arvatavasti Hannes Varblane, kes kirjutas oma arvustuses: "Võib-olla meeldinuks ta mulle enam, kui ta esmaüllitus ei toimunuks Soomes ning ilmumisaeg polnuks see, mis tal on. Liiga palju on viimasel aja siginenud graafikuid, kes trellitatud Eestimaad siiditrükis paljundatuna menukalt ning aujärgselt *hard currency* eest on maha müünud" (1992: 82; vrd selle väite kordamist Kirss 2006: 271).[6] Selle väite allikat Varblane ei anna ega ole seda esitanud ka *Ajaloo ilu* retseptsiooni uurinud Kristel Hiltunen, kes väidab: "*Ajaloo ilu* ilmus Soomes täpselt samal ajal kui Eestis või õieti paar nädalat varemgi" (Hiltunen 2001: 28 — huvitav on siin muidugi formuleering "või õieti" (!)). Soomes küll ilmus märkus, et teos "saab ilmuma" (soome keeles "ilmestyy", niisiis olevik, mis on sama mis tulevik) soome keeles varem kui eesti keeles (*Helsingin Sanomat*, 18. VIII 1991), aga see pole muud kui eelteade ning

[5] *Sirbi* "Uute raamatute" rubriigis kajastati *Ajaloo ilu* ilmumist 27. septembril 1991 (lk 15). Samas ajalehes ilmunud arvustuses "Isiklikku kogemust otsimas: Viivi Luige romaan "Ajaloo ilu" ilmus Soomes" (11. X 1991, lk 6; tlk Piret Saluri) kirjutab Juhani Salokannel: "Viivi Luige uus romaan ilmus 10. oktoobril soome keeles. Üllatava kiirusega ilmus see aga Eestis — juba septembri lõpul." *Toim.*

[6] Siin pole koht diskuteerida, miks kirjanduse müümine kõva valuuta eest oleks põlgamisväärne. Võib-olla 1992. aastal mõni tõesti nii mõtles ning mõni teeb seda siiamaani, aga üldiselt on ju levinud arusaam, et rivistatud sõnade eest raha saamine pole mingi patt.

tähendab ainult, et 18. augustil (enne putši, NB!) veel *arvati*, et soomekeelne tõlge tuleb eestikeelsest varem välja.[7]

Autor ise mäletab ainult, et 1991. aasta augustis "oli "Ajaloo ilu" nii Tallinnas kui ka Helsingis alles trükikojas. Soome- ja eestikeelsed trükipoognad sain ühel ja samal ajal" (Luik 1998: 26). Et *Ajaloo ilu* oli "esimene eesti romaan pärast taasiseseisvumist" (saksa tõlke kaanetekst: Luik 1995), on küll korrektne, aga samal ajal ka eksitav (vrd Hasselblatt 2011: 348), sest see oli ju ainult juhus, nagu ühes teises arvustuses korrektselt on öeldud (Karlsson 1992). Nii nagu oli juhus see, et *Seitsmes rahukevad* tuli trükist kolm nädalat pärast Gorbatšovi võimuletulekut.

Kui mõne kirjandusteose ilmumise asjaolusid ning tingimusi enam hästi ei valgustata, vaid teatud suunda hakatakse lükkama, võib tõepoolest rääkida valest retseptsioonist. Kuna kirjandusteaduslik protsess toimib nii, nagu ta toimib — kirjutame pidevalt üksteiselt asju maha, nimetades seda tsiteerimiseks —, on suur oht, et sel viisil kodunevadki valed andmed, mida on hiljem üha raskem välja juurida. Kui me selle vastu ei võitle, poleks me palju paremad kui need tuntud Nõukogude ajaloovõltsijad, kelle väidetest me oleme ikka tahtnud lahti saada.

Tänan Eva Lillet, Sirje Oleskit ning Juhani Salokannelt abi eest.

Kirjandus

A h o l a, Suvi 1986. Viivi Luik, kirjoititko lapsuudenmuistelmat? — *Helsingin Sanomat*, 5. XI

B o n n e r 1990 = Боннэр Е. Г. *Постскриптум: Книга о горьковской ссылке*. Москва: Интербрук

B u t e n s c h ö n, Marianna 1990. "Und das war die Wahrheit". — Meine Begegnungen mit Jaan Kross. — Olaf Schwencke (Hrsg.). *Der Verrückte des Zaren: Jaan Kross in Loccum*. Loccum: Evangelische Akademie, S. 97–108

[7] Ajalehes *Sirp* ilmunud lühiteates "E. W. Ponkala Fondi preemia Viivi Luigele" kirjutati 10. mail 1991: "Sügisel on oodata Viivi Luige uue romaani "Ajaloo ilu" ilmumist, mille järel meil Eestis jääb loota, et saame teost kunagi lugeda ka emakeeles" (lk 4). *Toim.*

H a s s e l b l a t t, Cornelius 1987. Fünf Fragen an Viivi Luik den "Siebten Friedensfrühling" betreffend. — *Estonia*, Nr. 3, S. 109–111

H a s s e l b l a t t, Cornelius 2001. Kann Geschichte schön sein?: Zur Konstruktion von Vergangenheit in zwei Romanen Viivi Luiks. — *Nordost-Archiv: Zeitschrift für Regionalgeschichte*, NF VIII (1999), S. 419–433. [Eesti k raamatus: Cornelius Hasselblatt. *Eemalt vaadates: Veerand sajandit eesti kirjandusega*. (Studia litteraria Estonica 15.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, lk 257–270]

H a s s e l b l a t t, Cornelius 2005. Stalini pikk vari üle tuulise ranna: Aadu Hindi "Tuulise ranna" kohandumine/kohandamine meie päevadeni. — Virve Sarapik, Maie Kalda (koost. ja toim.). *Kohanevad tekstid*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005, lk 271–284. [Uustrükk: Cornelius Hasselblatt. *Eemalt vaadates: Veerand sajandit eesti kirjandusega*. (Studia litteraria Estonica 15.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, lk 292–305]

H a s s e l b l a t t, Cornelius 2011. *Estnische Literatur in deutscher Übersetzung: Eine Rezeptionsgeschichte vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*. Wiesbaden: Harrassowitz

H a s s e l b l a t t, Cornelius 2016. *Ma armastasin eestlast: Autobiograafilised retked*. Tlk Katrin Kaugver. Tallinn: Tuum

H i l t u n e n, Kristel 2001. Viivi Luige romaanide *Seitsmes rahukevad* ja *Ajaloo ilu* vastuvõtt Eestis, Soomes ja Rootsis. *Pro gradu*-tutkielma, Helsingin yliopisto, Suomalais-ugrilainen laitos. [Käsikiri Helsingi Ülikooli raamatukogus]

K a l j u n d i, Linda 2009. Eesti lugu: Viivi Luik "Seitsmes rahukevad". — *Eesti Päevaleht*, 29. V

K a l j u n d i, Linda, Eneken L a a n e s, Ilona P i k k a n e n 2015. Introduction. — Linda Kaljundi, Eneken Laanes, Ilona Pikkanen (eds.). *Novels, Histories, Novel Nations: Historical Fiction and Cultural Memory in Finland and Estonia*. (Studia Fennica Historica 19.) Helsinki: SKS, s. 26–76

K a r l s s o n, Åsa 1992. Bland änglar och potatisåkrar. — *NyTid*, 16. I, s. 10

K i r s s, Tiina 2006. Viivi Luik's *The Beauty of History*: Aestheticized violence and the postcolonial in the contemporary Estonian novel. — Kelertas, Violeta (ed.). *Baltic Postcolonialism*. Amsterdam: Rodopi, pp. 271–289

K u u s i s t o, Seppo 1985. Pelko ympäröi lasta Viljandimaalla. — *Uusi Suomi*, 25. VIII, s. 20–21

L a a n e s, Eneken, Linda K a l j u n d i 2013. Eesti ajalooromaani poeetika ja poliitika: Sissejuhatuseks. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 561–578

L u i k, Viivi 1995. *Die Schönheit der Geschichte: Roman*. Aus dem Estnischen von Horst Bernhardt. Reinbek: Rowohlt

L u i k, Viivi 1998. *Inimese kapike*. Tallinn: Vagabund

M e r i l a i, Arne 2006. Viivi Luik linnulennul. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 689–713. [Uustrükk: Arne Merilai (toim.), Ele Süvalep ja Kersti Unt (abitoim.). *Looming — olemise kehtestamine: Viivi Luik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, lk 265–266]

M e r i l a i, Arne 2013. Of hard joy: Half a century of Viivi Luik's creations: Prose. — *Interlitteraria*, Vol. 18, No. 2, pp. 335–348

O j a, Marika 1987. Viivi Luik *Kodumaa* toimetuses. — *Kodumaa*, 15. IV

P e r s c h y, Jakob Michael 1992. Wo der Dorfsowjet herrscht: Kindheit in Livland. — *Die Presse* (Wien), 11.–12. V

R i i s m a a, Pille, Astrid R ä t s e p, Tiina Õ u n a p u u 2006. *Eelmise sajandi eesti kirjandus*. 2., par. ja täiend. trükk. Tallinn: Künnimees

R o s s, Johanna 2016. (Nõukogude) Eesti ja Euroopa Viivi Luige romaanides: Loetelud ja vastandused. — Merilai, Arne (peatoim.), Leena Kurvet-Käosaar ja Marin Laak (koost. ja toim.). *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. (Studia litteraria Estonica 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 163–189

S u t r o p, Margit 1986. Maastik Luige ja Traadiga. — *Edasi*, 28. IX

V a r b l a n e, Hannes 1992. Tahaksin olla Ilmar Trull. — *Vikerkaar*, nr 3, lk 81–82

V e i d e m a n n, Rein 1985. Neljakümnendal rahukevadel seitsmendast. — *Sirp ja Vasar*, nr 20, 17. V

W o l f f h e i m, Elsbeth 1991. "In dieser Armut welche Fülle…". — *Neue Zürcher Zeitung*, 17. IV

Õ n n e p a l u, Tõnu 2006. Asitõend: Viivi Luige "Seitsmendast rahukevadest" prantsuse keeles. — *Looming*, nr 11, lk 1722–1730

CORNELIUS HASSELBLATT (1960) on lõpetanud Hamburgi Ülikooli magistrantuuri fennougristina 1986, filosoofiadoktor samas 1990. Groningeni Ülikooli soome-ugri keelte ja kultuuride professor 1998–2014, seejärel vabakutseline; TÜ audoktor 2009, Eesti Teaduste Akadeemia välisliige 2015.

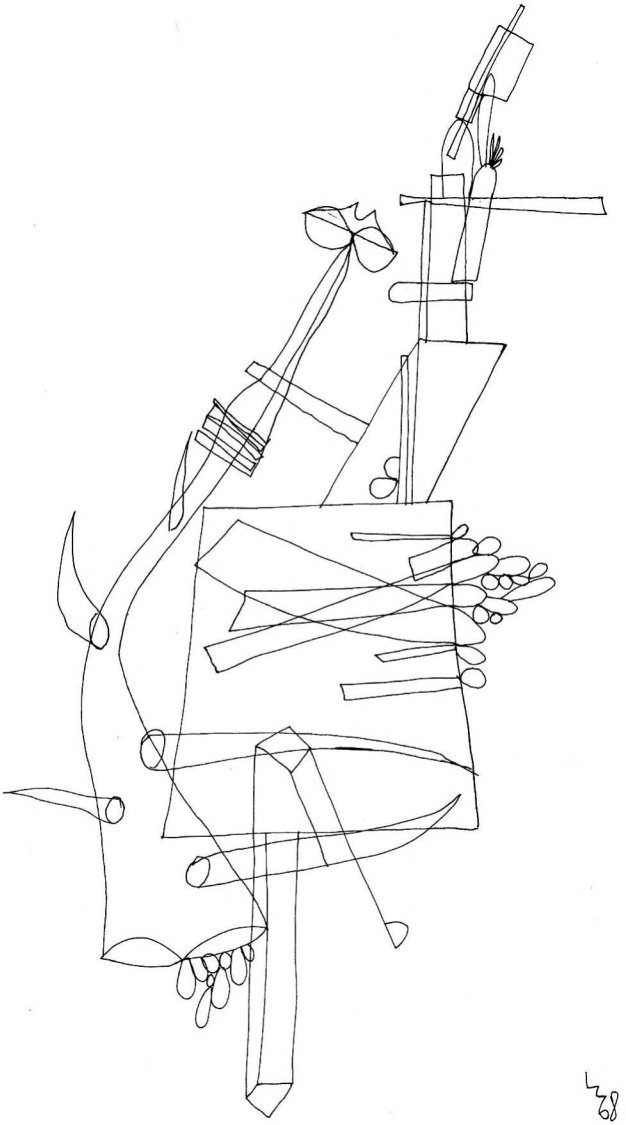

LEONHARD LAPIN. (1968)

SONGERMAA

Toomas Kiho

üksinda koduteed
ei enam metsa põlispuid
on kadund kõik

vainudel puhub tuul
ei enam jõgi voola siin
on songermaa

virnas maas vana laas
kes kaevas kruusa hiiemäelt
on müüdud kõik

viidud paas liiv ja maak
ei enam kuulda linnuhäält
on songermaa

sirge tee kumab ees
kes rajas tara läbi maa
on müüdud kõik

pisarais kibedais
ei enam laula ükski rind
on songermaa

üksinda meie kõik
ei enam aateid oma keelt
on müüdud kõik

üheskoos kadudes
ei enam kodu ole see
on kadund kõik

oleme sead songermaal

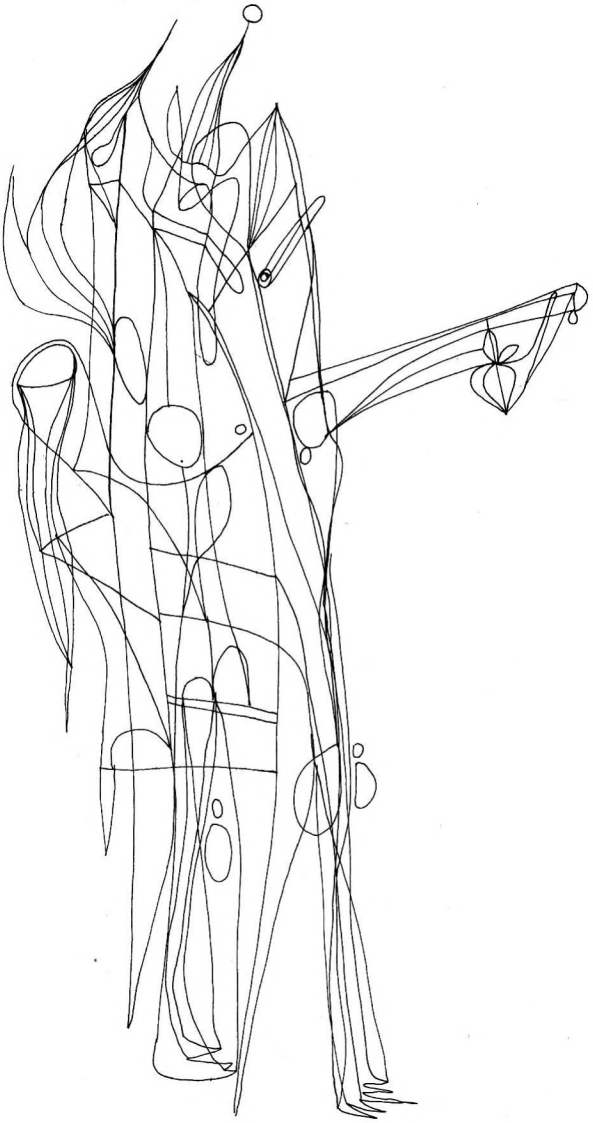

LEONHARD LAPIN. Seda sammu pole kerge astuda (1968)

ARHITEKTUUR — RUUMILISE MÕTLEMISE KUNST

Leonhard Lapin

Kui ma 1960. aastate teisel poolel õppisin arhitektuuri, ei sidunud ükski õppejõud seda ruumilise mõtlemisega. Et arhitektuur on kõigepealt ruumikunst, tuli ajapikku endal avastada, tõdedes ala arvestatavate eelkäijate samalaadset kogemust. Tõsiasi on see, et kui isegi paljud arhitektid ei teadvusta ruumilise mõtlemise tähtsust oma erialal, siis tavakodanikud tajuvad seda veelgi vähem. Muusikalist kuulmist valdavad paljud inimesed, aga ruumilist mõtlemist vähesed — seda tuleb õppida, eriti kui ei praktiseerita mitte lihtsalt ehitamist, vaid ehituskunsti.

Inimesed elavad enamjaolt müütilises maailmas, budistide arvamust mööda unenäos, millest tuleks virguda. Üks viise elada tõelises ilmaruumis on ka endas ruumilise mõtlemise arendamine. Seda tuleks alustada tõdemusest, et me ei viibi asjade, olendite ja sündmuste kaootilises kogumis, vaid peenelt struktureeritud ruumis — mikrokosmosest makrokosmoseni.

Alustada võiks üldlevinud käibetõe pihustamisega, et "loodus ei salli tühja kohta". Küsiksin: milline loodus, millist tühja kohta ning miks ta ei salli? Ökoloogiliselt tühja ruumi, näiteks rohitud kodust peenramaad, hakkab loodus kohe umbrohtu kasvatama, ent see ei ole kogu loodus, mida me tajume ja mis meie meelt hõivab? Selleks et loodust sügavuti mõista, tuleks eelkõige süveneda tühjusse, sest kõik looduse erinevad protsessid ja vormid sünnivad tühjusest — loodus on tühjuse looming (Lapin 2003).

Kõige lihtsam kogemus on iseenda olemasolu mõtestamine tajumaks, et sündides, enne *mina* teadvustamist ja surres, pärast *ise* hääbumist, valitseb meie teadvuses tühjus: kõik loodu, ka meie, sünnib niiviisi tühjusest ja sinna ta ka kaob. Kaug-Ida

mõttemaailmaga kokku puutunuile on see ilmselge, aga arhitektuuriga tühjust siduda mõistavad veel vähesed.

Kohtan ajakirjanduses tihti valeväidet, et "inimene loob ruumi". Tegelikult on ruum enne inimest, üldse enne päikesesüsteemi ja meie universumit olemas olnud ning inimesele on antud võimalus vaid ruumi jaotada ning korrastada. Inimese võimalus on näiteks rajada jalgrada põllule või siht metsa ning sellega võib alata tema kui arhitekti töö. Inimkond on algselt elanud koobastes, mitte koos ahvidega puude otsas, nagu ekslikult arvatakse, ja just Maa tühjus, taevavõlvi võimas avarus olid need, mis hoidsid inimesi aastatuhandeid maa all, ning alles ajapikku, ületades hirmu tühja ruumi ees, võisid nad maapinnale elama asuda.

Olen oma loengutes rõhutanud, et arhitektuuri kaks põhilist ehitusmaterjali on Tühjus ja Valgus, kõik muu — puit, kivi, betoon, klaas, metall jne — tulevad ehituskunsti hiljem (Lapin 1998, 2004). Seega peab loov arhitekt alustama tööd tühjusest, selle teoreetilisest mõistmisest ning seejärel realiseerimisest elavas praktikas. Kõik algab juba arhitekti loomeprotsessist, mis lähtub ühe kindla projektülesande saamisest ning seejärel visandamisest, mis algab tegelikult pöördumisena oma tühja meelde, milles sünnib esmane arhitektooniline idee. Kui sünnib, sest paljud meie keskkonda püstitatud objektid ei lähtu ehituskunsti põhimõtteist, vaid on juhuslikud tarbeehitised, mis tihti ümbritsevast ei hooli, pigem risustavad seda. Kui kõneldakse (loodus)keskkonna saastamisest, siis unustatakse üks selle pöörasemaid viise — väiksemate või suuremate ümbritsevasse ruumi sobimatute ehituskehandite püstitamine. Isegi automagistraal saab sulanduda loodusesse — kui vaid arhitektid ja insenerid selle nimel end loominguliselt pingutaksid! Rahastajatel on lihtsam loojaid kokkuhoiu eesmärgil vältida, sest loov töö ei ole odav. Ka projekteerijail endal on raske struktureerida üht või teist ideed, mille tellija ette annab. Lolli ideed ei ole mõnikord võimalikki korrastada, aga heale sobiva ülesehituse leidmine võib jällegi käia üle jõu.

Minu õpiajal arhitektidele struktuuri mõistmist ja loomist ei õpetatud ning ma ei ole kindel, kas seda nüüdki tehakse. Ise olen kunstiakadeemias aastakümneid püüdnud õpetada struktuuri, rõhutades, et iga realiseeritava idee aluseks, olgu selleks siis arhi-

tektuur, kunst, muusika, kirjandus, on sellele sobiv struktuur. Kui me näiteks külastame vana arhitektuurse traditsiooni ja kõrge arhitektoonilise kultuuriga Hollandi vanalinnu, võime kogeda, kui hästi võib ülimoodne ehituskunst sobida keskaegsega. Eestis oli esimene kunstiteadlane, kes juhtis tähelepanu Tallinna vanalinna struktuurile ning selle kaitsmise vajadusele, Helmi Üprus, ja tänu tema tegevusele on ka meie üks suuremaid väärtuslikke arhitektuuriansambleid enamjaolt säilitanud ajaloolise ruumistruktuuri (Eller 1996: 613). Seepärast ei tuleks seal olles jälgida mitte üksnes üksikute majade fassaade või detaile, nagu vanalinna näitavad meile paljud üllitatud trükised, vaid terviklikku struktuuri, kus majad asetsevad kindla süsteemi järgi paigutatult linnaruumis koos tänavate, väljakute, siseõuede ning maastiku reljeefiga. Tallinna vanalinn on sellisena ruumiline tervik ja hea õppematerjal neile, kes ehituskunsti vastu tõsisemat huvi tunnevad. Kuigi mulle õppimise ajal otseselt struktuuri ei õpetatud, nagu eespool juba öeldud, oli neil aastail siiski ette nähtud vanalinna kas joonistada või maalida, mille käigus me iseseisvalt avastasime selle omapärase ülesehituse, mida võib tema keerulise ajaloolise kihistuse tõttu käsitada metafüüsilise ruumina. Ruumina, milles ei valitse vaid ühene struktuur ning kus eri aegade arhitektuur on tihedalt seotud linna loodusega: reljeefi, haljastuse, ööpäeva ja aastaaegadega. Kõikvõimalik ajalooline atribuutika hoonete fassaadidel või interjöörides on selle koosluse pealispind, rohkem ajalooürik kui arhitektuur!

Arhitektuurse struktuuri loomisel on väga oluline matemaatika, aritmeetika, aga erilise alusena geomeetria. Platon, üks peamisi Itaalia arhitekti Andrea Palladio (1508–1580) filosoofilisi mõjutajaid, on öelnud, et tema akadeemiasse ärgu astugu mitte keegi, kes ei valda matemaatikat. Võib väita, et matemaatika kõige ilmekamaks avalduseks inimkeskkonnas ongi arhitektuur. Kes ei oska matemaatikat, ärgu alustagu ka arhitektuuri õppimist! Just koolimatemaatikas puutume kokku ka tühjuse probleemiga arvteljel asetseva keskse nulli kaudu, millest sõltub temast paremal või vasakul asuvate arvude kvaliteet. Null ei ole siin mitte midagi, vaid loov printsiip täis loovat väge (Mäll 2003).

Kuidas siis sünnib tühjusest arhitektuur? Nagu eespool öeldud, tuleb meie puhtas meeles sündinud ideele leida sobiv struktuur, mis haakuks keskkonna ja sootsiumiga, kes objekti rajama ja kasutama hakkab. Loov arhitekt, isegi siis, kui teda valdab visioon objektist, ei hakka seda looma alustades välimusestfassaadist, vaid arhitektuurile iseomastest plaanist ja lõikest: need on matemaatilised instrumendid objekti ülesehituseks, kus hakatakse olemasolevat tühja ruumi korraldama materiaalsete vahenditega, peale valguse juba konkreetsete ehitusmaterjalidega: valmivad tööjoonised, mille alusel ehitaja rajab objekti.

Ometigi osutatakse meil üha vähem tähelepanu valgusele — teisele tähtsamale ehitusmaterjalile. Arhitektuuriajaloos on valgusel eriline tähendus, sest puudus elekter, aga seevastu valitses ergas päike Vahemere kallastel ning Läänemere ümbruses valgust lämmatav kaamos. On teada, et Andrea Palladio, Euroopa arhitektuuri heeros, kasutas oma hoonete loomisel valguse mõõtmist (Wundram, Pape 1990) ning romaani arhitektuur arenes gootikaks ja seejärel barokiks eelkõige seepärast, et saada ruumidesse enam valgust. Ajaloolisi arhitektuuristiile võib eritleda ka sedamööda, kuidas nende valgust siseruumi andvad avad on arhitektooniliselt üles ehitatud: kas aknad on näiteks fassaadi välispinnas või seina sügavuses. Alvar Aalto (1898–1976) arhitektuuri suurimaks saavutuseks võib pidada katuste avamist valgusele, et kaamose pimeduses saada siseruumi rohkem taevavõlvi- ja lumevalgust. Sellega andis Aalto 20. sajandi keskel suuna kogu põhjapoolkera modernistlikule arhitektuurile. Mõned nüüdisarhitektid arvavad naiivselt, et kui põhjamaal kogu hoone katta klaasiga, on valguse probleem lahendatud. Kesk- ja Lõuna-Euroopa ning moodsate arhitektuurisuundumuste mehaaniline ülevõtmine meie kliimas on viimasel kümnendil üldlevinud, mis teeb selliste hoonete kasutamise ebaotstarbekakas ning pealetükkivad peegelhooned muudavad meid ümbritseva ruumi illusoorseks, lõhkudes tõepärast suhet tegelikkusega. On ju inimene ise linna peamine loodus, nagu ka koduloomad, puud, taimed, veekogud ja taevas, nagu aastaaegade kliimamuutused — tasakaaluks üha laienevale tehnoloogiale.

Inimene, nagu tihti lihtsustatult arvatakse, pole linnakeskkonnas, mille ta ise on ju loonud, sugugi loodusest eraldatud ja võõrdunud subjekt. Probleem seisneb rohkem inimese enda meelelaadis mitte näha tehiskonnas üksnes "surnud mateeriat", kuigi ehituses kasutatavad materjalid — puit, kivimid, metall — on pärit loodusest, väljendades anorgaanilises maailmaski vohavat elu. Oleme ise loonud Uue Looduse, *Tehnobia*, ja peame uue tehnoloogia kohandama oma loodusilmaga, või surub tehnoloogia meid hoopis oma raamidesse, olles paradoksaalsel kombel ise osa Loodusest.

Kuidas siis argiinimene, kes pole arhitekt, saaks suhestuda ruumikunstiga, sest meie kõigi ebateadvuses on talletunud soov midagi ehitada, ja seda eestlased praegu ka kirglikult teevad, ilma et neil oleks aimu arhitektuurist, kõnelemata ruumist kui selle vahendist. Uusi objekte ei ehitata ju mitte ainult arhitektide valmisprojektide järgi, vaid kasutatakse ka hooneid, mis on juba enne valmis, ning krundi koos kogu seal paiknevaga on meile pärandanud esivanemad. Iga uus põlvkond tahab olemasolevale midagi endast lisada, et olla selles maailmas *omaise*. Pealegi nõuab seadmus, et kõik seni loodu on määratud lagunemisele, häviva asendamist uuega. Endale väärtuslikke objekte me muidugi taastame, paremaid restaureerime, pikendades vanade ehitiste iga — seda võime teha lõputult, kuigi mingil ajal ei ole vanas hoonevormis enam materiaalselt midagi algset. Aga selles peitub inimeste igavese elu iha!

Üpris lihtne on igal maa- ja majaomanikul ruumi puhul mõelda kõigepealt sellele, mida kasutusel oleva krundi suhtelises tühjuses hoonestada ja haljastada. Kuhu näiteks asetada lipuvarras, kuhu rajada veesilm, hekk, kuur, milline ehitada piire, kuhu laduda puuriit. Meie esimene "arhitektuuriteos" võiks olla pesakast lindudele, millel on kuus fassaadi — tõeliselt köitev ruumiline ülesanne, millega peaks alustama ka arhitektuuriõppijad. Ja kas see pesakast kinnitada puule, riputada oksale või asetada räästa alla või täiesti iseseisva posti otsa. Ka koerakuut on hea ülesanne amatöörarhitektile, samuti jalgvärav, peauks, postkast, ukse käepide, mis kõik iseloomustavad perekonda, kelle majja siseneme. Honoré de Balzac kirjeldab ühes romaanis 16 leheküljel

kaupmehe maja peaust ja portaali, iseloomustades selles elavat tegelast. Kõik need elemendid ja väikevormid võivad olla arhitektuuriteosed, kui me vaid oskame seda mõista. Rootsi modernismi klassik Gunnar Asplund (1885–1940) kattis teeraja kabelisse krudiseva liivaga, nii et juba väravast sisenedes meenutab sammude kõla sündmust, millest me ehitises osa võtame.

Ehituskunsti saab üks majaomanik harrastada oi kui palju, aga siiski kogu krunti ei tasu üksikuid putkasid täis ehitada, pigem mõelgem nende elementide vahele jäävale ruumile, suhtelistele tühjustele, mis loovad üksikute objektide vahel nauditava pinge, nii nagu see on õnneliku perekonna üksikute liikmete vahel. Ja kas aed peab ikka lilli, taimi, põõsaid ja puid täis pikitud olema? Haljastus võib olla ka krundi piire, luues elanikele iseomase maailma, parimal juhul omamoodi väikse maapealse paradiisi, et selles oma üürikest elu nautida. Päkapikke sellisesse ruumi pole vajagi! Arhitektuur võib imesid teha, aga meid ka endast eemale peletada. Nüüdisarhitektid unustavad sageli, et ehituskunsti mõõde on inimene. See peaks olema kõigi rajatavate objektide alus, olgu nendeks magistraalteed, sillad, tööstushooned, korterelamud, eramud, väiksed hooned või muud rajatised, mis kokku moodustavad urbanistliku struktuuri, mis on kas inimsõbralik või -vaenulik, nagu me Maal alatasa kohata võime. Mõned asumid tõmbavad meid ligi, mõnda ei taha me kunagi minna.

Tänapäeval kõneldakse üha rohkem urbanismist ning Eestis on seda viimastel aastatel isegi õpetama hakatud. Algselt kuulus urbanismi mõiste, mis linnaehituses hakkas arhitektuuri ja avaliku ruumi kõrval arvestama ka sotsiaalseid ning materiaalseid tegureid, miljonilinnade problemaatikasse. See oli superstruktuuride lahendamise uus moodus, nagu seda on urbanistlik linnadekett USA ida- või lääneranniku l ning Kaug-Ida idarannikul. Et selline tegevus oleks viljakas ka Eesti oludes, tuleks kogu meie riiki käsitada suurlinnana, kunagi ajakirjanduses kõlanud Suur-Tallinnana. Siia kuuluks koos inimese loodud tehiskonnaga — linnade, asulate, külade, tööstuskompleksidega võrdväärselt põllud, metsad, sood, rabad, veekogud ehk kõik see, millest Eesti maa koosneb. Kogu Eesti käsitamine urbanistliku struktuurina väldiks tulevikus ääremaastumist ning konflikti pealinna ja provintsi vahel, sest sel-

leks otstarbeks arendatav taristu, näiteks teede ja raudteede kõrval ka meil täiesti unarusse jäetud riigisisese veeliikluse arendamine, annab vajaliku tulemuse. Vähetähtis pole ka Eesti kui e-riik, mida seni on siiski rakendatud rohkem ametiasutuste ja pankade tasandil, kuigi võiks võtta ette palju laiemalt. Ehitusmahu koondamine pealinna ja teistesse suurematesse linnadesse on samuti aegunud põhimõte, sest mittetööstuslik tootmine ja teenindusettevõtted võivad olla nii väiksel territooriumil kus tahes. Valgudes nendega üle kogu Eesti parandame ka inimeste elukvaliteeti, kes ei pea elama ebatervislikes kivikvartalites, vaid saavad olla elava looduse keskel. Ka see on ruumiline probleem — aga urbanistlik Eesti kasutab juba kogu seda ruumi, mida Looja ja Ajalugu on meie kasutusse andnud. Kui me elame, elame Ruumis!

Kirjandus

E l l e r, Mart-Ivo (peatoim) 1996. *Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus

L a p i n, Leonhard 1998. *Tühjus ja ruum I = Void and Space I*. Tõlge inglise keelde Peeter Tammisto. Tallinn: Eesti Kunstikakadeemia

L a p i n, Leonhard 2003. *Tühjus = Void*. Tlk Leelo Linask. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia

L a p i n, Leonhard 2004. *Tühjus ja ruum II = Void and Space II*. Tlk Peeter Tammisto. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia

M ä l l, Linnart 2003. Nulltee. — Linnart Mäll. *Nulli ja lõpmatuse kohal*. (Eesti mõttelugu 21.) Tartu: Ilmamaa, lk 299–301

W u n d r a m, Manfred, Thomas P a p e 1990. *Andrea Palladio 1508–1580: Arkkitehti renessanssin ja barokin taitteessa*. Köln: Benedikt Taschen

LEONHARD LAPIN (1947) on õppinud Eesti NSV Riiklikus Kunstiinstituudis 1966–1971, mille lõpetas arhitektina; töötanud Vabariiklikus Restaureerimisvalitsuses arhitektina 1971–1974, olnud vabakutseline arhitekt ja kunstnik 1975–1995 (ühtlasi Eesti Arhitektide Liidu väljaande *Ehituskunst* toimetaja 1991–2003, külalisõppejõud Helsingi

kunstikoolis MAA 1992–1998, külalisprofessor Helsinki Tehnoloogiainstituudis 1994), a-st 1990 Eesti Kunstiakadeemia (siis Tallinna Kunstiülikooli) õppejõud, 1995–2001 professor ja üldkompositsiooni õppetooli juhataja, seejärel kompositsiooni õppetooli professor, a-st 2012 emeriitprofessor; Tartu Ülikooli vabade kunstide professor 2001–2002. *Akadeemias* on temalt ilmunud essee "Arhitektuur kui tempel" (1990, nr 9, lk 1854–1861) ning artikkel ""Tervist, seltsimehed!": *Hommage à* Heino Mikiver" (2005, nr 10, lk 2234–2240).

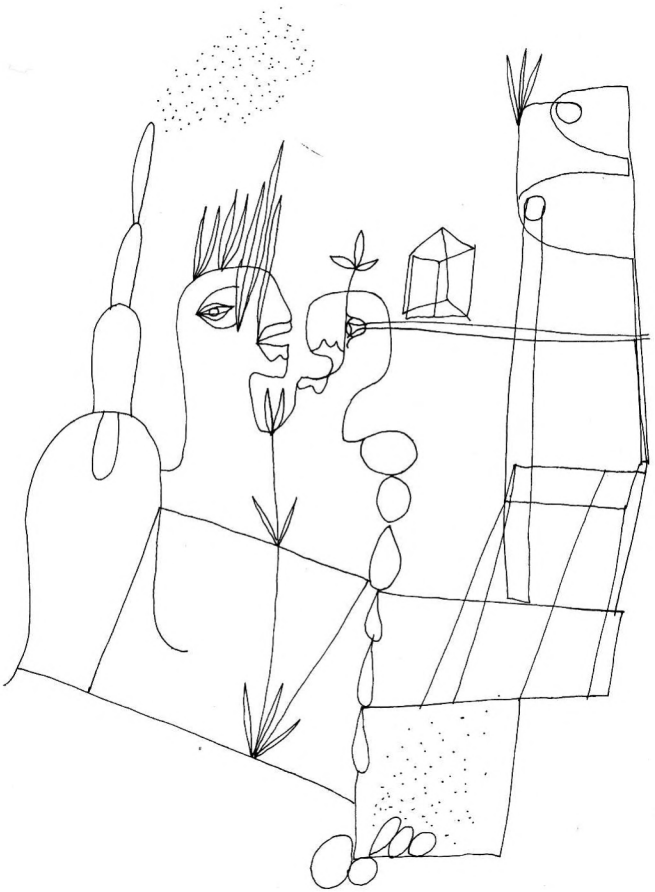

LEONHARD LAPIN. (1968)

SÕBER ON MATJUS, KUID VEEL SUUREM SÕBER — EIMISKI

Riieldes olemisajaloolise mõtlemisega

Leo Luks

Ülo Matjusele 75. sünnipäevaks

SÕBER ON MATJUS…

Julgen alustuseks öelda, et meie läbisaamine Ülo Matjusega on olnud valdavalt sõbralik. Et mitte juubilari aupaistel südamesõbraks trügida, tuleb täpsustada, et meid ei saa pidada lähedasteks sõpradeks — eraelus pole me sihipäraselt läbi käinud, elanud küll aastaid üksteise suhtes ümber nurga, ent pole teineteisel külaski käinud. Seega on meie omavahelises suhtes sees ka teatud distants, nagu see on juhendaja/juhendatava puhul täiesti loomulik.[1] Samas pole meie suhted olnud kuivad ja formaalsed, pelgalt ametialased: oleme pidevalt kohtunud raamatumüükidel ja -laatadel ning alati paar sõbralikku sõna vahetanud; mõnikord trehvanud

[1] 12. mail 2017, juubeliettekannete järgsel arutelul Käärikul täpsustas Matjus oma seisukohta sõpruse küsimuses umbkaudu nii: "mul ei ole inimeste seas sõpru, sest sõprus nõuaks justkui sõbra tingimusteta aktsepteerimist vaatamata sellele, mida ta korda saadab". Pigem nõustus Matjus sõpradeks nimetama raamatuid, kes ei reeda kunagi, ning tsiteeris ka oma abikaasa ütlust: "inimest võib usaldada üksnes äärmisel juhul".

veinikeldris või mõnel filosoofide erapeol ning pikemaltki vestelnud.

Foto 1. Ülo Matjus ja Leo Luks. *Autor: Eduard Parhomenko*.

Meenub tõik 1998. aastast, mil Matjus palus viisakalt endale — ja ka Tõnu Luigele — eelmisel aastal ilmuma hakanud kultuurilehe *Sitatorn* numbreid, jäädes ajalehe püsilugejaks selle pideva ilmumise lõpuni. Sama vahva mälestus on see, kuis Matjus kommenteeris 2006. a ühes e-kirjas minu algatatud pornograafiaseminari, mille korraldamise olin oma doktorantuuri aastaaruandesse märkinud ning mida oli äsja väisanud ka kuulus de Sade'i uurija professor Timo Airaksinen. Matjus soovitas nimelt muuta üritus *pornoloogia* seminariks, rõhutamaks teadusliku-tõlgendusliku huvi prevaleerimist. Selliseid vahvaid seiku võiks veelgi

meenutada. Alati on Matjus olnud vesteldes viisakas ja rahulik, mida ma enda kohta küll päris lõpuni öelda ei saa.

Pikast juhendamisperioodist (1997–2008) on meelde jäänud mitmed juhtumid, mil Matjus toetas minu mõtlejaks kasvamist väliselt, korraldusliku külje pealt. Näiteks võimaldas ta mu magistrantuuriaastail TÜ filosoofiaosakonna nappidest vahenditest mitmel korral vajaliku erialakirjanduse tellimist välismaalt. 2002. aasta algul, kui ilmnes asjaolu, et stipendiumikomisjon oli mind jätnud stipendiumist ilma, vaatamata suurepärastele akadeemilistele tulemustele ning ees terendavale magistritöö õigeks ajaks valmimisele, korraldas Matjus — minu nördinud, riidleva telefonikõne peale — selle, et mulle eraldati töö lõpetamiseks vajalik lisastipendium. Samast ooperist meenub suurim teene: aastal 2007, mil taotlesin lühiajalist uurimisstipendiumi Konstanzi Ülikooli, vajalikku kirjandust otsima-paljundama, kirjutas Matjus mulle esialgu ülivõrdeis soovituskirja, ning kui komisjon otsustas mind Kristjan Jaagu stipendiumist siiski ilma jätta, organiseeris Matjus kuidagiviisi selle, et TÜ filosoofiaosakond maksis mu lennupiletite eest (kohapeal viibimist toetas stipendiumiga Konstanzi Ülikool). Viimase mulle osutatud teenena tasub mainida seda, et pöördusin 2015. aastal Matjuse poole palvega uurida võimalusi avaldada 2016. a sügisel, minu 40. sünnipäevaks artiklikogumik Ilmamaa kirjastuse "Eesti mõtteloo" sarjas. Ettepanek sündis ühelt poolt sügavast sümpaatiast kõnealuse sarja vastu ning teisalt valehäbist puutumata veendumusest, et mu loomingu paremik kannab piisavalt, et sinna valimikku kuuluda. Matjus ajas seda asja korduvalt, kuigi lõppkokkuvõttes plaanist mitme takistuse tõttu asja ei saanud ja kogumik (Luks 2016) ilmus teisal.

Siiski on meil ka mõtlemisväliste küsimuste pinnal olnud väga pingelisi hetki — nagu ka sõprade vahel tuleb ütlemist. Kui ma pärast aastast pausi, 2003. a kevadel, üritasin esimest korda doktorantuuri astuda, kahtles Matjus minu doktoritöö visandi sisukuses (ma imestan siiani, kas tõesti ka selles, et ma suudan igasugusest visandist hoolimata kaitstava töö kokku kirjutada) ning keeldus juhendamisest. See tuli mulle üllatusena, arvasin, et mu kahe aastaga valminud mahukas magistritöö, mis pälvis vahepeal ka Teaduste Akadeemia konkursil peapreemia, on tunnismärgiks,

mille kohaselt minu võimetes enam ei kahelda, misjärel mulle on n-ö kõik lubatud. Aasta hiljem, kui olin endale juba uue formaalse juhendaja "välja ajanud", nõustus Matjus siiski mind kosmeetiliste muudatustega visandi põhjal edasi juhendama ning tegi seda temale omasel kombel põhjalikult ja sisukalt.

Olgu õiendatud, et minu lahkumine Tartu Ülikoolist 2008. a ja siirdumine Tallinna Ülikooli doktoriõppesse ei olnud kuidagiviisi seotud mingi isikliku tüliga ega ka mitte minu mõttetöö — mis iga sammuga Heideggerist kaugenes — sisulise takistamisega. Põhjused olid puhtpraktilised. 2004. a olin vastu võetud riigieelarvevälisele, stipendiumita õppekohale ning mõne aasta pärast ka kasinate tulemuste tõttu osalisele koormusele üle viidud. Meenutan eredalt atesteerimisüritusi, kus ma, olemata rahapuuduse tõttu doktoritööga edasi jõudnud — aeg ja aur kulus kirjutistega lisa teenimisele —, seda ka avalikult tunnistasin; erinevalt paljudest teistest — ka stipendiaatidest —, kes umbes sama kaugel olles jagasid optimistlikke lubadusi ja juba peas valmivate tööde visandeid. Pälvinud 2007. a kevadel tööandjalt Eesti Maaülikoolilt õppetööst vaba semestri, tegin selle toel oma uuringus olulise läbimurde — valmisid kolme hilisema artikli käsikirjad. Sellelt pinnalt tegin 2008. a viimase katse uuesti "stipi peale" saada, ning kandideerisin kolmandat korda doktorantuuri riigieelarvelisele kohale, lubades juhendajale edu korral õpingud kahe aastaga lõpetada. Matjus toetas minuga suheldes igati seda ettevõtmist; miks ma siiski kohta ei saanud, see jääb otsustanud komisjoni kinniste uste taha. Matjus muide ei riielnud minuga sugugi lahkumise pärast:

> Soovin Teile siiralt õnne, et saavutasite sealt RE-koha. Ent samuti on mul siiralt kahju, et see pingeline, kuid minu meelest siiski meeldivalt sisuline ja viljakas koostöö, mis kestnud aastaid, nüüd ilmselt lakkab… Või eksin ma? Tahes-tahtmata kannan endaga seda "lahkumist" igatahes kaasas, alles hakkan selle tähendusrikkust läbi elama ja mõistma.
>
> [---] Aga "nõuanded" ja "positiivne suhtumine", millele viitate, ei ole mitte kunagi sõltunud juhendatava ja juhendaja formaalsest suhtest ega ole see ainult ühepoolne, vaid vastastikune — olen ka Teilt palju õppinud. Oleksin rõõmus, kui midagi seesugust säiliks jätkuvalt. (Matjuse e-kiri autorile, 15. august 2008.)

Ma kardan, et meie sisuline filosoofiline suhtlus siiski katkes minu lahkumise järel. Praeguse ettekandega üritan seda katkenud suhtlust vaidluse vormis üles soojendada. Selle riidlusega võtan suure riski — nagu peagi ilmneb, pole Matjusega võimalik vaielda mõtlemise asja üle, ilma samal ajal vaidlemata Heideggeri üle; samas pole mul vähimatki illusiooni, et ma suudaksin haarde poolest võistelda Matjusega Heideggeri-tundmises.

KES TEADNUD TEED JUHATADA

Ülo Matjus on minu jaoks olnud üks neist, kes teadnud teed juhatada. Ta oli minu juhendajaks tegelikult alates 1997. aastast, mil asusin tööle esimese uurimuse — keskastme seminaritöö kallal. Samas täpsustan kahte asjaolu, esiteks: Matjus pole olnud ainus juhataja — kuigi sellest pole formaalseid märke, on mind samavõrd juhatanud Tõnu Luik (vt Luks 2017) ning vähem teadvustatult veel terve hulk teisi õppejõude. Kuni magistrantuuri lõpuni luges-kommenteeris ka Luik peaaegu kõiki minu eel- ja eksamitöid. Ning esmase orientatsiooni, tõuke, suuna minu mõtlemisele andis pigem Luik. Sirvisin mälu kinnituseks oma akadeemilist õiendit — esimene sissekanne Matjuselt pärineb alles 1998. a kevadest, mainitud eriseminari puhul, ülikoolis õppima olin asunud aga juba 1995. aasta sügisel. Stuudiumi esimestel aastatel vististi ei olnudki meie õppeplaanis algajaile sobivaid aineid Matjuselt. Hiljem Matjuse sissekannete hulk küll kasvab, kuid nii mõnigi 1999. a sisse märgitud hinne sai vististi välja teenitud erandkorras, lugemiskursusena, et lõpetamiseks vajalik hulk ainepunkte kätte saada.

Ning teiseks: mitte keegi pole mind sundinud kõndima just teatavat, juhataja silmis sobivaimat mõtlemise teed. Juhatus on üksnes abistanud mul kujuneda iseseisvaks mõtlejaks — mõistagi ei tähenda see mõjutuste puudumist, nende vältimist või salgamist. Meie akadeemiline suhe Matjusega ei alanud nii, et juhendaja oleks mõtteharjutuseks omalt poolt teema välja pakkunud. Mäletan selgelt, et otsisin Matjuse üles — just tema poole pidi korrakohaselt pöörduma, kui oli soov teha eriseminari filosoofia ajaloo õppetoolis — ning väljendasin selget soovi uurida eimiskit.

Sealt edasi siis muidugi soovitati sobivat kirjandust — esimeseks kondiprooviks oli Heideggeri "Mis on metafüüsika?" (Heidegger 1978). Kuid algusest peale ei olnud minu puhul tegemist Heideggeri mõtlemisse neeldumisega — kuna eimiskiga koos tuli paratamatult kõne alla nihilismiprobleem, ei saanud vältida Nietzschet ning juba 1995. a lõpus, esimesel Tõnu Luige eksamil oli mind juhatatud ka Gianni Vattimo juurde, kellelt oli just eesti keeles ilmunud kaks esimest tõlget (Vattimo 1995a, 1995b). Kuna mu mõtlemine kujunes ja selgines algusest peale mainitud mõtlejate erimeelsuste pinges, lisandus kujunemislukku loomuliku aspektina ka sisuline riidlus Matjuse ja Luigega, kuna minu tõlgitsustes ei kippunud sugugi mitte alati Heideggerile viimane sõna jääma. Mõistagi ei olnud selles riidlemises midagi isiklikku — riieldi asja pärast, mõtlemise asja pärast.

Ülo Matjuse suurimaks teeneks tee juhatamisel pean seda, et ta oskas parajal määral pidurdada mu pulseerivat hoogu ning kitsendada mu mõtlemise haaret, nõnda et aegamisi lisandus tormile ja tungile lugemistäpsus ning hoolikam ümberkäimine mõistetega. Kindlasti võlgnen "Matjuse koolile" selle, et küll võõrkeelte alal andetuna olen ma siiski maha saanud paari väiksema filosoofiateksti tõlkega (nt Nietzsche 2004, 2014). Nagu nähtub mu monograafiast (Luks 2015), hoog ja haare siiski ei raugenud õpiaastate käigus, vaid omandasid lugemistäpsuse varal uusi peadpööritavaid silmuseid, nii et Matjus pidas 2007. a vajalikuks mind ühe hilisema artikli (Luks 2009) visandi puhul hoiatada:

> Leo, veel mind kohutab-hirmutab — Teie pärast! — kogu aja taotlus püsida nii-ütelda "diskursuses", moodsa *filosoofiateaduse* trendil või trendis, mis ilmselt on meile kõigile üha endastmõistetavam tahtmatu tahe sarnastuda teistega, omamoodi *das Man*'lus. Kõik need Derrida'd, Blanchot'd! Te püsite hästi, kuid "kvantitatiivselt" ja frapeerivalt! Sellega kaasneb oodatud tunnustus neilt, kellega olete samas asjas sees, ka neilt, kes ei ole veel sisse saanud, kuid tahavad — kuid tunnustus mõlemailt sellepärast, et olete neist mastaabilt-võimekuselt kindlalt üle. Ja Te ei tohi, ei saa enam peatuda, sest muidu ei säilita Te "ülekaalu"? — Loodan, et kummutate kogu öeldu. — See on olemuslik mulje, mis ei sobi

> juhendajale, kes peaks Teid Tartu ülikoolis *iga hinna eest* võidule avitama. (Matjus 2007: 2.)[2]

Kuna meie riidlused Matjusega toimusid enamasti suulises vormis ning teisalt olen olnud hooletu ka omaaegsete kirjalike märkuste arhiveerimisel, siis on tagantjärele raske kindlaks teha, kui palju Matjuse mõjutusi on minu mõtlemisse juurdunud, ilma et ma neid tuvastada oskaksin. Selleks ettekandeks materjale üle sirvides tuvastasin selgelt vähemalt ühe säärase mõjutuse. Viimati mainitud kommentaares mu artiklivisandile märgib Matjus:

> Ernst Enno puhul olen veendunud, et ei ole ta mingi "kodutuse laulik", vaid *üks väheseid, kel kodu olnud ja kodu alatiseks alles jäänud — "kadunud koduna", ainsal ehtsal allesjäämise viisil* (samas).

Ning hiljem kirjutab ta ühes kirjatöös:

> Tänapäeva inimene on paradokslikult pelutum e. kodutum kui kunagi varem, ehkki ta käes on kogu maa, ta valitseb kogu maailma… Kõiki maid kõigi koduks tehes on ta muutunud kodutuimaks. Kes on kogu Maa oma koduks "muutnud", sel pole enam kodu mitte kusagil. (Matjus 2012: 20.)

Olgu võrdluseks öeldud, et minu järgmise monograafia pealkirjaks, millest on mitu valminud tükki juba ka artiklitena avaldatud (Luks 2013a, 2014a), on plaanitud "Eesti kirjanduse kadunud kodu" ning eraldi olen kirjutanud Matjuse viidatud ütlusi mäletamata ka moodsa aja üldisest kodutusest (Luks 2013b). Küll aga oli mul meeles, et antud teemal on kirjutanud ka Tõnu Luik (1994).

---

[2] Võtan tsiteeritud märkust omamoodi komplimendina, mõtlemine peabki kohutama, võõrastama. Doktoritöö kaasjuhendajat Arne Merilaid kohutasid pisut hiljem teised asjad — kui ta mu töösse tõsisemalt süvenes, siis ta suisa ahastas selle mõtlemise ebahumaansuse ja amoraalsuse käes, vaidles raevukalt, kutsus üles pöörduma elu ja eetika poole. Paraku polnud enam formaalseltki midagi teha — artiklid olid ilmunud, sõna oli lendu lastud. Kui miski ei kohuta, kõik on õige ja viisakas — nagu nii sageli tänapäeval —, siis polegi tegemist kaaluka mõtlemisega.

Sama mõjuga jätkates: olin unustanud Matjuse tõlgitseva tõlketöö saksa sõna *das Unheimliche* puhul, mis leidis aset Heideggeri *Sissejuhatust metafüüsikasse* tõlkides. Matjus tõlgib nii: inimene on pelutavaim (*das Unheimlichste*), tutvustab selle vasteni jõudmise mõttekäiku (Matjus 2003: 444; 2012: 18–19) ning resümeerib mõlemal puhul: **inimene on peletis**. See võib olla puhas juhus, et ma maadlesin neil päevil üht kodutuseteemalist artiklit kirjutades sellesama *unheimlich*-sõnaga (küll Freudi tõlgitsedes). Kuid vaevalt on see juhus, et valisin oma monograafia kaaneillustratsiooniks Johannes Saali joonistuse "Peletis" (1962), mis on mind lummavalt peletanud esimesest silmamisest saati. Kuigi ma Matjuse arutlust ei mäletanud, ei ole raske meenutada, mis mind sel puhul inspireeris — mõistagi Nietzsche ütlus: "nihilism seisab ukse ees, kust tuleb meile see pelutavaim kõigist külalistest?" (Nietzsche 2004: 1795, tõlget muudetud).

Kindlasti on Matjus mõjutanud minu põlgliku suhtumise kujunemist praktilisse filosoofiasse ning üldse seda sorti naiivsesse analüütilisse filosoofiasse, mis üritab kujundada keele loogiliselt rangeks ja ühetähenduslikuks ning käsitab oma praktilistes rakendustes inimest ratsionaalse eneseküllase rehkendava subjektina. Olgu öeldud, et mitte kogu analüütiline filosoofia pole sedavõrd naiivne, vt nt Wittgensteini ütlusi: "filosoofiat tuleks pärastiselt vaid luuletada" (Wittgenstein 1998: 28) ning "On tõesti olemas väljendamatu. See *näitab* ennast, ta on müstiline" (Wittgenstein 1996: 199). Samuti olen Matjuse mõjul ning vaatamata rohketele teadusfilosoofilistele ainetele omaaegses õppeplaanis skeptiline teaduste suhtes, eriti veel, kui hakatakse filosoofiale teaduslikkuse nõudeid ette kirjutama. Meie mõtlemise alushäälestused tunduvad olevat algusest peale sarnased, nagu loen välja Matjuse märkusest "Kõrb kasvab — seda mõista, õieti mõistatada olen tahtnud keskkoolist peale" (Matjus 2003: 7). Ka minule kostis kasvav kõrb, *ei*-lisuse kohin kõrvu vähemasti keskkoolis, ennekõike kokkupuutes kirjandusega (nt Kafka, Hemingway, Camus, Sartre, aga ka Valton, Rummo, Liiv, Unt) — ei teadnud ma siis midagi

Heideggerist, rääkimata Levinasi *il y a*'st, kuid Nietzsche *Zarathustrat* lugesin küll esimest korda juba koolipõlves.[3]

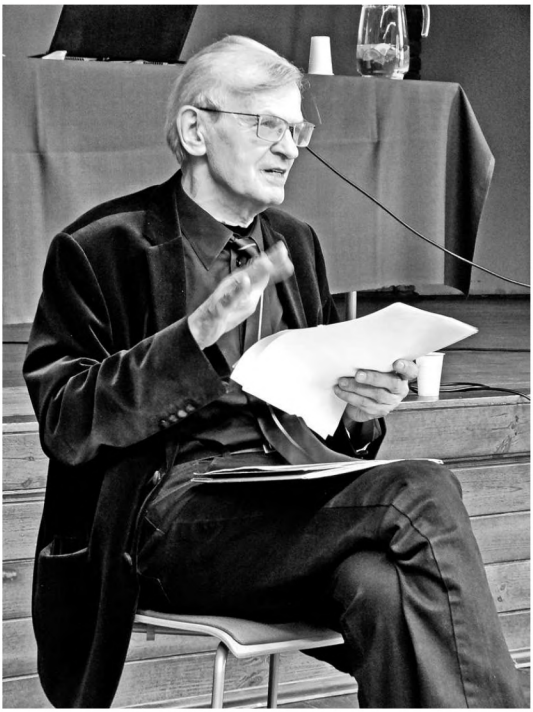

Foto 2. Ülo Matjus. *Autor: Eduard Parhomenko*.

Kiidukõnesid on lihtne koostada ja pidada. Järgnevalt pakun Matjusele annina midagi, mis peaks mõtlejat kõige rohkem innustama — riidu *mõtlemise asja* ümber. Kirjutab ju Matjuski korduvalt Heideggeri jälgedes, et "Kõigepealt on mõtlemise asi ise riiuline" (2003: 344); "Riiu asjaks on olemine" (samas: 381) ning viimati, tõukudes just minu monograafia kinkeeksemplari pühendusest:

[3]Mul on kahju sellest, et Matjus pole peale viimati tsiteeritud pala avaldanud midagi pikemat Nietzschest, kuigi ta tunneb seda mõtlejat suurepäraselt ja süvitsi.

> Ning loodan ka mina, et alg-riid ei piirdunud mitte ainult mainitud konverentsi ruumega, vaid jätkub sealt väljunult, stimuleerides nii Eesti mõtlemise enda edenemist kui ka Eesti mõtlemise ajaloo ehk Eesti mõtteloo üle järelemõtlemist avatud ja avara, ahistamata ja piiramata mõtlemise mõttes. Sest selle riiuta lakkaks mõtlemine. (Matjus 2016b: 46.)

Järgnevalt püüan visandada Matjuse kui mõtleja üldise hoiaku. Seejärel jõuan päris riiuni ning esitan mõned poleemilised teesid Matjuse kohta, mis on, nagu näeme, paratamatult ka teeseks Heideggeri kohta, muu hulgas Matjuse-Heideggeri kohta ehk selle kohta, kuidas Matjus Heideggeri (varjamisi) tõlgendab, selgesõnutsi küll enamasti igasugustest tõlgendustest hoidudes (vt Matjus 2003: 167, 438, 443).

HEIDEGGER JA TEMA VARI

Matjuse filosoofilise agenda piiritlemine ei ole kerge ülesanne. Alustuseks ütleksin seda, et punase niidina läbib filoloogi taustaga Matjuse mõtteteed keskendumine mõistetele, nende tähendusväljade ja kujunemisloo uurimisele, teatav mõisteloolisus. Selline hool ilmneb juba ajal, mil marxismi diskursus dikteeris filosoofiale juhtsõnu (nt "Moraaliprobleemi spetsiifikast…" (1979, Matjus 2003) "Klassi mõiste" (1980, samas) ning jätkub tänini kõigis Matjuse kirjatöödes. Hiljutisest filosoofia ajaloo alaste tööde kogumikust (Matjus 2016c: 135–145) sai lugeda, et mõisteajaloolise meetodi töötas süstemaatiliselt välja Tartu Ülikooli filosoofiaprofessor Gustav Teichmüller, nii et Matjust võiks nimetada teatava traditsiooni jätkajaks — kas kahe nime vahel peitub ka sisuline mõjutusseos, jääb kaheldavaks. Püüdes Matjuse mõtlemist sisuliselt haarata, torkab silma, et see jaguneb vähemalt kahte järku, mille vahele jääb *kääne*:

1. Matjus esteetikafilosoofina

Ilmunud tööde piires liikudes võiks kõnealuse perioodi lõpetada aastaga 1984 ("Esseelikke lisandusi kunsti ja kunsti ümbruse mõistmiseks"). Kuigi ka sel perioodil ilmutab Matjus suurt hoolt

mõistete suhtes, võib tema esteetikaalaste tööde varal visandada tema kujuneva-selgineva filosoofilise kunstikäsituse. Olen seda 2002. a peetud pidukõnes (Luks 2016: 19–23) püüdnud põgusalt visandada ega süvene siinkohal sellesse perioodi, mille taotlus on ammu hüljatud. Tasub mainida, et fenomenoloogiline avang leidis Matjuse mõtlemises aset juba ammu, käsitles ju tema seni trükis avaldamata kandidaaditöö (1975) Roman Ingardeni esteetikat.

2. Matjus Heideggeri jälil liikuva olemisajaloolise mõtlejana

Selgelt avaldub see hoiak, mis püsib seniajani (vt Matjus 2016b), juba esimese Heideggeri-tõlke saatesõnas 1988. a (Matjus 2003: 293–304). Sellesse positsiooni jõudnuna leiab Matjuse mõtlemises aset järgmist:

2.1. Heideggeri tõlkimine ning tõlgete kommenteerimine, kus lisaks tõlgitu mõttelooliste taustade avamisele arutletakse korduvalt tõlkimise kui kaaluka sisulise mõtlemisülesande üle, Heideggeri tõlgitavuse üle eesti keelde (samas: 301–303, 308–309) ehk siis asjakohaselt küsides — arutletakse selle üle, kas olemine kõneleb eesti keeli (vt Matjus 2012). Vajadusel riieldakse ka tõlkimisel omaks võetud põhimõtete üle, enda omadest loobumata (Matjus 2003: 336–341).

2.2. Heideggeri jälil teostatud vaatlused. Matjus kirjutab neid, nagu juba öeldud, tõlgete puhul, põhiliseks üles võetud riiu-asjaks senini püsivate natsismisüüdistuste tõrjumine. Riiust on võetud tuld ka Eestis (vt Lepikult 1993; Maiste 2004), mispuhul on Matjusel tulnud omakorda otsustavalt sõna võtta (Matjus 2003: 342–351).[4]

[4]Ainus kord, mil Matjus on minuga ajakirjanduse veergudel avalikult vaielnud, puudutab ühes mu doktoriõppe teemalises teravas artiklis mälu järgi valesti refereeritud Heideggeri ütlust. Kõnelesin seal hooletult tehnifitseeruvat maailma kritiseerides juutidega kütmisest koonduslaagris (Luks 2006: 183), kuigi täpne tsitaat kõneles: "Põlluharimine on nüüd motoriseeritud toitlustööstus, olemuselt see sama, mis laipade fabritseerimine gaasikambrites ja hävituslaagrites, see sama, mis maade blokaad ja näljutamine, see sama, mis vesinikupommide fabritseerimi-

Matjus teeb Heideggeri tõlgitsevais jälgedes mitmeid samme, tutvustades nii Heideggeriga eluajal seotud mõtlejaid (Husserl, Jünger) kui ka Heideggeri vaadete põhjal teisi isikuid (nt Goethe) ja nähtusi ("Raamat kui asi", "Dialoog teoloogia võimalusena…"). Kõige programmilisemaks tööks selles liikumises pean ettekannet "Filosoofia võimus ja võimutus" (esmailmumine 1997), kus selge otsustavusega astutakse vastu ajastu nõuetele muuta filosoofia teaduseks, kasulikuks ja kõigi asjaks. Sellest ettekandest näeme ka, et Matjus soovib selgelt distantseeruda filosoofiast (Matjus 2003: 431), mõelda Heideggeri jälil olemisajalooliselt. Selline hoiak jääb püsima, näiteks on see olemas peaaegu 20 aastat hiljem Matjuse maastikukäsituses (Matjus 2015: 2127).

Lühidalt öeldes iseloomustab Matjuse käändejärgset mõtlemist *esiteks* lahtiütlemine filosoofiast ning *teiseks* vankumatu püsimine Heideggeri juures, s.t nähtusi tõlgitsetakse rangelt Heideggeri vastavate ütluste põhjal, kuid Heideggeri mõtlemise sisulisest tõlgitsusest loobutakse korduvalt ja otsustavalt. Selle hoiaku probleemidest tuleb juttu käesoleva töö järgmises osas.

Teeksin siinkohal ühe tähelepaneku Matjuse mõtlemise tooni kohta. Ajavahemikul 1988–1997 iseloomustab seda sõjakus, suur riiuhimu — mõistagi asja pärast. Loetagu üle "Filosoofia võimus ja võimutus"; meenutatagu juba viidatud kempluskirju tõlkimisest ja üldisest Heideggeri-truudusest; 1989. a tehnika-tõlke puhul tuuakse esile ülikoolide "vahepeal äärmusse mandunud seisund" ka Eestis (Matjus 2003: 330). Mõeldagu samas hariduse bürokraatliku korraldamise nivoole siis ja praegu. Kuid uuel sajandil tundub Matjuse riiuhimu raugevat, leidub küll veel üksikuid õiendamisi nagu siinkirjutajaga 2006. a, leidub ajastu üldist diagnoosimistki (nt kogumiku *Kõrb kasvab* nimitekst), ent avalikult, ajakirjanduse veergudel enam eriti ei sõdita. Ei kir-

ne." (Matjus 2006.) Olgu öeldud, et ebatäpne tsitaat oli minu artiklis näitlikustavaks detailiks, kirjutis sisaldas muu hulgas varjatud küsimusi ja etteheiteid ka professoritele — sealhulgas mõistagi mu toonasele juhendajale Matjusele, ent seal käsitletud probleemi sisulisse arutellu Matjus ei laskunud, nagu ta oma vastulause algul selgelt ütles.

juta Matjus vastulauset Valle-Sten Maiste (2004) ründavale arvustusele ega võta sõna ka Mihhail Lotmani (2008) mastaapse Heideggeri-kriitika puhul *Postimehes* — vastab hoopiski Parhomenko (2008). Miks on see nii, jäägu tõlgendajatele mõistatada, omalt poolt pakun hüpoteesi korras välja ühe analoogia. Matjus on mitmes kohas meenutanud oma lühikest kolumnistikarjääri nooruspõlves I. Ronicuse varjunime all, mis lõppes parteilise "kollase kaardiga" ning sunnitud vaikimisega õpingute jätkamise nimel (Matjus 2016b: 39–40). Ehk võis siingi ajalugu korduda ning Matjus mõistis sajandivahetuseks, et kui tahta ülikoolimasinavärgis edasi tegutseda ning seejuures ehk mitte nii usina "masinistina" kui noored projektihaid ja rahvusvahelised artiklitreialid, siis tuleb vähemalt mõneks ajaks n-ö pool suud sulgeda? Küllap mõistab Matjus sedagi, et kui totalitaarne võim kõneles hoiatuste ja käskude keeles, siis välja arenenud seade-stu aegne biovõim ründab hoiatamata. Igatahes märkan rõõmuga, et Matjuse ühes värskeimas artiklis (2016a) on taas tunda kasvavat sõjakust ja ajastu avaramat diagnoosimist. Mine võta kinni, kas see toonimuutus on seotud professuuri "kullast käeraudadest" vabanemisega.

3. Matjus EESTI filosoofia-loolasena

Seda tuleks nimetada omamoodi kõrvalliiniks Matjuse mõtlemises, kus ei liiguta tingimata Heideggeri jälgedes, kuid mõistagi ei olda kunagi ka Heideggeri vastu. See mõtteliin kasvab orgaaniliselt välja eespool mainitud tõlkimiseküsimustest, kuid võtab palju laiemaid tuure. Liini alguseks võib nimetada programmilist ettekannet "Millest kõneldakse siis, kui kõneldakse EESTI FILOSOOFIAST" (2000, vt Matjus 2003: 462–472) ning eriti viljakalt avaldatakse sel teemal viimasel kümnendil. Käsitlemist leiavad filosoofilised trükised 19. sajandil (Matjus 2010), eesti filosoofia võõrsil (Matjus 2011), omad ja võõrad Eesti mõtteloos (Matjus 2016b), filosoofia Tartu Ülikoolis 20. sajandi teisel poolel (Matjus 2016c: 298–313) ning ka mitme filosoofi (Spengler (samas: 231–258), Kierkegaard (samas: 183–196)) tõlkimise ajalugu ees-

ti keelde.[5] Tasub meenutada, et lähiminevikus hoidis Matjus just Eesti filosoofia ajaloo professuuri, mistõttu võib mainitud kirjatöid pidada igati n-ö tööjuhendile vastavaks. Nende teemade käsitamise viisiks on Matjus programmiliselt nimetanud uitvelolekut, vaba ringihulkumist keset teid või teede keskel viibimist (Matjus 2014: 192–193).

Kuigi järgnev kriitika jaguneb teesideks, ei tähenda see norimist Matjuse mõtlemise, tema Heideggeri-mõistmise detailide või üksikküsimuste kallal. Kõik teesid koonduvad ühe ümber, mõtlemise asja ümber, kus on kaalul mõtlemise saatus.

TEESID MATJUSE HEIDEGGERI KOHTA

1. Mõtlemise ülesanne ei seisne üksnes Heideggeri mõtete meelisklevas kordamises, säärane piiritlus kätkeb endas isikukultuse elemente

See, mida väidab Matjus: ükski rahvas ei leia oma pärisomases keeles kodu, vaja on kahekõnet võõraste keeltega (2003: 308), kehtib samuti ka mõtlemise kohta. Iga mõtlemine — ka Heideggeri jälgedes käiv — vajab tõlkimist/tõlgitsemist, muutumist, et olla n-ö mõtlemise asja kohane, muidu vaibub mõtlemine imetlevaks sektantluseks. Muu hulgas rõhutas ligipääsuteede muutumist mõtlemise asjale mitmel puhul ka Heidegger ise oma käänet seletades; sama tuleb ilmsiks Heideggeri vestlusest Biemeliga, kus muutumist käsitatakse märgina sellest, et mõtlemine pole stagneerunud (Matjus 2003: 298).

Seejuures võib minu hinnangul täiesti rahulikult:

1) n-ö tõlkida Heideggeri osalt tagasi filosoofia keelde, mõistmise huvides, omades "head tahet mõistmiseks", vaatamata kõigile ohtudele (vt Matjus 2003: 297–299).[6] Oleks kenitlev upsakus

[5] See loetelu Matjuse töödest ei pretendeeri ammendavusele.

[6] Kõige viljakamaks pean seejuures dialoogi (Husserli) fenomenoloogiaga, kust Heideggeri mõtlemine välja kasvab. Mõistagi on Husserli-Heideggeri seoseid, ühisjooni ja lahknevusi põhjalikult uuritud, ka Matjus on oma loengutes rõhutanud Husserli kategoriaalset

uskuda, justkui Heideggeri punktuaalne järgimine viiks järgija läbinisti teispoole metafüüsikat (vt Gadamer 2002: 329), samuti on pedantlik jälgida, et Heideggerist kõneldes ei pruugitaks ühtegi vana metafüüsika sõna (vt samas: 300–301). Heideggeri täpsem hoiak metafüüsika ja filosoofia suhtes muutub ajas, olles küll *Olemisest ja ajast* peale distantseeruv, ent ei muutu kunagi filosoofiat hülgavaks. Alati on Heidegger varasema filosoofiapärandiga tõlgitsevalt, meenutavalt (*an-denken*) seotud, kusjuures taotluse retoorika ajas leebub, metafüüsika ületamisest (*überwinden*) saab vaibumine (*verwinden*).

2) olla tõlgitsevas dialoogis ka Heideggeri-järgse mõtlemisega (kõigi nende Blanchot'dega, Derridadega jne), sh tõsiseltvõetava, süüviva Heideggeri-kriitikaga. Kriitilised käsitlused, mille käigus eritletakse Heideggeri mõtlemises põimuvaid juhtlõngu ning ka mõjutusi (mitte alati ei eksplitseeri Heidegger oma mõjutajaid), võimaldavad paremini hoomata Heideggeri mõtlemist tervikuna (eesti k vt nt Philipse 2005). On küll tõsi, nagu hoiatab Matjus, et sääraseid tõlgendusi kummitab oht taandada Heideggeri mõtlemine teatud teesidele ning väita, et need teesid ei pea paika — s.t rakendada metafüüsilise filosoofia kehtivuskriteeriume (vt Matjus 2003: 297–298). Kuid tõlgendamisest-redutseerimisest-kritiseerimisest hoidumine kätkeb endas teist ohtu, mida Matjus ilmestab Walter Biemeli tsitaadi abil: püütakse ühe hüppega asuda Heideggeri seisukohale, tehes nägu, nagu oldaks juba alati seal asunud; ei nähta, millist võitlust läks uue nägemisviisi saavutamiseks vaja. "Säärast laadi seletuste puhul piirdutakse harilikult sellega, et ütelda Heideggeri poolt üteldut veelkord, nii-ütelda viletsamal viisil, nii et kohe kerkib küsimus: mis mõte on sel kordusel? Kas ei ole see vilets jäljend, mille ase-

kaemust ühe olulise lähtekohana Heideggeri olemismõtlemise kujunemisel. Ise pean praegu kõige viljakamaks kokkupuutepunktiks kogemushorisondi mõistet Husserli fenomenoloogias (Husserl 2008: 67–143): Heideggeri olemise võib "tagasi tõlkida" igasuguse kogemuse universaalhorisondiks, selleks, mis mängib küll toetavana igas (oleva) kogemises kaasa, kuid mille haaramine intentsionaalse esemena alati luhtub. Sestap on minu hinnangul mistahes olemiskogemus *ei*-mise kogemus, n-ö peaga vastu horisonti jooksmine.

mel peaksime ennem algupärandit vaatama?" (samas: 299). See oht kummitab minu hinnangul ka Matjuse mõtlemist, õigupoolest ongi Matjus oma tõlketegevust mõtestanud just tagasijuhatusena Heideggeri algupärandite juurde (samas: 300).

Kommenteeriksin siinkohal lühidalt üht paari kümnendi eest levinud müüti, mille kohaselt Tartu Ülikooli filosoofia ajaloo õppetoolis valitseb üksnes koolkondlik heideggeriaanlus (vt nt Kaplinski 1995). Mulle, nüüdseks juba pikka aega kõrvaltvaatajale, tundub praegune olukord olevat suisa vastupidine. Kui vaadelda Matjuse juhendatud või ka laiemalt õppetoolis kaitstud doktoritöid, siis mitte ükski neist ei ole keskendunud Heideggeri tõlgitsemisele: on kirjutatud töid Diltheyst, Derridast, Agambenist, veelgi kaugemale minnes Berkeleyst ja Platonist, kuid Heideggerist mitte. Nii mõnigi magistriastmes Heideggeri uurinu on hoopiski teisale liikunud, nt Toomas Lott Platoni juurde, Kristjan Laasik Husserli manu ning ühtlasi ka Tartust kaugele ära. Olukorda vaagides tekib mul omamoodi hirmutav tunne, et minu uurimus (Luks 2015) on kogu hereesiale vaatamata kõige tihedamalt Heideggeriga seostuv Matjuse (endiste) õpilaste seas. Oleks kohane küsida, kas Matjuse taotluseks on üldsegi olnud rajada Tartu Ülikooli Heideggeri jälil liikuvate mõtlejate koolkonda või on ta salamisi õpilasi hoopiski Heideggeri mant eemale peletanud, et säästa *mõtlemisväärseima* taandamist teeside kogumiks akadeemilistes uurimustes.

2. Heideggeri mõtteteekond on käänulisem, kui Matjuse esitusest paistab

Loobudes küll oma väljaütlemistes enamasti Heideggeri tõlgitsemisest ning piirdudes "kordava meelisklemisega" (Matjus 2003: 478), lähtub Matjus arusaamast, mille kohaselt püsib Heidegger oma varases mõtlemises *Olemise ja aja* perioodil küll veel filosoofia maastikul, aga väljub *käändega* olemisajaloolisse mõtlemisse lõplikult filosoofiast, suutes samas mõelda ja mõista nii filosoofiat kui ka iseennast oma loomuses (Matjus 2012: 6). See tõlgitsus langeb küll kokku Heideggeri enesemõistmisega teata-

val ajal ning ka mõnede tema truude õpilaste (nt von Herrmann) mõistmisega, kuid selles on palju ainest riiuks.

1) Tähelepanelikku kriitilist kaalumist väärib, kuivõrd on see Heideggeri hiline, *teine mõtlemine* saanud lahti filosoofiast metafüüsikana. Seejuures tuleb eristada pahatahtlikku (nt kõike natsionaalsotsialismi-küsimuseks taandavat) või sootuks teistel eeldustel seisvat kriitikat (nt Carnap 2003) tõsisest süüvivast kriitikast (nt Derrida, Vattimo, Žižek). Mulle paistab — see nõuaks mõistagi pikemaid tõendusi —, et sedavõrd, kui "olemisajaloolisel maastikul on oma pidevus" (Matjus 2012: 2127), on seal ka kohal metafüüsilised rudimendid; hüppe radikaalsus ilmneb just seal, kus pidevus katkeb.

2) Heideggeri mõttetee jagamine just kahte järku pole probleemitu ega ainuvõimalik tõlgendus. Olen seisukohal, et loengusarjaga "Pilk sellesse, mis on" (1949, vt Heidegger 1994) algab Heideggeri mõtlemises kolmas, olemistopoloogiliseks nimetatud järk (Malpas 2006), kus mõtlemine, jäädes küll uitvele *mõtlemisväärseima* ümber, kaotab programmilisuse (nt metafüüsika ületamine mõtlemise teises alguses; kunstiteose poieetiline, tõde asutav ülesanne) ja pidevuse, muutudes üha esseelikumaksluulelisemaks. Sellelt veendumuselt lähtudes pean problemaatiliseks sisulise pidevuse olemasolu Heideggeri 1930. aastatel mõeldu ja päris hiliste esseede vahel. Muu hulgas on kaheldav Heideggeri kunsti- ja keelekäsituse ühtsus mainitud kümnendite lõikes (vt Vattimo 2013: 75–90).

Matjuse arusaam Heideggeri mõtlemise sisulisest tervikust ja muutustest vajaks senisest pikemat ja detailsemat selgitamist vähemalt ülevaateartikli mahus (vrd Parhomenko 2009), oleks hea, kui selle tõlgenduse käigus võetaks seisukohti ka tuntumate sekundaarsete terviktõlgenduste suhtes (kus vaja, kriitiliselt, väärates ekslikke rõhuasetusi asjakohaste algallikatega). Ei piisa sellest, kui väita, et Heideggeri kritiseerimine või tema mõtlemise taotlustes kahtlemine on tagasilangus metafüüsikasse, tühine sekundaarliteratuur — säärane tõrjuv umbkaitse hoidub riskidest ning on riiulise mõtlemise asja hülgamine. Matjus on oma kirjatöödes eritlenud põhjalikult esiteks Heideggeri tõlkimisega seotud raskusi ning teiseks Heideggeri elulooga seonduvat — kes-

kendudes natsismisüüdistuste tõrjumisele (vt Matjus 2003: 318–335), ent mõtlemise enda käänud ootavad veel terviklikku tõlgendamist.

3) Samuti tasub kaaluda kaasteeliste — nt Gadameri (2002: 315) märkusi, mille kohaselt *kääne* on Heideggeri kaheldav enesetõlgendus, kõik oluline ja olemuslik, nt ontoloogiline diferents oli olemas juba varase Heideggeri mõtlemises.

4) Viimaks ütlen seda, et tõsist tõlgitsemist väärivad ka need Heideggeri mõttekäigud, mis *käändele* eelnevad ning mõtleja enda poolt pooleli jäetakse. Pean silmas ennekõike Heideggeri pikaajalist seost fenomenoloogiaga — millisest sildist ju samuti hiljem loobutakse, mis päädib siiani tuntuima raamatuga *Olemine ja aeg* (millest Heidegger kõikidele käänetele vaatamata kunagi lahti ei ütle, vaid seal öeldut ümber sõnastab-tõlgitseb). Varase Heideggeri tõlgitsemine ei ole oluline mitte üksnes sellepärast, et lugeja peaks tegema läbi olemisajaloolisse mõtlemisse jõudmise keerdkäigud ja raskused (sellega võiks Matjus küllap nõustuda, vt Matjus 2003: 298–299), vaid ka *asja pärast*. *Olemise ja aja* perioodil tegeleb Heidegger kõige intensiivsemalt kogemuse võimalikkuste, sh piiride kaardistamisega, kusjuures sellise kogeja — olemasolemise (*Dasein*'i) —, kes on paratamatult ellu heidetud, elab kogemusi läbi ajaliselt ja ajalooliselt. Vaidluses Husserliga näitab Heidegger, et olemasolemist ei ole võimalik puhtaks transtsendentaalseks egoks puhastada. Selles rõhuasetuses püsib suur ja mitmetes tõlgitsustes täitunud oht lugeda Heideggeri nõnda, nagu piirdukski kõik oluline, mis tal öelda, argikogemuse põhiliste struktuuride väljaselgitamisega. Aga tasub meenutada, et ükskõik millisest kogemusest me räägiksime — ka olemise kogemusest olemisajaloolises mõtlemises —, sellele saab ligineda vaid avaras mõttes fenomenoloogiliselt, s.t iseendast lähtudes, ise läbi kogedes (see ei pea sugugi tähendama liialdatud subjektivismi, mõistagi saab oma kogemust lasta juhtida teistel, teataval määral sedasama koos kogeda).

Kui nüüd Heidegger kõneleb *fenomenoloogina* ontoloogilisest diferentsist, olemisest kui iga oleva suhtes täiesti teisest, siis ei saa ta vältida küsimust, kas ja kuidas saab olemine olla olemasolemisele kogemuses antud (ilma et oleks taas mõneks ülimaks

olevaks esemestatud). Heideggeri 1920. aastate lõpu otsingud on siinkohal väga põnevad ja kõnekad, ta tõlgendab võimalike olemise kogemustena piiripealseid häälestusi (*Stimmung*), nagu ennekõike äng (*Angst*, vt Heidegger 1967: 184–191) ja selle seos pelutavaga (Heidegger 1979: 400 jj), aga ka igavus (Heidegger 1983: 117 jj) ja olemine surma poole (Heidegger 1967: 252–267), kõneleb transtsendentsist kui olemasolemise sissehoitusest eimiskisse (Heidegger 1978: 118 jj) jms. Need on mõistmise ja tähendusloome piiril asuvad kogemused, kus näib puuduvat intentsionaalne ese (või vähemasti luhtub kogemuse täitumine osaliselt), kus ollakse vastamisi *ei*-lisusega, eimiskiga. Olemasolemisele saab olemine "ilmuda" vaid *ei*-na, puuduvana, sellele veendumusele on rajatud kõik minu senised negatiivsuse uuringud ning seda on Heidegger ise korduvalt tõlgendanud nii, et olemine: eimiski — seesama (Heidegger 1977: 85 jj).

Foto 3. Ülo Matjus ja Leo Luks. *Autor: Eduard Parhomenko*.

3. Mõtlemisväärseimat mõtlemise asja, "seda, mis paneb mõtlema", ei pruugi nimetada tingimata ja ainuüksi olemiseks

Siinkohal ei soovi ma laiendada vaidlust sedavõrd, et hakata kaitsma selliseid alusintuitsioone ja orientatsioone mõtlemises, mis nõuavad mõtlemise ette esemena mõnd selgepiirilist, "asjalikku asja" (olgu kasvõi subjektiivsus Husserlil, rääkimata praktilise filosoofia asjust). Jäädes küll truuks sellisele alghäälestusele, et mõtlema kutsub *mõeldamatu*, salajane, fenomen sellena, mis ennast enamasti ei näita (vt Heidegger 1967: 28–31), olen seisukohal, et mõeldamatust saab — ja ka peab — mõtlema-rääkima mitmeti, mitte üksnes Heideggeri kajana korrates (vt tees 1). Ise olen mõtlemise asjana läbivalt käsitanud — kahtlemata ka Heideggeri mõjul — eimiskit, täpsemalt *ei*-d (Luks 2015), kuid *sellestsamast* kõnelevad müstikud kui jumalast[7] (ja ka varane Wittgenstein kui millestki *müstilisest*, end näitavast), psühhoanalüütikud kui mitteteadvusest (või Lacan kui Asjast); teatud suundumus (eriti Lyotard) piiritleb mõtlemise asjaga kokkupuutumise kogemust Kanti mõjul ülevuskogemusena; ehk kõneleb samast ka Badiou Sündmus jne jne. Mõtlemise asjast, mõeldamatust saab kõnelda üksnes nii, nagu teeb Herakleitose sõnutsi Delfi oraakel, et "ei räägi ega varja, vaid annab vihjeid" (DK 93D). Seda vihjamist ei tohi ühte juhtsõnasse vangistada, olgu see kasvõi olemine. Nimetamisviisi muutmise vajadus asjast kõneldes läbib ka Heideggeri mõtlemist: olemine, ollemine (*Seyn*), isenemine (*Ereignis*), see (*es*), mis annab (*es gibt*), maailmanelistu (*Geviert*), milles hilise Heideggeri väitel olemine vaibub (*verwindet)*, valendik (*Lichtung*). Just sellepärast, et meil pole käepärast vihjamisest paremat viisi ja seega pole võimalik edendada mõtlemist range teadusena, tuleb minu hinnangul võtta tõsiselt filosoofia ja kirjanduse ühtesulamist — kirjandus ei kõnele mõeldamatust kehvemini kui mistahes mõtlemine, olgu kasvõi olemisajalooli-

[7] Ärgem unustagem, et käändejärgse Heideggeri mõtlemises on jumalikkusel tähtis koht (nt jumalate roll hilise Heideggeri maailmanelistus, viimse jumala roll isenemise-mõtlemises (Heidegger 1989: 405 jj)). Gadamer (2002: 428) on nimetanud kogu Heideggeri mõtteteed pidevaks jumalaotsinguks.

ne. Maurice Blanchot' (1982) kirjanduslikkuse ruum on seesama mis Heideggeri valendik, mille südamikuks on varjatus, kus "tõde on oma olemuselt eba-tõde" (Heidegger 2002: 53). Ei tasu uisapäisa kõrvale heita neid tõlgendusi, mis näevad hilise Heideggeri mõtlemise suubumist ülevasse luulesse (Anderson 1996)[8] ega vaadata mööda mõtlejatest, kes on oma väljendusvormis läinud luule poole üle (Eestis nt Mart Kangur).

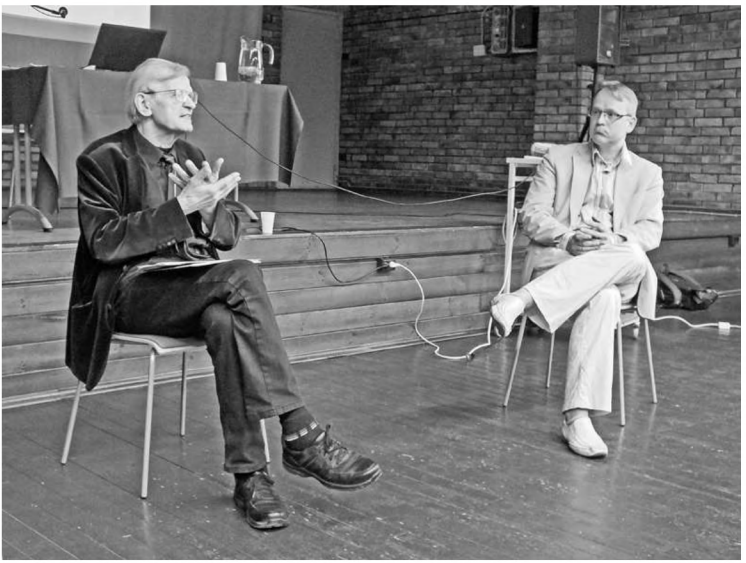

Foto 4. Ülo Matjus ja Leo Luks. *Autor: Eduard Parhomenko*.

4. Tõeline kunst ei ole üksnes pühalik ja suur, ka moodne kunst, sh "räpane ja madal" vihjab mõeldamatule

Selle teesi abil riidlen küll otseselt ja vahetuimalt Heideggeriga, kelle jaoks moodne kunst on destruktiivne ja juuretu ega tunne oma kohta (Heidegger 1992: 967–968). Matjus pole seda minu

[8]Olgu mainitud, et Hölderlini tõlgitsemise taotlusena sõnastab Heidegger (1971: 8) luulesse suubumise.

teada kirjasõnas selge sõnaga öelnud, kuid oleme uurimist väärivate teoste üle vaielnud korduvalt suusõnaliselt. Kuna Matjus liigub Heideggeri jälil, oleks mõeldamatu, et ta kõnealuses küsimuses teisiti arvaks. Kui vaadelda kasvõi seda, millist kirjandust on Matjus tõlgitsenud, siis kuuluvad siia Goethe, Jünger, Runnel, Ristikivi, kaugemas minevikus ka P.-E. Rummo. Tema korduvalt käsitletud lemmikuks on Gailiti romaanitsükkel *Isade maa*, *Kas mäletad, mu arm?* ja *Üle rahutu vee* (Matjus 2003: 134–154).

Heideggeri järgi nimetab luuletaja püha, aga mõtleja mõtleb olemist. Säärase piiranguga on aset leidnud suur eksitus, siin on ühte ebapüha-patta pandud tühine meelt lahutav ajaviitekirjandus, mis meelitab kitšilikult inimese püsima seade-stu maailma immanentsuses (“mitte midagi enam otsida oleva tagant ja kohalt, aga enam mitte ka “tühjust” tunda”, Matjus 2016: 117) ning (post)modernse kirjanduse avangard. Oleva taga *ei*-vat *ei*-d nimetab ka viimane, muuseas ka nõnda, et pühade nimede otsimise asemel kasutatakse nn madalat keelepruuki. Ise olen oma viimaste aastate töödes sellise luule näitena põhjalikult tõlgendanud Kivisildnikku (Luks 2014b, 2015: 200–224), kuid esseistlikumalt ja põgusamalt ka Aleksander Müllerit, Peeter Sauterit, Margo Vainot, Charles Bukowskit, Juha Vuorineni, Henry Millerit[9] (vt Luks 2016). Viimaks väidan sedagi, et tõlgendamist vääriv kunst ei pea olema tingimata tõsise, traagilise alatooniga, “surmtõsine” — ka vaimukas nali väärib nii tegemist kui mõtestamist, huumorit on ühes uurimuses nimetatud isegi mõnesuguseks rohuks nihilismi vastu (Marmysz 2003). Muidugi on siin risk kärbuda nüriks meelelahutuseks, ent nii mõtlemine kui kunst looduvadki just riskides ja piiridel.

[9]Millerit on oma töödes põhjalikult tõlgitsenud Eesti kirjandusfilosoof Indrek Männiste (eesti k 2015).

> *5. Mõeldamatut (olemist) ei ole võimalik mitte kunagi tema endana — oleva suhtes täiesti teisena — presenteerida. Sestap jääb igavesti kestma olemishüljatus ehk nihilism, kus — "olemise endaga on eimidagi"*

Tuleb otsustavalt tõrjuda eshatoloogilisi vihjeid Heideggeri mõtlemises ja eriti just selliseid elemente, kus unistatakse olemishüljatuse lõppemisest tulevikus, teise algusse jõudmisest, olemisajaloolise mõtlemise ülesandest eeltööna ühele tulevale mõtlejale jne. Säärasest nostalgiast pole sugugi vaba ka Matjus, selgitades oma esimese Heideggeri-tõlke järelsõnas tõlkimise eesmärki: "Ei siis selle "rahvuskultuuri" säilitamise ja edendamise pärast, mille eest ja pärast võitlejad paha aimamata kõigest väest osalevad ühtlasi täiesti milleski muus, vaid selle esimese viipe ja järgmiste viibete pärast saksakeelsesse "olemisloolisse mõtlemisse", mille M. Heidegger võiks kunati anda eesti keeli ühele, kes veel näeb ja veel mõtleb või kes juba näeb ja juba mõtleb" (2003: 296).

Visandatud tõlgendus tugineb sellistele juhtsõnadele hilise Heideggeri mõtlemises nagu läbemus (*Gelassenheit*), mõtlemine kui ootamine, umbteil uitamine, saladuse jätmine saladuseks. Nagu mainisin, viibib ka Matjus viimasel ajal (2014, 2016b) uitvel, ennekõike Eesti mõtteloos, vaadeldes seda ja teist, kuid alati — ka siis, kui sellest pole põhjust eraldi juttu teha — Heideggeri jälil, olemise marssalikepike paunas, ei siis tee hirmu tõmbtuuled ega kasvav kõrb. Pean vajalikuks — austusest asja enese vastu — raputada mõtlemine üles sellest sulnist idüllist. Kuna mõtlemise asi (olemine) jääb mõeldamatuks, *ei*-vaks,[10] peab ka mõtlemine jääma justkui igavese juudina teele, uitvele. Fenomenoloogia saab suunduda üksnes asjade endi *poole* (***zu** den Sachen selbst*), mitte pärale jõuda. Matjus kõneleb kaunilt-kujundlikult kõrbetütreid varjavast päästvast paigast kõrbes, mis on üks teine, *metafüüsika-vaba* maailm (2003: 11). Matjus nimetab seda paika oaasiks, kuid täpsustagem — see on kõigest miraaž. Me-

[10]Heidegger kasutab selle iseloomustamiseks mitmeid sõnu: *Entzug*, *Verweigerung*, *Ausbleiben*, *Vergessenheit*, lisaks on tema hilises keelekäsituses primaarne vaikuse hela, millele keel üksnes vastab (eesti k vt Heidegger 1999).

tafüüsika pretensioonist loobunud mõtlemine võib küll ühe võimalusena võtta ootamise vormi, ent sellisel juhul tuleks loobuda illusioonist, justkui oleks *midagi* oodata või lõpeks ootamine kusagil kauges tulevikus. Nagu määratleb ootamist Heideggerile pühendatud essees Blanchot (1995: 272–278), on ootamine eimiski ootamine — seesama tardumus, millest luuletab Samuel Beckett näidendis *Godot'd oodates*. Igaveses põrgus viibimisest eristab inimese jaoks säärast ootamist vaid üks tulevikulubadus — surm.

6. Seade-stu paistab olevat meie tänapäeva maailma üleüldine ülesehitus, kust pole võimalik välja pääseda, isegi mitte Heideggeri jälil

Ka kõige Heideggeri-truum mõtlemine ei vabasta meid moodsa elu tehnilistest väljanõudmisseostest, seade-stu palge ees indulgentse ei jagata. Ühes hiljutisimas ettekandes tunnistab Matjus, et osaleb isegi teatavalt distantsilt *Machenschaft*'is, mahhineerimises (2016a: 120). Tõsi küll: oluline vahe seisneb ka Matjuse järgi selles, kas neelduda seade-stusse kui immanentsesse tervikusse või üritada siiski mõtelda-mõtestada, teataval distantsil püsida. Kindlasti on siinkohal oluline ka Heideggeri poolt tähele pandud kunsti päästev funktsioon, kuid minu tõlgenduse kohaselt ei tähenda see seda, et kunst või kunsti üle olemuslikul viisil mõtlemine saaks meid seade-stu küüsist *ära päästa*; ei nõnda, nagu paistis Heideggerile *Kunstiteose algupära* aegu, et kunst algatab ühe rahva ajaloolise olemasolemise algupärana tema ajaloo (Heidegger 2002: 77–78), ega ka nõnda, et kunst kätkeb endas tulevikus puhkevat päästvat potentsiaali seade-stu maailma ja olemishüljatuse (ehk nihilismi) ületamiseks. Kunsti varal pääsemine seisneb üksnes selles, et kunstiteos kiirgab meie ellu *ei*-d, mõeldamatust, mis ei lase meil täiesti neelduda askeldamise immanentsusse, vaid sunnib mõtlema peale elu ka *millelegi muule*. Heideggeri sõnu kasutades: kunst päästab meid hädatuse häda eest (vt Heidegger 1989: 125), aga mitte seade-stu hädast. Tänapäeval pressib seade-stu immanentne väli ennast peale ainsa tõena, ainsa avatusena — mõistagi koos lõbustava meelelahutusega. Just selles kontekstis kõlab ülimalt aktuaalsena ka Nietzsche

hüüatus, mis käis omal ajal küll teadusliku tõe abil konstrueeritud tegelikkuse pihta: "meil on kunst, et me tõe käes ei hukkuks" (Nietzsche 2014: 1792).

Meie ühiskondliku ja ajaloolise situatsiooni üle mõtlemisel kehtib minu hinnangul seesama põhimõte (vt tees 1), et siinkohal puudub vajadus piirduda Heideggeri mõelduga, n-ö silmad on peas ka paljudel teistel ning võrdlev-sünteesiv käsitlus võib meid viia sügavama mõistmiseni.

1) Rääkides viimast korda kunstist: on väga keeruline ja tõsist süvenemist vääriv küsimus, milline kunst, kuidas, kellele ja millistel tingimustel suudab üldsegi pakkuda *millelegi muule* viitavat kogemust. Heideggeri tõlgendus on n-ö eksemplaarne, välja valitud suurt luulet (Hölderlin, Trakl, George) näitlikult tõlgendav. Nagu väitsin teesis 4, ei poolda ma sellist eristust ega ka mitte matkimisel tuginevat strateegiat (näiteks tõlgendada eesti luules üksnes sarnaseid, suuri-tõsiseid luuletajaid, nagu nt Liiv, Enno). See aga ei tähenda, nagu kõlbaks minu arvates "tõe kätte kärvamise" vastu mistahes fiktsionaalne teos, näiteks mõni hobiluuletaja ponnistus või triviaalsustest pungil seriaal. Vajalik on täpsem piiritlus, mis ei saa küll minu arvates muutuda kunagi rangelt ja distinktselt teoseid normatiivselt liigitavaks. Kõik see on mõistagi pikem jutt. Siinkohal pean oluliselt abistavateks näiteks Guy Debordi käsitlust *Vaatemänguühiskond* (2013), Lyotardi ülevust käsitlevaid raamatuid (1991, 1994), aga ka avaramalt fenomenoloogilisi esteetilise vastuvõtu teooriaid (nt Iser 1980). Seejuures ei vähenda nende käsitluste tähtsust minu jaoks tõik, et teatavalt heideggerilikult positsioonilt vaadates pole ehk neis esteetikat (ega seega varjatult ka metafüüsikat) ületatud.

2) Põlata ei maksa käsitlusi, mis analüüsivad meie kaasaja "aktuaalsuse ontoloogiat" (Foucault' mõiste) Heideggerist detailsemalt, valdkondlikumalt või ka uuema aja suundumusi silmas pidades. Heideggeri tehnikakäsitus on väga suure üldistusjõuga, ent samas mõeldakse seal ka väga suurtes mastaapides, n-ö linnulennult. Kuigi Heidegger (1988: 1082; 1992: 961) adub küberneetika asetumist uue alusteaduse positsioonile, on tähele pandud, et tema tehnikakäsituses on ajastukohaselt valdav kujutluspilt suurest mehaanilisest masinavärgist (Vattimo 1996). Seda,

mida kujutab endast tehnika infotehnoloogiline, keskmeta võrgustikuline levik, on hilisemad mõtlejad täpsemini analüüsinud. Kõige kaalukam mõtteliin on minu hinnangul siinkohal hilisele Michel Foucault'le tuginev biovõimu-käsitus, mida on edasi arendanud Giorgio Agamben, kuid mõtlemist väärivad ka Deleuze'i ja Guattari käsitus organiteta kehast, Virilio käsitused kiirusest, Baudrillardi simulaakrumid jpm. Kuna endiselt on üheks põhilisimaks võimuvõrgustike käigushoidjaks kapital, ei tasu ajaloo prügikasti visata ka marxistlikke analüüsimeetodeid, eriti selliseid, kus mõtlemist on Marxi fundatsionistlikest osistest "puhastatud" (ennekõike Laclau, aga ka Žižek ja Althusser).[11] Tasub rõhutada, et seesugusel mõttetööl ei pruugi olla pelgalt intellektuaalne eesmärk: sageli visandatakse mainitud mõtlejate töödes ka ajakohaseid vastupanustrateegiaid biovõimuna avalduvale seade-stule (nt Foucault 2011: 282–284; Laclau 2015: 292 jj). Kui ka suures plaanis pole võimalik maailma päästa, võib ometigi osutuda võimalikuks kuidagi seade-stu surve all hõlpu leida, endale mõtlemiseks tingimusi luua (vt Luks 2014c).

3) Samavõrd kui seade-stust mõeldes tuleks loobuda mootori mudelist informatsioonivõrgustike kasuks, tuleks hoiduda ka seade-stu maailma deterministlikust mõistmisest. Tasub silmas pidada, et juba ka rehkendav matemaatiline loodusteadus on omaks võtnud määramatuse, kvantolekud, kaootilised iseorganiseeruvad protsessid jms. Kui me sooviksime seade-stust kõnelda kui iga üksiku inimese iga üksikut eluhetke ettemääravast jõust, siis looksime sellest metafüüsilise karikatuuri, mille eest hoiatab ka Heidegger (1992: 963). Pigem on seade-stu näol tegemist põhimise statistiliselt avalduva olulise tendentsiga. Tabavalt väljendab seda Laclau: "Tulevik on määramatu ja meile sugugi mitte garanteeritud, kuid selsamal põhjusel pole ta meile ka kadunud" (Laclau 2015: 163). Samuti tuleb hoiduda tehnika de-

[11] Unistan kirjatööst, kus Matjus ühendaks asjaolud, et ta on Heideggeri-asjatundja ning mineviku tõttu ka Marxi-asjatundja, ning tõlgitseks veel kord süvitsi Marxi, seekord Heideggeri jälil. Unistust ei kõiguta asjaolu, et Marxi-Heideggeri seoseid on juba akadeemiliselt uuritud (Stahl 1975; Hemming 2013) ning koguni sünteesida püütud (Marcuse 2005).

moniseerimisest, justkui oleks kõik tehnikaga seonduv tervikuna ja üheselt tõrjumist väärt. Vattimo on mitmel puhul toonud esile seade-stu n-ö positiivseid aspekte tardunud metafüüsiliste liigituste, sh subjekt-objekt-suhte kaotamisel (vt Vattimo 2003: 1459 jj; 2013: 197 jj). Kahtlemata kujutab kogu eksistentsi virtualiseerimine arvutivõrkudesse endast ohtu, kuid lisaks nüristavale meelelahutusele ja ajaviitele on arvutivõrkude vahendusel võimalik tasuta lugeda ka filosoofilist kirjandust — ning Heideggerigi. Tõsi küll: paljuski on säärane kättesaadavus seotud *de jure* illegaalse häkkerlusega — milles peitub üks moodsa ajastu viljakas vastupanustrateegia (vt Himanen 2003) ning arvutite vahendusel ei saa me osa raamatust kui asjast, vaid üksnes teosest (vt Matjus 2003: 479), ent pean seda olukorda siiski paremaks ääremaal ilma milletagi istumisest.

7. Matjus on Heideggeri mõtlemist ainult mitmeti seletanud, kuid asi seisab selles, et mõtlemist muuta

Kirjandus

A n d e r s o n, Travis 1996. Through Phenomenology to Sublime Poetry: Martin Heidegger on the Decisive Relation Between Truth and Art. — *Research in Phenomenology*, Vol. 26, pp. 198–229

B l a n c h o t, Maurice 1982. *The Space of Literature*. Trans. by A. Smock. Lincoln & London: University of Nebraska Press

B l a n c h o t, Maurice 1995. *The Blanchot Reader*. Ed. by M. Holland. Oxford & Cambridge, MA: Blackwell

C a r n a p, Rudolf 2003. Metafüüsika ületamine keele loogilise analüüsiga. Tlk B. Mölder. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1853–1875

D e b o r d, Guy 2013. *Vaatemänguühiskond*. Tlk A. Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

F o u c a u l t, Michel 2011. *Teadmine, võim, subjekt: Valik räägitust ja kirjutatust*. Koost. M. Tamm. Tlk M. Amon, H. Krull, M. Lepikult, T. Pakk, K. Talviste, M. Tamm, M. Väljataga. Tallinn: Varrak

H e i d e g g e r, Martin 1967. *Sein und Zeit*. Tübingen: Niemeyer

H e i d e g g e r, Martin 1971. *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann

H e i d e g g e r, Martin 1977. *Vier Seminare*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann

H e i d e g g e r, Martin 1978. Was ist Metaphysik. — *Wegmarken*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, S. 103–121

H e i d e g g e r, Martin 1979. Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs. — *Gesamtausgabe*, II Abt., Bd. 20. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann

H e i d e g g e r, Martin 1983. Die Grundbegriffe der Metaphysik: Welt — Endlichkeit — Einsamkeit. — *Gesamtausgabe*, II Abt., Bd. 29/30. Frakfurt am Main: Vittorio Klostermann

H e i d e g g e r, Martin 1988. Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne. Tlk Ü. Matjus. — *Looming*, nr 8, lk 1081–1088

H e i d e g g e r, Martin 1989. Beiträge zur Philosophie (vom Ereignis). — *Gesamtausgabe*, III Abt., Bd. 65. Frakfurt am Main: Vittorio Klostermann

H e i d e g g e r, Martin 1992. *Spiegel*'i kõnelus Martin Heideggeriga. Tlk Ü. Matjus. — *Akadeemia*, nr 5, lk 942–968

H e i d e g g e r, Martin 1994. Bremer und Freiburger Vorträge. — *Gesamtausgabe*, Bd. 79. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann

H e i d e g g e r, Martin 1999. Keel. Tlk V. Kiisler. — *Akadeemia*, nr 4, lk 711–729

H e i d e g g e r, Martin 2002. *Kunstiteose algupära*. Tlk Ü. Matjus. Tartu: Ilmamaa

H e m m i n g, Laurence Paul 2013. *Heidegger and Marx: A Productive Dialogue Over the Language of Humanism*. Evanston, IL: Northwestern University Press

H i m a n e n, Pekka 2003. *Häkkerieetika ja informatsiooniajastu vaim*. Tlk K. Kurg. Tallinn: Kunst

H u s s e r l, Edmund 2008. Die Lebenswelt. — *Auslegungen der vorgegebenen Welt und ihrer Konstitution: Texte aus dem Nachlass (1916–1937)*. (Husserliana, Bd. XXXIX.) Hrsg. von R. Sowa. Dordrecht: Springer

I s e r, Wolfgang 1980. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore & London: Johns Hopkins University Press

K a p l i n s k i, Jaan 1995. Eesti filosoofia. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1868–1876

L a c l a u, Ernesto 2015. *Antagonism, poliitika, hegemoonia: Valik esseid*. Koost. J. Lipping. Tlk A. Kitus, H. Krull, J. Lipping, M. Mölder, P. Selg, T. Vallimäe. Tartu: EYS Veljesto

L e p i k u l t, Mirjam 1993. Tundmatu jumal, tuttav viha. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2223–2228

L o t m a n, Mihhail 2008. Heidegger, automobiilid ja tapvad asjad. — *Postimees*, 12.01, 19.01, 26.01

L u i k, Tõnu 1994. Heideggeri tõlgitsevais jälgedes. — *Akadeemia*, nr 1, lk 86–97

L u k s, Leo 2006. Eesti noorteadlased kui amatöörsportlased. — *Eklektika*. Tartu: EYS Veljesto, lk 181–189

L u k s, Leo 2009. Eimiski-kunst: Nihilistlikust loomest eesti luule näitel. — *Studia Philosophica Estonica*, vol. 2, num. 1, lk 85–111

L u k s, Leo 2013a. Ilma kodutundeta me jääme kodutuks: Kodutuse kogemuse kultuurifenomenoloogilise analüüsi katse. — *Akadeemia*, nr 3, lk 402–427

L u k s, Leo 2013b. Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund? — *Akadeemia*, nr 6, lk 1111–1130

L u k s, Leo 2014a. Eesti kirjanduse kadunud kodu. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 729–748

L u k s, Leo 2014b. Isamaavajadus 25 aastat hiljem. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 81–99

L u k s, Leo 2014c. Filosoofia viletsus distsiplinaarsetes kontekstides. — *Vikerkaar*, nr 3, lk 90–94

L u k s, Leo 2015. *Nihilism ja kirjandus:* Ei *kogemine filosoofia ja kirjanduse ühtesulamisel*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

L u k s, Leo 2016. *40 kiri*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

L u k s, Leo 2017. Loengus tuleb kõnelda iseendale. Paar märkust Tõnu Luige legendi kohta. — *Sirp*, 6.01

L y o t a r d, Jean-François 1991. *The Inhuman: Reflections on Time*. Trans. by G. Bennington. Cambridge: Polity Press

L y o t a r d, Jean-François 1994. *Lessons on the Analytic of the Sublime*. Trans. by E. Rottenberg. Stanford: Stanford University Press

M a i s t e, Valle-Sten 2004. Aastatega kogunenud ääremärkusi eestikeelset heideggeriaanat silmas pidades. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 625–629

M a l p a s, Jeff 2006. *Heidegger's Topology: Being, Place, World*. Cambridge, MA & London: The MIT Press

M a r c u s e, Herbert 2005. *Heideggerian Marxism*. Lincoln & London: University of Nebraska Press

M a r m y s z, John 2003. *Laughing at Nothing: Humor as a Response to Nihilism*. Albany, NY: State University of New York Press

M a t j u s, Ülo 2003. *Kõrb kasvab*. Tartu: Ilmamaa

M a t j u s, Ülo 2006. Ühest "skandaalsest näitest": Lisandus Leo Luksi artiklile "Eesti noorteadlased kui amatöörsportlased". — *Sirp*, nr 11/12, lk 26

M a t j u s, Ülo 2007. Mõni hajali mõte Leo Luksi artikli "Kuidas kirjutada eimiskit?" kohta. (Käsikiri)

M a t j u s, Ülo 2010. Eesti filosoofiline trükis 1801–1917. — V. Paatsi (koost.). *Trükis Eesti- ja Liivimaal 1801–1917*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 34–37

M a t j u s, Ülo 2011. Eesti filosoofia võõrsil. — V. Mägi (toim.). *Eesti teadlased ja insenerid välismaal*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 17–27

M a t j u s, Ülo 2012. *Olemine kõneleb eesti keeli*. Tartu: Ilmamaa

M a t j u s, Ülo 2014. Uitamisi Eesti mõtteloos. — T. Hennoste (toim.). *Rahvusvahelised rahvusteadused: Artiklikogumik rahvusülikooli 95. juubeliks*. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 191–205

M a t j u s, Ülo 2015. Maastik olemisajaloolise mõtlemise lävelt. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2115–2133

M a t j u s, Ülo 2016a. Kunst uusaja täideviimise ajastul. — *Baltic Journal of Art History*, Vol. 11, lk 109–124

M a t j u s, Ülo 2016b. Omad ja võõrad "Eesti mõtteloo" taustal. — *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLIV: Rahvusülikooli omad ja võõrad*, lk 37–46

M a t j u s, Ülo (koost.) 2016c. *Tagasi mõteldes: Töid filosoofia ajaloost Eestis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

M ä n n i s t e, Indrek 2015. Henry Milleri "ebainimlik filosoofia": katse ületada ajastu metafüüsikat. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1731–1745; nr 11, lk 2039–2053

N i e t z s c h e, Friedrich 2004. Fragmente nihilismist. Tlk L. Luks. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1793–1832

N i e t z s c h e, Friedrich 2014. Fragmente võimu tahtest. Tlk L. Luks. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1762–1795

P a r h o m e n k o, Eduard 2008. Surmast ja Heideggerist, jumalatele. — *Postimees*, 16.02

P a r h o m e n k o, Eduard 2009. Martin Heidegger. — E. Annus (toim.). *20. sajandi mõttevoolud*. Tallinn & Tartu: TÜ Kirjastus, lk 229–262

P h i l i p s e, Herman 2005. Heideggeri "olemisküsimus": Kriitiline tõlgendus. Tlk M. Väljataga. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1892–1923

V a t t i m o, Gianni 1995a. Nihilismi apoloogia. Tlk M. Kaplinski. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1434–1444

V a t t i m o, Gianni 1995b. Nihilism ja postmodernsus filosoofias. Tlk M. Kaplinski. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1445–1460

V a t t i m o, Gianni 1996. Postmoderne und Technologie. — *Logos*, Bd. 3, S. 40–56

V a t t i m o, Gianni 2003. Vastu languse ontoloogiale. Tlk K. Kressa, L. Luks. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1445–1463

V a t t i m o, Gianni 2013. *Modernsuse lõpp*. Tlk M. Kangro, M. Kaplinski. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

W i t t g e n s t e i n, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tlk J. Kangilaski, V. Palge. Tartu: Ilmamaa

W i t t g e n s t e i n, Ludwig 1998. *Vermischte Bemerkungen: Eine Auswahl aus dem Nachlaß / Culture and Value: A Selection from the Posthumous Remains*. Rev. edn. Ed. by G. H. von Wright. Trans. by P. Winch. Oxford: Blackwell

LEO LUKS (1976) on filosoof, Eesti Maaülikooli majandus- ja sotsiaalinstituudi dotsent ning Tartu Herbert Masingu kooli õpetaja. Lõpetanud 1999 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistrikraad sealsamas 2002. Doktorikraad Tallinna Ülikooli Eesti humanitaarinstituudist 2010. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid "Nihilismi "hea uus ilm": Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus" (2003, nr 7, lk 1464–1484), "Ilma kodutundeta me jääme kodutuks: Kodutuse kogemuse kultuurifenomenoloogilise analüüsi katse" (2013, nr 3, lk 402–427), "Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund?" (2013, nr 6, lk 1111–1130), "Lahkarvamuste staatus tõetus maailmas" (2014, nr 12, lk 2115–2130), "Meil ajaäärne tanavas: Lisandusi analüüsile" (2015, nr 5, lk 847–860) ja "Nietzsche moraalikriitilise hoiakuga seotud tõlgendusprobleemid" (2016, nr 12, lk 2174–2198); tõlkinud Gianni Vattimo tekstid "Vastu languse ontoloogiale" (koos Külli Kressaga; 2003, nr 7, lk 1445–1463) ja "Nihilism: Reaktiivne ja aktiivne" (2014, nr 10, lk 1796–1807) ning Friedrich Nietzsche "Fragmente nihilismist" (2004, nr 8, lk 1793–1832) ja "Fragmente võimu tahtest" (2014, nr 10, lk 1762–1795); avaldanud ka üheksa arvustust.

KUIDAS OLLA TÄIUSLIK

Ron Padgett

Tõlkinud Marju Randlane

Kõik on täiuslik, kulla sõber.
Kerouac

Maga natuke.

Ära anna nõu.

Hoolitse oma hammaste ja igemete eest.

Ära karda seda, mida sa ei saa mõjutada. Näiteks ära karda, et su kodu variseb kokku siis, kui sa magad, või et keegi, keda sa armastad, kukub äkki surnult kokku.

Söö hommikuti üks apelsin.

Ole sõbralik. See teeb su rõõmsaks.

Tõsta oma pulss 120 löögini minutis järjest 20 minuti jooksul neli või viis korda nädalas, tehes midagi, mis sulle meeldib.

Looda, et kõik on võimalik. Ära oota midagi.

Hoolitse kõigepealt oma kodu eest. Korista oma tuba ära, enne kui hakkad maailma päästma. Siis päästa maailm.

How to Be Perfect. — Vt www.poetryfoundation.org/poems/57243/how-to-be-perfect. "How to Be Perfect" is used by permission from *How to Be Perfect* (Coffee House Press, 2007). Copyright © 2007 by Ron Padgett.

Tea, et soov olla täiuslik varjab endas tõenäoliselt mõnd teist soovi — olla armastatud või vahest ka mitte surra.

Loo silmside mõne puuga.

Suhtu kõikidesse arvamustesse skeptiliselt, aga proovi igaühes neis leida midagi väärtuslikku.

Käi riides nii, et see meeldiks sulle ja ka neile, kes sind ümbritsevad.

Ära räägi kiiresti.

Õpi iga päev midagi uut. (*Dzień dobry!*)

Käitu inimestega hästi, enne kui neil avaneb võimalus halvasti käituda.

Ära kanna kellegi peale viha üle nädala, aga ära unusta, mis sind vihale ajas. Hoia oma viha väljasirutatud käes ja vaata seda, nagu oleks see klaaspall. Siis pane see oma kogusse teiste klaaspallide juurde.

Ole ustav.

Kanna mugavaid kingi.

Korralda oma asjatoimetused nii, et need oleksid meeldivalt tasakaalus ja vaheldusrikkad.

Ole vanade inimeste vastu lahke, isegi kui nad on vastikud. Kui vanaks jääd, ole noorte inimeste vastu lahke. Ära viska neid kepiga, kui nad kutsuvad sind vanaisaks. Nad on sinu lapselapsed!

Ela koos mõne loomaga.

Ära veeda liiga palju aega suurte rahvahulkade seas.

Kui sul on abi vaja, siis küsi.

Harjuta head rühti, kuni see saab loomulikuks.

Kui keegi tapab su lapse, siis võta püss ja lase tal ajud välja.

Kavanda oma päeva nii, et sul ei tuleks kunagi kiirustada.

Näita välja tänulikkust neile, kes su heaks midagi teevad, isegi kui sa oled neile maksnud, isegi kui nad teevad sulle teeneid, mida sa ei taha.

Ära raiska raha, mille võiksid anda inimestele, kellel on seda vaja.

Arvesta sellega, et ühiskonnas on vigu. Ja nuta, kui avastad, et seal on palju rohkem vigu, kui sa arvasid.

Kui sa laenad midagi, siis anna see tagasi veelgi paremas seisus.

Kasuta plastist ja metallist asjade asemel nii palju kui võimalik puidust asju.

Vaata seal toda linnukest.

Pese pärast õhtusööki nõud ära.

Rahune maha.

Külasta võõraid maid, välja arvatud neid, mille elanikud on väljendanud soovi sind tappa.

Ära oota, et su lapsed sind armastaksid, nii et tahtmise korral saavad nad seda teha.

Mõtiskle spirituaalse maailma üle. Kui tekib õige tunne, mine veelgi kaugemale. Mis seal väljas (sees) peitub?

Laula vahel.

Ära hiline, aga kui seda juhtub, siis ära vabanda pikalt ja üksikasjalikult.

Ära ole liiga enesekriitiline ega liiga ennast kiitev.

Ära arva, et progress on olemas. Ei ole.

Mine trepist jala üles.

Ära tegele kannibalismiga.

Kujutle, mida sa tahaksid, et juhtuks, ja siis ära tee midagi, mis teeks selle võimatuks.

Võta telefon vähemalt kaks korda nädalas hargilt maha.

Hoia oma aknad puhtad.

Destrueeri endas igasugune isiklik auahnus.

Ära kasuta sõna "destrueerima" liiga tihti.

Anna vahel oma riigile andeks. Kui see ei ole võimalik, mine mõnda teisse riiki.

Kui tunned väsimust, siis puhka.

Kasvata midagi.

Ära uita rongijaamades, pomisedes: "Me kõik saame surma!"

Pea oma tõelisteks sõpradeks inimesi eri elualadelt.

Tunne heameelt lihtsate mõnude üle, näiteks selle üle, kui mõnus on mäluda, kui mõnus on mööda selga alla voolav soe vesi, kui mõnus on jahe tuulehoog, kui mõnus on magama jääda.

Ära hüüata: "Oh, tehnoloogia on suurepärane!"

Õpi oma lihaseid venitama. Venita neid iga päev.

Ära lase vanaksjäämisel end masendada. See tekitab tunde, et oled veel vanem. Mis on masendav.

Tee ühte asja korraga.

Kui sa kõrvetad oma sõrme, siis pane see kohe külma vette. Kui sa virutad endale haamriga vastu sõrme, siis hoia kätt kakskümmend minutit õhus. Küll sa näed, milline üllatav ravitoime on külmal ja gravitatsioonil.

Õpi kõrvulukustavalt vilistama.

Ole kriisi ajal rahulik. Mida kriitilisem olukord on, seda rahulikum peaksid olema.

Naudi seksi, aga ära lase sellel muutuda kinnismõtteks. Välja arvatud lühikeseks ajaks teismelise, noore, keskealise ja vanana.

Mõtle iga asja vastandile.

Kui hakkad kartma, et oled ookeanis liiga kaugele ujunud, siis keera ringi ja mine päästeparve juurde tagasi.

Hoia elus oma lapselikku mina.

Vasta kirjadele kohe. Kasuta silmatorkavalt ilusaid marke, näiteks sellist, millel on tornaado.

Nuta vahel, aga ainult üksinda olles. Siis pane heal meelel tähele, kui palju parem sul hakkas. Ära tunne selle pärast piinlikkust, et sul hakkas parem.

Ära hinga suitsu sisse.

Tee üks sügav hingetõmme.

Ära mine politseinikuga norima.

Ära astu kõnniteelt tänavale enne, kui saad kogu tänavast üle minna. Võid kõnniteelt vaadelda jalakäijaid, kes on keset hullunud ja möirgavat liiklust lõksu jäänud.

Ole hea.

Kõnni mööda erinevaid tänavaid.

Selg ees.

Pea meeles ilu, mis on olemas, ja tõde, mida pole. Pane tähele, et mõte tõest on sama võimas kui mõte ilust.

Ära satu vanglasse.

Hakka elu lõpu poole müstikuks.

Kasuta uut Colgate'i hambapastat, mis hoiab hambakivi kontrolli all.

Mine haiglasse sõpru ja tuttavaid vaatama. Kui tunned, et on aeg lahkuda, siis tee seda.

Ole endaga aus, teistega diplomaatiline.

Ära mine tihti peast segi. See on aja raiskamine.

Loe suurteoseid, loe neid uuesti.

Kaeva labidaga maasse auk.

Niisuta talvel enne magamaminekut oma magamistuba.

Tea, et ainult noolemäng, milles tabatakse alati laua keskele, ja penaltiseeria, milles kõik löövad palli sisse, on täiuslikud.

Joo palju vett. Kui sult küsitakse, mida sa juua tahad, siis ütle: "Palun vett."

Küsi: "Kus on tualett?", mitte "Kus saab urineerida?"

Ole füüsiliste esemete vastu lahke.

Kui oled saanud neljakümneseks, käi iga paari aasta järel täielikus tervisekontrollis mõne arsti juures, keda sa usaldad ja kellega tunned end vabalt.

Ära loe ajalehte sagedamini kui korra aastas.

Õpi ütlema hiina keeles "tere", "aitäh" ja "söögipulgad".

Röhitse ja peereta, aga tee seda tasakesi.

Ole välismaalastega eriti sõbralik.

Mine vaatama varjuteatrietendusi ja kujutle, et oled nende tegelane. Või kõik tegelased.

Vii prügi välja.

Armasta elu.

Maksa täpse rahaga.

Kui tänaval tulistatakse, ära mine akende ligi.

RON PADGETT (1942) on Ameerika luuletaja, toimetaja ja tõlkija, kes on avaldanud ligi 30 luulekogu, neist esimese, *Bean Spasms*, 1967. aastal koos Ted Berriganiga, kellega ta kuulus New Yorgi koolkonna teise põlvkonna luuletajate hulka. Luuletus "Kuidas olla täiuslik" avaldati esimest korda inglise keeles 2007. aastal. Jim Jarmuschi 2016. aasta filmis *Paterson* mängib Ron Padgetti looming keskset rolli, kusjuures luuletaja kirjutas just selle filmi jaoks mõned uued luuletused.

M. R.

ULIXES

5. ptk: Lootosesööjad

James Joyce

Tõlkinud Kullo Vende

Härra Bloom kõndis mõõdetud sammul piki Söör John Rogersoni kaldapealset, kõrvu koormatud plaanvankritega, möödus Windmilli tänavaotsast, Leaski linaseemneveskist, telegraafipostkontorist. Oleks ju võinud ka selle aadressi anda. Siis möödus meremeeste kodust. Keeras kaldapealse hommikukärast ära Lime'i tänavasse. Brady barakkide juures lösutas üks prükkaripoiss, tapajäätmete ämber käevangus, ja suitsetas äranäritud konijuppi. Teda

---

James Joyce. *Ulysses*. — www.gutenberg.org/files/4300/4300-h/4300-h.htm. Vt ka Märt Väljataga tõlkes, kommentaaride ja järelsõnadega peatükke "Telemachos", "Nestor" ja "Proteus" ajakirjas *Vikerkaar* (1992, nr 9, lk 2–18; 1993, nr 5, lk 3–15; 1991, nr 2, lk 10–24) ning IV peatükki "Kalypso" Kullo Vende tõlkes, kommentaaride ja järelsõnaga samas (2016, nr 7/8, lk 48–66), samuti lõike Jaak Rähesoo tõlkes kogumikus *Antiigist postmodernismini: Gümnaasiumi lugemik* (Tallinn: Koolibri, 2009, lk 300–303) ja Andres Ehini tõlkes antoloogias *Kaksainus: Maailma armastusluulet* (Tallinn: Huma, 2004, lk 140). — Odysseus sattus koduteel lotofaagide maale. Säälsed sõbralikud elanikud toitusid lootoseõitest, mis tekitasid unustuse. Mõned Odysseuse kaaslased maitsesid lillerooga ega tahtnud enam sellelt maalt lahkuda. Odysseus ajas nad laevale tagasi. Unustuseigatsejaiks võib Joyce selles *Ulixese* episoodis pidada rahvast uimastavat katoliku kirikut, ka mitmeid nimega ja nimeta tegelasi, sh nt voorimeeste hobuseidki. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

silmitses üks väiksem tüdruk, kel laubal ekseemiarmid, käsi tuimalt lopergust tünnivõru hoidmas. Ütleks poisile, et ta ei kasva, kui suitsetab. Oh, las ta olla! Ega temagi elu just lust ja lillepidu ole. Ootab kõrtsiuste ees, et iss koju viia. Tule koju emme juurde, iss. Vaiksevõitu kellaaeg: ega sääl palju rahvast ole. Ta läks üle Townsendi tänava, möödus kurrulisest Bethelist[1]. El, jah: tema koda: Aleph, Beth[2]. Siis möödus Nicholsi matuseärist. Kell üksteist algab. Aega küll. Küllap Corny Kelleher nihverdas selle töökoha O'Neilli juures. Laulab kinnisilmi. See Corny. Nägin naist pargiteel. Kesköö eel. Lustis meel. Politsei koputaja. Oma nime ja aadressi siis ütles ta kui *tooralum tooralum tei* laulsin ma. Oh muidugi nihverdas. Matkem odavalt ta sellesamuse sees. Las kõlab mu *tooralum, tooralum, tooralum, tooralum.*

Westland Row tänavas peatus ta Belfast and Oriental Tea Company akna ees ja luges tinapaberis pakkide etikette: valiksegu, parim kvaliteet, peretee. Õige soe on. Tee. Peab Tom Kernani käest natuke ostma. Aga matusel ei kõlba ta käest küsida. Silmadega häirimatult edasi lugedes võttis ta rahulikult kaabu peast, hingas sisse oma juukseõli lõhna ja lasi parema käe sujuvalt üle lauba ja juuste libiseda. Väga soe hommik. Langetatud laugude all jõudsid ta silmi tema kõrgklassi kaab, nahkne peapael selles ja tilluke paelalips. Sääl ongi. Parem käsi laskus kaabu sisemusse. Sõrmed leidsid paela tagant ruttu üles kaardi ja paigutasid selle vestitaskusse.

Nii soe. Parem käsi käis korra veel veel aeglasemalt üle lauba ja juuste. Siis, kergendustundega, pani ta kaabu uuesti pähe; luges taas: valiksegu, valmistatud parimaist Tseiloni sortidest. Kaug-Ida. Peab see ikka üks veetlev paik olema: maailma aed, suured laisad lehed, mille pääl võib ujuskleda, kaktused, lillelised aasad, siugjad liaanid, nagu neid kutsutakse. Tea, kas ikka on nõnda. Et nood singalid lentsivad päikse käes ringi *dolce far niente*'s,[3]

---

[1]Bethel on piiblis mainitud linna nimi, mida Dublinis kannab Päästearmee maja.

[2]Alef ja bet on heebrea tähestiku esimesed tähed; *bet* tähendab ka maja, koda, ja *el* jumalat.

[3]S.t muretult logeldes, it k 'magus logelus'.

ei liiguta päev otsa lillegi. Magavad kuus kuud kaheteistkümnest maha. Liiga palav, et tülitsedagi. Kliima mõju. Letargia. Laisklus-lilled. Enamik toitu õhust. Lämmastikku. Kasvuhoone botaanika-aias. Puutetundlikud taimed. Vesiroosid. Kroonlehed liiga väsinud, et. Õhus unitõbi. Kõnnid roosilehtedel. Kujutle nüüd, et püüad süüa rupskeid ja veisesõrga. Kus see tüüp oligi, keda ma kuskil sääl pildi pääl nägin? Ah jah, surnumerel selili hõljumas, avatud päevavarju all raamatut lugemas. Ei saaks vee alla vajuda, kui püüakski: niivõrd püdel soolast. Sest vee kaal, ei, vees oleva keha kaal on võrdne mille kaaluga? Või on hoopis, et ruumala on võrdne kaaluga? Mingi säärane seadus on. Kuidas Vance keskkoolis õpetades sõrmi naksutas. Kolledži õppekava. Sihuke õppekava, et naksub. Mis see kaal tegelikult on, kui öelda asja kaal? Kolmkümmend kaks jalga sekundis sekundi kohta. Langevate kehade seadus: sekundis sekundi kohta. Kõik nad kukuvad maa pääle. Maale. See on maa külgetõmbejõud, see ep ongi kaal.

Bloom pöördus akna juurest ära ja lonkis üle tee. Kuidas see tüdruk oma vorstidega kõndiski? Sedaviisi kuidagi. Bloom võttis käies küljetaskust kokkumurtud Freemani,[4] voltis lahti, keeras pikuti kõvaks rulliks ja tonksas sellega igal lonkival sammul vastu püksisäärt. Ilme muretuks: lihtsalt astun sisse ja küsin. Sekund ruudus. Sekundis iga sekundi kohta tähendab see. Äärekivilt saatis ta terase kiirpilgu läbi postkontori ukse. Hiljaks jäänud kirjade kast. Pistke siia. Kedagi pole. Sisse.

Ta ulatas läbi vaskvõre selle oma kaardi.

– Kas mulle kirju on? küsis ta.

Kuni postiemand lahtrist otsis, silmitses tema värbamisplakatit, millel kõigi väeliikide sõdurid paraadil; ise hoidis oma rulli otsa sõõrmete ees, tundes värsket kaltsupaberi trükilõhna. Vastust arvatavasti pole. Läksin viimane kord liiga kaugele.

Postiemand andis talle läbi võre tagasi kaardi koos kirjaga. Ta tänas naist ja vaatas vilksamisi masinakirjas ümbrikku.

[4] *The Freeman Journal* (1763–1924), vanim rahvuslik ajaleht Iirimaal.

Lp. Henry Flower
Westland Row p/k. nõudmiseni
Dublin

Ikka vastas. Ta libistas kaardi ja kirja küljetaskusse, vahtides jälle sõdurite paraadi. Kus vana Tweedy rügement on? Errulastud sõdur. Sääl: karunahast müts ja kukesulg. Ei, tema on ju grenader. Teravaotsalised kätised. Sääl ta ongi: kuninglikud Dublini füsiljeed. Punakuued. Liialt uhkeldavad. Ilmselt sellepärast naised neid taga ajavadki. Munder. Kergem värvata ja drillida. Maud Gonne'i[5] kiri: tahtis, et need öösel O'Connelli tänavalt ära korjataks: meie Iiri pealinna häbiplekk. Griffithi leht[6] hoiab nüüd sama kurssi: suguhaigustest mäda sõjavägi: ülemere ehk parajalt purjes impeerium. Väljagi näevad kui poolearulised: justkui hüpnoosi all. Keskele vaat. Paigal marss. Heinad-õled. Maad-saad. Kuninga enda omad. Pritsimehe või võmmi vormis ei näe teda kunagi. Müürlasena küll.[7]

Ta sammus postkontorist välja ja keeras paremale. Juttu ajada: nagu see asju parandaks. Ta käsi läks tasku ja nimetissõrm jõudis kobamisi ümbriku laka alla, käristas selle jurtshaaval lahti. Naised panevad väga tähele, ei maksa. Sõrmed tõmbasid kirja tasku sees välja ja kägardasid ümbriku kokku. Midagi on nõelaga külge kinnitatud: vahest foto. Juukseid? Ei.

M'Coy. Kähku lahti saada temast. Ajab mu plaanid sassi. Ei kannata seltsi, kui sul.

– Tere, Bloom. Kuhu minek?

– Tere, M'Coy. Ei eriti kuhugi.

– Kuidas käbarad käivad?

– Hästi. Kuidas sul?

---

[5]Maud Gonne MacBride (Maud Nic Ghoinn Bean Mac Giolla Bhríghde; 1866–1953), näitleja, inglise päritolu Iiri rahvuslane.

[6]Arthur Griffithi (1872–1922) ajaleht *The United Irishman*.

[7]Kuningas Edward VII (1841–1910) kandis vahel eri väeliikide mundreid; enne troonile tõusmist 1901. a oli Inglise vabamüürlaste suurmeister.

– Hing on ikka sees, ütles M'Coy.

Silmates musta lipsu ja ülikonda, küsis ta tasa ja aukartlikult:

– Kas on midagi ... loodan, et midagi tõsist pole. Ma näen, et sa ...

– Oh ei, ütles härra Bloom. Vaene Dignam, tead. Täna on matus.

– Muidugist, vaene tema. On jah. Mis kell?

Foto see ei ole. Mingi embleem võib-olla.

– Ü ... üksteist, vastas härra Bloom.

– Ma pean kaa katsuma sinna jõuda, ütles M'Coy. Ah et üksteist? Kuulsin sellest alles eile õhtul. Kes see mulle rääkiski? Holohan. Sa ju tead Hüpikut?

– Tean küll.

Härra Bloom uudistas kaarikut, mis teisel pool teed Grosvenori hotelli ukse ees seisis. Portjee tõstis reisikoti vahekohta.[8] Naine seisis oodates paigal, kuni mees, abikaas, vend, naisega sarnane, taskutest peenraha otsis. Omamoodi stiilne mantel säärase rullkraega, tänase päeva kohta soe, näeb välja nagu tekiriidest. Naise hooletu seisang, käed nois pääleõmmeldud taskutes. Nagu too upsakas olend sääl polovõistlusel. Naistel loeb aina staatus hetkeni kui sa teatud kohta puudutad. Ise kena ja tegu kena. Jahe kuni andumiseni. Auväärt proua ja Brutus on ju üpris auväärt mees. Tee ta kord omaks, ongi ta kalgus läind.

– Ma olin koos Bob Doraniga, sel on järjekordne joomatsükkel, ja mis ta nimi ongi, Bantam Lyonsiga. Säälsamas Conway kõrtsis me olimegi.

Doran Lyons Conways. Naine tõstis kinnastatud käe juuste juurde. Siis tuligi Hüpik. Auru all. Pead tagasi tõmmates ja pilukil laugude alt kaugusse vahtides nägi Bloom pimestavas valguses helkivat kollakaspruuni kitsenahka, punutud triipe sellel. Nii selgelt ma täna näen. See niiskus siin võib-olla aitab kaugemale

[8]Tegemist on kaarikuga, mille sõitjaistmed on külgedel sõidusuunaga risti, vaatega teeserva poole, ja nende vahel ruum pagasi tarvis.

näha. Muudkui jahvatab seda ja teist. Daami käsi. Kummalt poolt ta pääle istub?

– Ja siis ta ütleski: *Kurb lugu meie vaese sõbra Paddyga! Mis Paddyga?* küsisin mina. *Paddy Dignam vaeseke*, ütles tema.

Maalesõit. Küllap vist Broadstone'i jaamast. Kõrged pruunid kõlkuvate paeltega saapad. Kena kujuga jalake. Mis see mees aiva jahmerdab selle peenrahaga? Naine näeb, et ma vaatan. Üks silm alati teist püksikandjat passimas. Hea tagavaraks võtta. Kaks rauda tules hoida.

– *Noo?* ütlesin mina. *Mis taga's lahti on?* pärisin ma.

Uhke: rikas: siidsukad.

– Jah, sõnas härra Bloom.

Ta nihkus M'Coy seletavast peast pisut kõrvale. Kohe istub pääle.

– *Mis taga lahti on?* kordas tema. *Surnud on*, ütles ta. Ja ausõna, ta silmad tõusid vett täis. *Kas tõesti Paddy Dignam või?* ütlesin mina. Ma ei suutnud seda uskuda, kui kuulsin. Alles eelmisel reedel või oli see neljapäev olin temaga koos Archis. *Jah*, ütles tema. *Läind ta on. Esmaspäeval suri, vaene mees.*

Vahi! Vahi kus! Siid välgub väärt sukad valged. Vahi!

Gongi pläristades keeras vahele raske tramm.

Ei näinudki. Olgu su lärmikas tömpnina neetud. Lukkus ukse taha jäetu tunne. Paradiis ja peri[9]. Alati juhtub nii. Just parajal hetkel. Tüdruk Eustace'i tänava eeskojas esmaspäeval eks ju kohendab sukapaela. Tema sõbranna varjab väljanäituse ära: *esprit de corps*,[10] eks ole. No mida sina jõllitad?

– Jajah, ütles härra Bloom tuhmi ohke järel. Jälle üks läinud.

– Üks parimatest, ütles M'Coy.

---

[9]Perid on pärsia mütoloogias haldjad, keda (esialgu) ei lastud paradiisi.

[10]Pr k kambavaim; meelelisel lainel olles võib Bloom ühtlasi mõelda ka "keha vaimu" (*corps* tähendab ka 'keha, ihu').

Tramm möödus. Need sõitsid minema Loop Line'i silla suunas, naise hinnalises kindas käsi teraskäepidemel. Sähvaki, sähvaki: tema kübara pitsklošš päikse käes: säuhti, säuh.

– Naise tervis hea, ma loodan? lausus M'Coy muutunud hääl.

– Oo, jah, ütles härra Bloom. Tipp-topp, aitäh.

Hajevil keeras ta ajaleherulli lahti ja hajevil ka luges:

Mis on kodu ilma
Plumtree purgis lihata?
Ihata.
Lihaga on õndsuspaigaks ta.

– Minu teinepool sai just pakkumise. Otsustatud see küll veel ei ole.

Järjekordne reisikotiriugas.[11] Muide ohutu. Mind ta ei püüa, tänan väga.

Härra Bloom pööras ruttamatu sõbralikkusega oma laialaulisi silmi.

– Minu naine kaa, ütles ta. Ta laulab kahekümne viiendal mingil ägedal üritusel Belfastis Ulster Hallis.

– Või nii? sõnas M'Coy. Rõõm kuulda, vana. Kes seda korraldab?

Pr Marion Bloom. Pole veel tõusnudki. Kuninganna voodis, mett ja. Raamatuta. Mustund pildikaardid laotud seitsmete kõrvale piki tema reit. Tõmmu daam ja blond mees. Kiri. Kass, must karvakera. Rebitud ümbrikuriba.

Too
vana
armas
laul,
too a-ar-mu-laul . . .

[11] Bloom mõtleb M'Coyst kui parasiidist, kes on varem laenanud reisikotte oma naise väljamõeldud reiside jaoks ja need tagastamata jätnud (vt *Dublinlaste* novelli "Jumalaarm").

– See on mingi ringreis, tead ju küll, lausus härra Bloom mõtlikult. *Arrrrmas laul.* Komiteegi on moodustatud. Kulud pooleks ja tulud pooleks.

M'Coy noogutas, näppides oma vuntsitüükaid.

– Ah nii, ütles ta. Rõõm kuulda.

Ta asutas minekule.

– Noh, tore, et sa paistad heas vormis olema, ütles ta. Näeme siis kuskil jälle.

– Jah, ütles härra Bloom.

– Tead mis, ütles M'Coy. Sa võiksid matusel minu nime kirja panna, eks ju? Ma tahaksin küll minna, aga äkki ma ei saa, tead. Sandycove'is on vist keegi uppunud, võib tulla juurdlus ja siis pean ma koos kohtuarstiga kohale minema, kui laip leitakse. Sa lihtsalt pista mu nimi kirja, kui mind ennast sääl ei ole, eks?

– Küll ma panen, sõnas härra Bloom minema hakates. Saab korda.

– Tore, ütles M'Coy rõõmsalt. Aitäh, vana. Ma läheksin küll, kui ma vähegi saan. Noh, nägudeni. Lihtsalt C. P. M'Coy ja kõik.

– Saab tehtud, vastas härra Bloom kindlalt.

Ei püüdnud mind haneks selle jampsiga. Kiirtorkega. Nõrka punkti. Mulle mu töö meeldiks. Reisikott on mu eriline kirg. Nahk. Kaitstud nurgad, needitud servad, kahe tiiruga turvalukk. Bob Cowley laenas talle mullu enda oma tolleks Wicklow' regatikontserdiks ja tollest ilusast päevast tänaseni pole selle saatusest enam midagi kuulda.

Härra Bloom, kes nüüd jalutas Brunswicki tänava poole, muigas. Minu teinepool sai just. Kime tedretähniline sopran. Nahkjas nina. Omamoodi kena küll kah: väikseks ballaadiks. Õiget mõnu sest ei oleks. Meie sinuga, eks sa tead ju: sama masti mehed. Mesisui. Närvi ajab sihuke. Kas ta's vahet ei kuule? Ta on vist sutsu metsa poole. Kuidagi vastukarva mulle. Mõtlesingi, et Belfast toob ta maa pääle. Loodetavasti ei lähe need rõuged sääl hullemaks. Äkki ei lase Molly ennast jälle vaktsineerida. Sinu naine ja minu naine.

Tea, kas see M'Coy õige kiikab mulle järele või?

Härra Bloom seisis nurgal, silmad vilamas värvilistel reklaamitahvlitel. Cantrell ja Cochrane'i ingverijook (aromaatne). Clery suvine väljamüük. Ei, läheb otse edasi. Ena-ena. *Leah*[12] täna õhtul. Pr Bandmann Palmer. Tahaks teda selles uuesti näha. *Hamletit* mängis eile õhtul. Mehe rolli. Äkki too Hamlet oligi naine. Et sellepärast Ophelia sooritaski enesetapu. Vaene papa! Kuidas ta ikka Kate Batemanist selles Leah' rollis rääkis. Adelphi ees Londonis ootas terve õhtupooliku, et sisse saada. Aasta enne minu sündimist oli see: kuuskümmend viis. Ja Ristori[13] Viinis. Mis sääl see õige nimi on? Mosenthali tükis. Rachel või? Ei. See stseen, millest ta alati rääkis, kus vana pime Abraham tunneb hääle ära ja paneb sõrmed ta näole.

Nathani hääl! Tema poja hääl! Ma kuulen Nathani häält, kes jättis oma isa minu käte vahel kurvastusest ja armetusest surema, kes jättis maha oma isamaja ning jättis maha oma isa Jumala.

Iga sõna on nõnda sügav, Leopold.

Vaene papa! Vaene mees! Mul on hea meel, et ma ei läinud tuppa tema nägu vaatama. Too päev! Oh aeg! Oh aeg! Phh! Noh, ehk see oligi talle kõige parem.

Härra Bloom läks ümber nurga ja möödus troskade seisukoha longuskaelsetest setukatest. Pole mõtet sellest enam mõelda. Peakotiaeg. Poleks tahtnud selle M'Coy-risuga kohtuda.

Ta tuli ligemale ja kuulis kullaläikeliste kaerte krõmpsumist, rahulikult järavaid hambaid. Nende pärani sokusilmad jälgisid teda, kui ta neist magusas kaerahõngulises hobusekusehaisus möödus. Nende eldoraado. Vaesed totrad narrid! Põrgu kõik, mis nad millestki teavad või hoolivad, kui on oma pikad koonud peakotti pistnud. Kõht nii täis, et pole sõnu vajagi. Sööta nad igatahes

[12] *Leah, hüljatu* (Leah the Forsaken, 1862) oli Ameerika teatrikriitiku, -tegelase ja näitekirjaniku Augustin Daly (1838–1899) adapteeritud tõlge Saksa-Austria autori Hermann Salomon Mosenthali (1821–1877) näidendist *Deborah* (1849, esmalavastus 1850). 18. sajandi alul kristlaseks maskeerunud juut Nathan kimbutab juuditar Leah'd, kelle tema kristlasest armastatu hülgab.

[13] Adelaide Ristori (1822–1906), Itaalia näitlejanna.

saavad ja peavarju kah. Muidugi ka ruunatud: must gutapertšijublakas kintsude vahel tolgendamas. Võivad sellegipoolest sedasigi õnnelikud olla. Välja näevad vaesekesed nagu tublid loomad kunagi. Nende hirnumine võib siiski väga ärritav olla.

Ta tõmbas kirja taskust välja ja sättis käes oleva ajalehe vahele. Võib juhtuda, et äkki tuleb naine siin vastu. Kõrvaltänav on kindlam.

Ta möödus voorimeeste varjualusest. Kummaline see sõiduvoorimeeste elu. Iga ilmaga, igale poole, kindlaks ajaks või kindlaks otsaks, oma tahet ei mingit. *Voglio e non.*[14] Kena on neile vahel sigaretti pakkuda. Seltsivad. Mööda sõites hõikavad paar põgusat silpi. Ta ümises:

Là ci darem la mano[15]
la la lala la la.

Ta keeras Cumberlandi tänavasse ja jäi mõne sammu järel jaama seina äärde tuulevarju seisma. Pole kedagi. Meade'i puuhoov. Virna laotud prussid. Varemed ja üürimajad. Ettevaatlikult sammus ta läbi keksukasti, kuhu kivigi maha unustatud. Apsuta. Puuhoovi lähedal kükitas üks laps nipsukividega mängides, üksi, viskekuulikest pöidlanipsuga teele saates. Soojalt prussiotsalt vaatas päält tark vöödik — pilgutav sfinks. Kahju neid häirida. Muhamed lõikas oma mantlist tüki välja, et mitte kassi äratada. Teeme nüüd lahti. Ja kord mängisin minagi nipsumängu, kui ma tolle vanadaami juures lasteaias käisin. Tollele meeldis reseeda. Proua Ellise lasteaed. Aga härra? Ta avas kirja ajalehe vahel.

Lill. Vist on üks … Kollane lill mahavajutatud kroonlehtedega. Polegi siis pahane või? Mida ta ütleb?

Armas Henry

Sain kätte Su viimase kirja ja palju tänu Sulle selle eest. Mul on kahju, et Sulle minu viimane kiri ei meeldinud. Milleks Sa

[14]It k "tahan ja ei taha", ebatäpne meenutus Zerlina fraasist Mozarti ooperis *Don Giovanni* (1787), tegelikult "Vorrei e non vorrei", millega Zerlina vastab Don Giovanni ettepanekule ulatada oma käekene.

[15]Don Giovanni fraas samast ooperist: "Käekene mulle anna".

margid sisse panid? Ma olen õudselt vihane Su peale. Tahaksin Sind tõesti selle eest karistada. Nimetasin Sind ulakaks poisiks, sest mulle ei meeldi too teine sõda. Palun ütle, mida too sõna õieti tähendab? Kas Sa pole oma kodus õnnelik, Sa vaene ulakas poisike? Tahaksin väga midagi Sinu heaks teha. Palun ütle, mida Sa minust vaesekesest mõtled. Ma mõtlen tihti, kui ilus nimi Sul on. Armas Henry, millal me kokku saame? Ma mõtlen nii tihti Sinu peale, et Sa ei oska aimatagi. Mind pole kunagi ühegi mehe poole nii kõvasti tõmmanud kui Sinu poole. See on kohe nii paha tunne. Palun kirjuta mulle üks pikk kiri ja räägi pikemalt. Pea meeles, et kui Sa seda ei tee, siis ma karistan Sind. Nii et nüüd Sa siis tead, mida ma Sinuga teen, Sa ulakas poiss, kui Sa ei kirjita. Oi kuidas ma igatsen Sinuga kohtuda. Henry kallis, ära lükka mu palvet tagasi, enne kui kõik mu kannatus katkevad. Siis ma ütlen Sulle kõik. Head aega nüüd, armas ulakas, mu pea valutab hirmsasti. täna. ja vasta mulle *kohe järgmise postiga.* Sind igatsev

Martha

P. S. Ütle mulle kindlasti, mis lõhnaõli Su naine kasutab. Tahan teada.

Ta tiris asjalikult lille nööpnõela alt välja nuusutas selle peaaegu olematut lõhna ja pani selle põuetasku. Lillede keel. See meeldib neile, sest keegi ei kuule. Või mürgibukett, et mehele ots pääle teha. Siis aeglaselt edasi kõndides luges ta kirja uuesti, aeg-ajalt mõnd sõna pomisedes. Vihane tulbid su peale armsam meheõis karistada su kaktus kui sa'i palun vaesekesest meelespea kuidas ma igatsen kannikesed kallis roosid kokku millal me varsti ülane kohtuda kõik ulakas öövars naine Martha lõhnaõli. Kõik läbi lugenud, võttis ta selle ajalehe vahelt välja ja pani tagasi küljetaskusse.

Ta huuled avanesid kergest mõnutundest. Esimese kirjaga võrreldes muutunud. Tea, kas ta tolle ise kirjitaski. Nagu oleks nördinud olnud: minusugune heast perekonnast tütarlaps, kõigi poolt lugupeetav. Võiks kohtuda mõni pühapäev pärast roosikrantsipalveid. Aitäh: ei tegele nendega. Tavaline armukemplus. Siis ümber nurga ärajooksmised. Nadi nagu Mollyga tülitsemine. Sigaril

on jahutav toime. Narkootiline. Järgmine kord läheks kaugemale. Ulakas poiss: karistan: kardab sõnu muidugi. Brutaalselt, miks ka mitte? Prooviks ikkagi. Väheke korraga.

Ikka taskus kirja näppides tõmbas ta nõela sellest välja. Harilik nööpnõel ju? Ta viskas selle teele. Kusagilt Martha riietest: nööpnõelaga kinnitatud. Veider, kui palju neil alati nööpnõelu on. Pole roose ilma okasteta.

Bloomi peas undasid Dublini pööbli hääled. Nood kaks lirvat tol ööl Coombe'is, vihma käes ühte põimunud.

Oi Mairyl kadus alukanõel.
Ei leidnud miskit nõu,
et püsiks tal
see üleval.

See? Need. Pea valutab hirmsasti. Küllap tal vist punad on. Või istub terve päev kirjutusmasina taga. Silmade fookustamine on halb kõhunärvidele. Mis lõhnaõli su naine kasutab. No võta sa nüüd kinni, mis selle taga on.

Et püsiks tal.

Marta, Maarja. Nägin seda pilti kuskil ei mäleta praegu vana meister või raha pärast võltsitud. Tema istub nende majas, räägib.[16] Salapära. Ka nood kaks lirvat Coombe'is kuulaksid.

See üleval.

Kena õhtune meeleolu. Ei mingit ringirändamist enam. Lihtsalt lamaskle sääl; vaikne videvik; las kõik läheb omasoodu. Unusta. Räägi käidud paikadest, võõrastest kommetest. Teine naine, kel kann pea pääl, valmistas õhtulist: puuviljad, oliivid, mõnus jahe vesi otse kaevust, kivikülmast nagu müüriauk Ashtownis. Pean järgmine kord pabertopsiku kaasa võtma, kui traavivõistlustele lähen. Üks naistest kuulab suuril tumemahedail silmil. Räägi talle: veel ja veel: kõigest. Siis ohe; vaikus. Pikk pikk pikk paus.

Raudteesilla alla minnes võttis ta välja ümbriku, rebis selle kärmelt ribadeks ja puistas tee poole laiali. Tükikesed liplesid

[16] Vt Lk 10:38–42.

eemale, vajusid rõskes õhus allapoole: valge laperdus, siis laskusid kõik maha.

Henry Flower. Samamoodi võiks puruks rebida tšeki sajale naelale. Lihtsalt tükk paberit. Lord Iveagh võttis kord Iirimaa pangast sulas välja seitsmekohalise tšeki miljonile. Näete siis, mis raha saab porteriga teenida. Samas räägitakse, et teine vend lord Ardilaun peab neli korda päevas särki vahetama. Nahal sigineb täisid või söödikuid. Miljon naela, pea korraks kinni. Kaks penni pint, neli penni kvart, kaheksa penni gallon porterit, ei, šilling ja neli penni gallon porterit. Kakskümmend šillingit jagada üksneljaga: viieteistkümne ringis. Jah, täpselt. Viisteist miljonit vaati porterit.

Mis ma räägin vaati? Gallonit. Umbes miljon vaati sellegipoolest.

Ta pea kohal saabus raskelt kolksudes rong, vagun vaguni järel. Tema peas mütsusid vaadid: sees loksus ja latsus hägune porter. Prundid kargasid eest ära ja tohutu hägune tulv valgus välja, voolas kokku, vonkles mudakoorikute vahel üle kogu lausiku maa, säärane laisalt liikuva märjukese loigustuv keeris, mis kandis kaasa kobrutavaid laialehiseid vahuõisi.

Ta jõudis Kõigi Pühakute lahtise tagaukseni. Eeskotta astudes võttis ta kaabu peast, otsis taskust kaardi ja pistis selle taas nahkse peapaela vahele. Pagan. Ma oleks võinud proovida M'Coylt Mullingari[17] piletit nuiata.

Uksel sama teadaanne. Väga kõrgeauline esipreester John Conmee, J. O.[18], jutlustab J. O. pühakust Peter (Pedro) Claverist ja Aafrika misjonitööst. Palveid loeti ka Gladstone'i ümberpööramiseks, kui too ise oli peaaegu teadvuseta. Ega protestandid pole paremad. Pöörakem teol.-dr. William J. Walsh õigesse usku. Päästkem miljonid hiinlased. Tea kuidas seda paganast hiinlasele seletadagi. Eelistavad hoopis untsi oopiumi. Taevapojad ju. Sulaselge ketserlus neile. Buddha nende jumal külitab muuseumis.

[17]Maakonnalinn Dublinist 74 km kaugusel, kus töötab Bloomy tütar Milly.

[18]Jesuiitide Ordu.

Jõude käsipõsakil. Viirukiküünalde põledes. Mitte nagu Ecce Homo[19]. Okaskroon ja rist. Arukas mõte pühal Patrickul see ristikuleht. Söögipulkadega? Conmee: Martin Cunningham tunneb teda: suurtsugunäoline. Kahju, et ma teda ei keelitanud, et Molly koori pääseks, mitte isa Farleyt, kes nägi loll välja, ent ei olnudki. Seda just õpetatakse neile. Ega ta ei lähe ju musti ristima sinkjate prillidega, endal higipiisad veeremas. Sähvivad prillid just teeksid neile silmarõõmu. Tahaks näha neid ringis istumas, huuled pontsus, ja kuulamas nagu transis. Vaikelu. Küllap nilpsiksid nagu piima.

Pühitsetud kivi külm hõng tõmbas teda. Ta astus mööda kulunud astmeid, lükkas pendelust ja sisenes vaikselt altarisirmi tagant.

Midagi toimub: mingi vennaskond. Kahju, et nii tühi. Kena diskreetne koht mõne tüdruku kõrval istuda. Kes mu naaber on?[20] Tundideks aeglase muusika taustal kokku litsutud. Too naine kesköömissal. Seitsmendas taevas. Naised pinkides põlvitasid, karmiinpunased lindid ümber kaela, pead kummargil. Üks sats põlvitas altarivarbade juures. Preester kõndis nende eest läbi, pomises, hoidis seda asja mõlemas käes. Ta peatus igaühe ees, võttis välja armulaualeivakese, raputas sellelt paar tilka maha (kas nad on vee sees?) ja pani selle kenasti naisele suhu. Naise kübar ja pea vajusid alla. Siis järgmine. Selle kübar vajus kohe alla. Siis järgmine: väike eideke. Preester kummardus allapoole, et seda talle suhu panna, kogu aeg pomisedes. Ladina keeles. Järgmine. Silmad kinni ja suu lahti. Misasi? *Corpus*: ihu. Surnud ihu. Hea mõte see ladina keel. Tuimastab neid alguses. Surijate varjupaik. Näib, et ega nad ei närigi seda: lihtsalt neelavad alla. Pentsik mõte: süüa laibatükikesi. Sestap nood inimsööjad mõikavadki seda.

Ta seisis kõrval ja vaatas, kuidas nende pimedad maskid liigu-vad mööda vahekäiku, üksteise järel, ja otsivad oma kohta. Läks siis ühe pingi juurde ja istus selle nurka, hoides hellalt kaabut ja ajalehte. Neid potte, mis me kandma peame. Peaksime laskma kübaraid oma pea järgi vormida. Nad olid siin-sääl tema ümber,

[19]Lad k "Ennäe inimest!", Pilaatuse sõnad juutidele okaskrooniga Jeesuse kohta (Jh 19:5).

[20]Ühtlasi tsitaat piiblist (Lk 10:29): "Ja kes siis on mu ligimene?"

pead koos karmiinpunaste lintidega endiselt kummargil, oodates, et see nende kõhus ära sulaks. Umbes nagu nood matsad: see on sama sorti leib, hapendamata pühitsetud leivakesed. Vaata neid vaid. No see teeb neid kindlasti õnnelikuks. Pulgakomm. Teebki. Jah, inglite leivaks kutsutakse seda. Selle taga on sügav mõte, niisugune tunne, et jumalariik on su sees. Esma-armuleivalised. Hookuspookus, penn ja pulk. Siis tunnevad kõik ennast ühepereseltskonnana, sama ka teatris, kõik samas sõiduvees. Tunnevadki. Olen selles kindel. Mitte nii üksildasena. Meie vendlusliidus. Seejärel väljuvad üksjagu lustakalt. Lasevad auru välja. Ainult et sa pead sellesse tõesti uskuma. Tervenemine Lourdes'is, unustuseveed,[21] Knocki ilmutus,[22] veritsevad raidkujud. Vanameheke tolle pihikabiini lähedal magama jäänud. Säält need norsatused. Pime usk. Kaitstud Sinu tuleva riigi kaisus. Vaigistab kõik valud. Ärka aasta pärast samal ajal.

Ta nägi, et preester pani armulauakarika kõrvale, silmist ära, ja põlvitas hetkeks selle ette, nii et pitsilise värgi alt, mis tal üll oli, ilmus nähtavale suur hall saapatald. Vat kui tema peaks oma nööpnõela kaotama. Ta ei mõistaks midagi pääle hakata. Kiilas laik kuklal. Tähed ta seljal: I. N. R. I? Ei ole: I. H. S. Molly ütles mulle, kui ma kord küsisin: Ise Hoolin Sinust: ah ei: hoopis Isa Hoolib Sinust. Ja see teine? Isegi Naelte Raud Itkeb.

Kohtuda mõni pühapäev pärast roosikrantsipalveid. Ära lükka mu palvet tagasi. Tuleb kohale loori ja musta kotiga. Hämaras ja vastu valget. Ta võiks siingi olla, lint ümber kaela, ja salajas ikka teha seda teist asja. Iseloom neil selline. Too tegelane, kes andis tunnistusi teiste Võitmatute[23] vastu, tema käis, Carey oli ta nimi, käis igal hommikul armulaual. Siinsamas kirikus. Peter Carey, jah. Ei, Claver oli Peter, see püsib peas. Denis Carey. Ja

[21]Lourdes on palverännupühamu Lõuna-Prantsusmaal; "unustuseveed" on sääl lähedal asuvast allikast voolav usutavasti tervendava toimega vesi.

[22]Knocki külas Lääne-Iirimaal nähti 1879–1880 korduvalt neitsi Maarja, Joosepi ja evangelist Johannese ilmumist.

[23]Iiri rahvuslaste rühmitus, kes 1882. aastal tappis kaks kõrget Briti ametnikku.

kujutle vaid. Naine ja kuus last kodus. Ja ise sepitseb kogu aeg seda mõrvavandenõu. Nood hüpervagatsejad, vat see on paras nimi nende jaoks, nende juures tundub alati midagi riuklikku olevat. Ka ärimeestena pole nad otsekohesed. Ah ei, Marthat siin ei ole: see lill: ei-ei. Muide, kas ma selle ümbriku ikka rebisin katki? Jah, silla all.

Preester loksutas karikat; siis viskas põhja kärmesti ühe sõõmuga alla. Vein. Teeb asja suursugusemaks kui näiteks siis kui ta jooks seda mida muidu juuakse Guinnessi porterit või mõnd karskusjooki Wheatley Dublini mõrusid humalajooke või Cantrell ja Cochrane'i ingverijooki (aromaatset). Pühitsetud vein: neile ei anna seda üldse — ainult seda teist asja. Kehv kosutus hingele. Vaga pettus, ent täitsa õige: muidu tuleks siia lakardid, üks hullem kui teine, lõuatäit nuruma. Kentsakas kõik see atmosfäär, mis. Täitsa õige. Täiesti õige, tähendab.

Härra Bloom vaatas taha koori poole. Muusikat ei tule. Kahju. Huvitav, kelle käes siin orel on. Vana Glynn oskas seda pilli kõnelema panna, *vibrato*'t: viiskümmend naela aastas olevat ta Gardineri tänavas saanud. Molly hääl kandis tol päeval kenasti, Rossini *Stabat Mater*'is. Enne veel isa Bernard Vaughani jutlus. Kristus või Pilaatus? Kristus, aga ära meil tervet õhtut selle pääle raiska. Muusikat aga taheti küll. Jalgekobin lakkas. Võis nööpnõela kukkumist kuulda. Ütlesin Mollyle, et suunaku oma hääl tolle nurga poole. Tundsin, kuidas õhk erutusest võbiseb, täiskõla, rahvas vaatab üles:

Quis est homo.[24]

Mõned tolle vana sakraalmuusika lood on võrratud. Mercadante: seitse viimast sõna[25]. Mozarti kaheteistkümnes missa, selle *Gloria*. Nonde endiste paavstide elav huvi muusika, kunsti ja igasugu kujude ja piltide vastu. Ka Palestrina näiteks. Vahva aeg oli vanasti, kuni see kestis. Ja tervislik kah, psalmilaulmine,

[24] *Stabat Mater*'i 3. salmi algussõnad: "Kes on inimene[, kes ei nutaks Kristuse ema kannatusi nähes]?"

[25] Saverio Mercadante (1795–1870) oratoorium Jeesuse viimastest ristil lausutud sõnadest (ütlustest).

kindel päevakord, siis likööride tegemine. Benediktiin. Roheline šartröös. Aga jällegi eunuhhide kasutamine laulukooris oli juba üksjagu liig. Mismoodi hääl see on? Peaks olema imelik kuulda pärast nende endi tugevaid basse. Asjatundjad. Ega nad vist midagi ei tunnegi pärast. Kuidagi rahulik. Ei mingit muret enam. Paksuks paisuvad ju. Õgardid, pikad, pikakoivalised. Mine tea? Eunuhhiks. Kah üks väljapääs.

Ta nägi, et preester kummardus ja suudles altarit ja siis pöördus ümber ja õnnistas kõiki inimesi. Kõik lõid risti ette ja tõusid püsti. Härra Bloom heitis pilgu enda ümber ja tõusis siis kaa, vaadates üle kerkinud kübarate. Tõusti pühakirja sõnaks muidugi. Siis seadsid kõik end jälle põlvili ja tema istus rahulikult oma pinki tagasi. Preester tuli altari juurest alla, hoides seda värki väljasirutatud kätes enda ees, lausus siis missapoisiga vastastikku ladinakeelset teksti. Siis laskus preester põlvili ja hakkas lugema kaardilt:[26]

– Oo Jumal, meie pelgupaik ja meie tugevus …

Härra Bloom sirutas kaela õieli, et sõnu tabada. Inglise keeles. Viska neile kont ette. Natuke ma mäletan. Millal sa viimati missal käisid? Kõrgeauline ning patuta neitsi. Joosep, tema abikaas. Peetrus ja Paulus. Huvitavam oleks, kui mõistaks, mis see kõik tähendab. Korraldus muidugi imeväärne, käib nagu kellavärk. Piht. Kõik tahavad. Siis ma ütlen sulle kõik. Patukahetsus. Palun karistage mind. Võimas relv nende käes. Kangem kui arst või advokaat. Naine põleb soovist, et. Ja mina š-š-š-š-šš. Ja kas sina tšatšatšatšatša? Ja miks sa seda tegid? Vabandust otsides pöörab pilgu oma sõrmusele. Sosistamisrõdu seintel on kõrvad. Mees saab teada, jahmub. Väike Jumala vemp. Lõpuks tuleb naine välja. Patukahetsus vaid pealispinnal. Nii kaunis häbitunne. Palvetab altari ees. Ole tervitatud, Maarja, ja Püha Maarja. Lilled, viiruk, küünlad sulavad. Varjab oma punastust. Päästearmee matkib kõigi nähes ja kuuldes. Koosolijaile kõneleb ümbersündinud prostituut. Kuidas ma leidsin Issanda. Kanged vennad peavad nood sääl Roomas olema: nemad veavad kogu seda mängu.

[26]Ladina keeles peetud missa lõpus pidi preester (kaardilt maha) lugema kaks palvet kohalikus (tol ajal Dublinis muidugi inglise) keeles.

Ja eks nad aja ka raha kokku. Annakud kah: kogudusepreestrile, kasutamiseks täielikult tema omal äranägemisel. Missadeks, mida tulevikus avalikult, lahtiste ustega peetaks minu hingerahu nimel. Meeste- ja naistekloostrid. Preester tunnistajapingis tolles Fermanagh' testamendi kohtuasjas.[27] Miski ei löönud teda rööpast välja. Kõigeks oli tal vastus lipsti valmis. Kiriku, meie püha ema vabadus ja ülistus. Kirikudoktorid:[28] nemad kõik selle teoloogia välja töötasidki.

Preester palvetas:

– Õnnis Miikael, peaingel, kaitse meid katsumuse tunnil. Ole meie kaitsejaks kuradi õeluse ja lõksude eest (talitsegu teda Jumal, palume meie alandlikult!); ja tõuka, oo taevaväe vürst, Jumala volil alla põrgusse Saatan ja koos temaga nood teised kurjad vaimud, kes uitavad mööda maailma hingede hukkasaatmiseks.

Preester ja missapoiss tõusid ja läksid ära. Kõik, lõpp. Naised jäid paigale: tänu avaldama.

Parem liikuma hakata. Vend annikoguja. Tuleb äkki taldrikuga ligi. Täida oma kohustus jumalaarmu ees.

Ta tõusis. Tere-tore. Kas need kaks vestinööpi olid mul kogu aeg lahti? Naistele see meeldib. Ega nad sulle ütlema ei tule. Aga meie. Vabandage, preili, teil on (phh!) siin üks (phh!) ebemeke. Või seelikul selja taga lõhik haagist lahti. Kuu helgib.[29] Saavad pahaseks, kui sa ei ütle. Miks sa mulle varem ei öelnud. Aga sina meeldid neile pigem ikka lohakana. Hea, et need rohkem lõuna pool ei olnud. Varjamisi nööpe kinni pannes liikus ta mööda vahekäiku peaukse poole ning välja valguse kätte. Peatus hetkeks pimestatult külma mustast marmorist astja kõrval, kus nii tema ees kui taga kaks kirikulist kastsid vargsi käe madalasse pühitsetud

[27]Fermanagh on üks Ulsteri maakond. Kohtuasja kohta on üks kommentaator väitnud, et ükski uurija pole suutnud leida, mida Joyce silmas pidas.

[28]Esimesena nimetas varakristliku kiriku "doktoriteks" neli pühakut — Gregorius Suure, Ambrosiuse, Augustinuse ja Hieronymuse — paavst Bonifacius VIII aastal 1295.

[29]Tsitaat Hamleti pöördumisest oma isa vaimu poole.

vette. Trammid; Prescotti värvikoja auto; leinariides lesknaine. Märkasin, kuna ka mul on leinaülikond. Bloom pani kaabu pähe. Kuidas siis aeg on läinud kah? Veerand. Aega küll veel. Lähen parem lasen selle näovee valmis segada. Kus see on? Ah jah, eelmine kord. Sweny, Lincoln Place'i tänavas. Apteegid kolivad harva. Liiga raske neil oma rohekuldseid pilgupüüdjaid ripp-purke liigutada. Võta või Hamilton Longi apteek, asutatud veeuputuse aastal. Hugenottide kabeliaed sääl ligidal. Läheks ükspäev vaatama.

Ta kõndis mööda Westlandi liini lõuna poole. Aga retsept on ju teiste pükste taskus. Oi, ja sneprivõtme unustasin kaa maha. Tüütus see matusevärk. No olgu, vaene vanapoiss, tema süü see ei ole. Millal see oli, kui ma seda viimati valmistada lasin? Oot. Tuleb meelde, et ma vahetasin veel sovrini lahti. Pidi selle kuu esimene päev olema või teine. Ah, ta saab retseptiraamatust järele vaadata.

Apteeker keeras lehte lehe järel tagasi. Tundub, nagu oleks tal närtsinud lõhn, nagu liivalõhn. Kolp kokku tõmbunud. Ja ise vana. Tarkade kivi otsimine. Alkeemikud. Rohud teevad pärast vaimset ergastust vanemaks. Tekib letargia. Mispärast? Reaktsioon. Ühe ööga terve elu. Vähehaaval muudab su iseloomu. Päev otsa elada ravimtaimede, salvide, desinfektsioonivahendite sees. Kõik need tema alabasterpotsikud. Uhmer ja nui. *Aq. Dist. Fol. Laur. Te Virid.*[30] Juba lõhn teeb peaagu terveks nagu hambaarsti uksekell. Doktor Kläu.[31] Ta peaks veidi ennast tohterdama. Elektuaarium või emulsioon. Esimesel inimesel, kes noppis enda rohitsemiseks mingi taime, pidi üksjagu söakust olema. Ühetaimerohud. Tuleb ettevaatlik olla. Siin on küllalt kraami, millega võib sind kloroformida. Test: muudab punase lakmuspaberi siniseks. Kloroform. Oopiumitinktuuri üledoos. Unemikstuurid. Armujoogid. Paragoorikuga moonisiirup köhale ei kõlba. Ummistab poore või ajab lima klompi. Ainsad arstimid on mürgid. On ravimiks sääl, kus ei oska oodatagi. Tark loodus.

[30]*Aqua Distillata. Folia Lauri. Thea Viridis*. (Destilleeritud vesi. Loorberilehed. Roheline tee.)

[31]Tähenduses: et kõval sirakal on tervendav mõju.

– Umbes kahe nädala eest, söör?

– Jah, vastas härra Bloom.

Ta ootas leti ees, hingates aeglaselt sisse rohtude teravat lehka, käsnade ja lufade kuiva tolmulõhna. Ikka hulk aega kulub oma valude ja vaevuste üleslugemiseks.

– Mandliõli ja bensoetinktuur, ütles härra Bloom, ja siis apelsiniõievesi …

Muidugi muutis see Molly naha nii õrnvalgeks nagu vaha.

– Ja siis veel valget vaha, ütles ta.

Toob esile tema silmade tumeduse. Kuidas ta mind vaatas, lina silmini, silmad hispaanialikud, ennast nuusutades, sellal kui mina mansettidesse nööpe panin. Nood kodused retseptid on tihti kõige paremad: maasikad hammastele; nõgesed ja vihmavesi; kaerajahu kästakse leotada petipiimas. Nahatoide. Ühel vana kuninganna poegadest, oli vist Albany hertsog? oli ainult üks nahk. Leopoldil, jah.[32] Meil on kolm. Soolatüükad, muhud ja vistrikud teevad asja hullemaks. Aga lõhnaõli on sul kah vaja. Mis lõhnaõli su? *Peau d'Espagne*.[33] See apelsiniõievesi on nii värske. Hea lõhn neil seepidel. Puhas tardseep. Aega ümber nurga saunas ära käia. Hammam. Türgi moodi. Massaaž. Mustus sõõrdub nabasse. Meeldivam siis, kui mõni kena tüdruk seda teeks. Ja ma arvan, et ma. Jah, seda ma. Teen seda vannis. Imelik igatseda, et ma. Vesi vette. Ühendada kasulik meeldivaga. Kahju, et massaažiks aega pole. Siis oleks terve päev värske tunne. Matus tuleb ju üpris morn.

– Jah, söör, ütles apteeker. See maksis kaks üheksa. Kas teil pudel on kaasas?

– Ei, vastas härra Bloom. Palun segage see valmis. Ma tulen pärastpoole järele, aga võtan siit ühe seebi. Mis nad maksavad?

– Neli penni, söör.

---

[32]Kuninganna Victoria (1819–1901) neljandal pojal prints Leopoldil (1853–1884) oli veritsustõbi.

[33]Pr k 'Hispaania nahk'.

Härra Bloom tõstis ühe seebi nina alla. Magus sidrunilõhnaline vaha.

– Selle ma võtangi, ütles ta. See teeb siis kolm ja üks penn.

– Jah, söör, ütles apteeker. Te võite kõige eest korraga maksta siis, kui tagasi tulete.

– Hästi, ütles härra Bloom.

Ta lentsis rohupoest välja, ajalehetoru kaenla all, jahe paberisse keeratud seep vasakus käes.

Tema kaenla alla tekkis Bantam Lyonsi käsi ja hääl:

– Tere, Bloom. Mis see kõige parem uudis on? On see tänane? Näita korraks.

Jälle vuntsid maha ajanud, tont võtaks! Pikk külm ülahuul. Et noorem välja näha. Näeb ikka napakas välja küll. Ise noorem kui mina.

Bantam Lyonsi kollased mustaküünelised sõrmed rullisid toru lahti. Ta peaks kaa end pesema. Suurema musta maha. Tere hommikust, kas sa Pearsi seepi oled kasutanud? Õlgadel kõõm teisel. Skalp tahab õlitamist.

– Ma tahan järele vaadata selle prantsuse hobuse kohta, kes täna võistleb, ütles Bantam Lyons. Kus pärgel see on?

Ta krabistas kokkuvoltunud lehti, jõnksutades lõuga kõrge krae vastu. Habemesammaspool. Kitsa kraega jääb ta juustest ilma. Parem jätta leht talle ja temast lahti saada.

– Sa võid selle endale jätta, ütles härra Bloom.

– Ascot. Kuldne Karikas. Oota, pomises Bantam Lyons. Pool silmapil. Maximum Teine.

– Ma pidin selle nagunii ära viskama, ütles härra Bloom.

Bantam Lyons tõstis järsku silmad ja kõõritas kergelt.

– Mida? küsis ta teraval häälel.

– Ma räägin, et võid selle endale jätta, vastas härra Bloom. Ma pidingi ta kohe minema viskama.

Bantam Lyons kõhkles hetke, kõõritades; siis aga laotas lehe lahtiselt tagasi Bloomi kätele.

– Riskin, ütles ta. Kuule, aitäh.

Ta ruttas minema Conway nurgakõrtsi poole. Õnn kaasa närakale.

Härra Bloom murdis lehepooled jälle kenasti neljaks kokku ja pistis sinna sisse seebi, ise muiates. Tobedad huuled tol tüübil. Kihlveod. Viimasel ajal lokkavad lausa nagu kasvulavas. Jooksupoisid varastavad, et kuuepennist panust teha. Loosikorvis suur pehme kalkun. Kolme penni eest saate jõuluprae. Kuidas Jack Fleming õnnemänguks raha kõrvaldas ja siis putkas salaja Ameerikasse. Nüüd peab hotelli. Tagasi ei tule keegi. Egiptuse lihapotid.

Ta kõndis rõõmsal meelel saunade mošee poole. Meenutavad mošeed, punaseks põletatud tellised, minaretid. Ahaa, täna on kolledži spordipäev. Ta silmitses hobuserauakujulist plakatit kolledži pargi värava kohal: kahekorra käändunud jalgrattur, nagu tursk purgis. Kuradi vilets kuulutus. No oleks nad teinud ratta moodi ümmarguse. Kodarateks siis: sport, sport, sport; ja rummul suurelt: kolledž. Midagi, mis pilku püüaks.

Näe, väravavalve putka juures seisab Hornblower. Soojendaks temaga suhted üles: ehk laseb teine kordki tutvuse poolest sisse. Tere, härra Hornblower. Tere, söör.

Tõesti jumalik ilm. Oleks elu alati niisugune. Kriketi ilm. Istutakse ümberringi päevavarjude all. Voor vooru järel. Väljas. Siin ei osata seda mängida. Null pärast kuut väravat. Aga kapten Buller lõi pommlöögiga täisnurga alla Kildare'i tänava klubi akna puruks. Donnybrooki laat on säärastele parajam paik. Ja küll raksusid siis pealuud, kui M'Carthy sekka lõi.[34] Kuumalaine. Kestma ei jää. Aina möödub, elujõgi, mis meenub selles elujões, on kallim kui kõik muud.[35]

Nüüd vannimõnu nautima: puhas veevann, jahe email, mahe leige vool. See on minu ihu.

Ta kujutas juba ette, kuidas terve ta kahvatu keha sääl sees lamaskleb, paljalt, nagu üsa soojuses, kuidas see saab sulava lõhna-

[34]Tsitaat ühest laadamöllu kirjeldavast laulust.

[35]Lause lõpp on veidi muudetud tsitaat Iiri helilooja William Wallace'i (1813–1865) ooperi *Maritana* aariast.

seebiga sisse õlitatud, õrnalt loputatud. Nägi vaimusilmas, kuidas ta kere ja liikmed löövad üleni võpvõbisema ja tarduvad, kergelt ujuvil, sidrunkollaselt; oma naba — lihapunga; ja nägi veepinnal hõljuvat oma kubemepuhma tumedaid sassis säbaraid, hõljuvaid voolusesäbaraid ümber lõtvunud tuhandete isa, rammetu huljuva lille.

JAMES JOYCE (1882–1941), Iiri kirjanik.

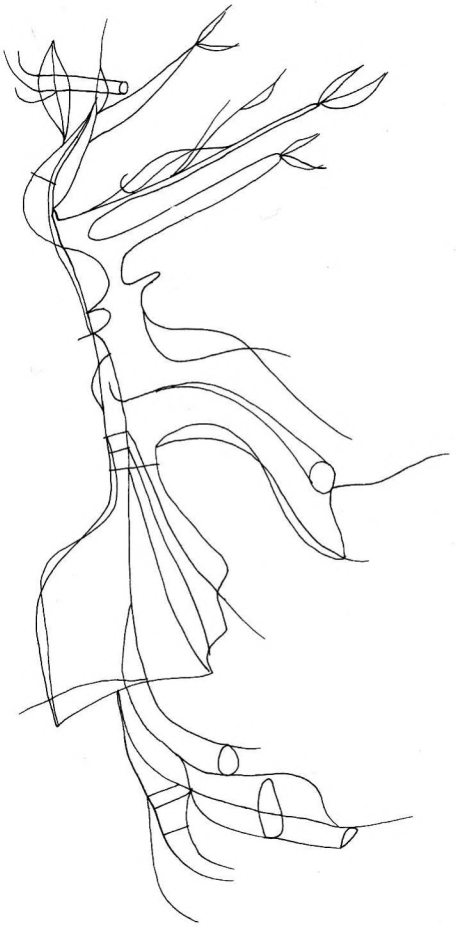

LEONHARD LAPIN. Prometheuse jooks (1968)

TILLUKESEST AATOMIST TUUMAPOMMINI

II

Taivo Liiva

1896. aastal, kui Marie Skłodowska (1867–1934) ja Pierre Curie (1859–1906) veel ei teadnud, mida kujutavad enesest radioaktiivsetest ainetest väljuvad kolme liiki kiired, nimetasid nad need kreeka tähestiku kolme esimese tähe järgi α-, β- ja γ-kiirteks. Hiljem tehti kindlaks, et beetakiirgus on negatiivselt laetud osakeste, elektronide voog. Gammakiirgus kujutab endast elektromagnetkiirgust, mille lainepikkus on veel väiksem kui aasta varem avastatud röntgenikiirtel. Alfakiirguse moodustavad aga heeliumi aatomi tuumad — heeliumi ioonid. Ühtlasi täpsustus seni salapäraseks jäänud nähtus, mille samal aastal oli juhuslikult avastanud Antoine Henri Becquerel (1852–1908; Liiva 2014b: 1288–1289) ja millele Marie Skłodowska-Curie pani nimeks "radioaktiivsus". Niisiis seisneb radioaktiivsus mõnede looduslike ja tehislike keemiliste elementide pidevas iseeneslikus, välismõjutustele allumatus lagunemises, mille käigus need ained saadavad välja α-, β- ja γ-kiirgust. Albert Einsteini (1879–1955) kuulsaimast valemist $E = mc^2$, mis seob omavahel energia E ja massi m ning milles c tähistab valguse kiirust vaakumis, järeldub, et iga keha saab põhimõtteliselt muundada energiaks, näi-

Algus eelmises numbris.

teks elektromagnetilise kiirguse energiaks.[1] Sellisel juhul peab ka elektromagnetväli olema materiaalne, kuigi elektromagnetlainete osakeste seisumass võrdub nulliga. Ehk piltlikult öeldes: keha kiirgab osa oma massist välja energiana; mass, mis kehas oli käegakatsutav ja terviklik, moodustab nüüd suures ruumiavaruses elektromagnetvälja; see on materialiseerunud jõud.

Oma katseteks valis Curie'de abielupaar uraanipigimaagi, mida kaevandati Böömimaal Sankt Joachimsthalis (praegu Jáchymov Tšehhis). Selle maagi jäätmetest avastasid nad 1898. aastal kaks uut radioaktiivset elementi: polooniumi ja raadiumi. Nii muutus Becquereli radioaktiivse kiirguse avastus terveks teadusharuks. Nende põhitähelepanu koondus nüüd raadiumile kui pigimaagist kergemini eraldatavale elemendile. Tänu Viini Teaduste Akadeemia toetusele õnnestus Curie'del saada soodsatel tingimustel mõned tonnid tootmisjäätmeid, mis olid tekkinud uraanimaagi kaevandamisel, kuid uurimistööga seotud kulud tuli neil algul endil kinni maksta — toetussummad ja auhinnarahad hakkasid laekuma hiljem. Entusiastlikud aatomiuurijad pidid oma käsitsi tehtavat kurnavat tööd alustama ühes mahajäetud kuuris, mille improviseeritud laboris tuli raskeid kotte ja anumaid tõsta neil endil, sest abilisi ei olnud. Nelja-aastase töö tulemusena õnnestus Curie'del saada kaheksast tonnist Joachimstahli uraanimaagi jäätmetest maailma esimene detsigramm (0,1 grammi) puhast raadiumisoola koguväärtusega 15 000 dollarit.

Neilsamadel aastatel alustas Kanadas McGilli ülikoolis töötav Ernest Rutherford (1871–1937) raadiumi uurimist koos inglase Frederick Soddy (1877–1956) ja sakslase Otto Hahniga (1879–1968), kes mõlemad olid keemikud. Oma kohtumisest Curie'de

[1] Vt selle kohta Liiva 2012: 2162–2164. Oma *Huvitavas tuumafüüsikas* kirjutab Konstantin Muhhin (1976: 136–137), et kirjanduses sageli kasutatav väljend "mass muundub energiaks" on küll mugav, kuid mitte päris täpne. Rangelt võttes ei muundu energia ja mass teineteiseks, vaid kumbki muundub oma uueks vormiks: seisuenergia E_0 kineetiliseks energiaks T ja seisumass M_0 massi teiseks vormiks M_k, mida tinglikult nimetatakse kineetiliseks. Kuigi "massi muundumine energiaks" pole päris täpne, võib seda siiski kasutada, kui ei unustata selle füüsikalist sisu.

abielupaariga 25. juunil 1903 Pariisis on Rutherford meenutanud järgmist: "Pärast väga elavat vestlust istusime aias; umbes kell 11 õhtul tõi professor Curie välja toru, millest osa oli kaetud tsinksulfiidiga. Torus oli kontsentreeritud raadiumi lahus. Hämmastavalt ere helendus ööpimeduses oli unustamatu päeva tähelepanuväärne finaal. Tol hetkel ei jäänud meile märkamata, et professor Curie käed olid raadiumikiirte mõjust tugevasti põletikus. See oli esimene ja viimane kord, mil ma Curie'd nägin" (tsit. Kedrov 1975: 20). Pierre Curie elutee lõppes 1906. aastal traagilises õnnetusjuhtumis ühel Pariisi tänaval.

Pole välistatud, et ööpimeduses säranud toru Pierre Curie käes viiski Rutherfordi mõttele kasutada alfaosakeste uurimiseks stsintillatsioone (sähvatusi), mis tekivad nende osakeste langemisel luminestseerivale tsinksulfiidekraanile. Aastatel 1901–1903 olid Rutherford ja Soddy kindlaks teinud, et erinevalt tavalistest aatomituumadest on radioaktiivsete elementide tuumad ebapüsivad moodustised ja elemendid ise lagunevad vahetpidamata oma aatomeid spontaanselt "väljutades".

1930. aastal tulistasid sakslased Walther Bothe (1891–1957) ja Herbert Becker teatud kergeid elemente α-osakestega. Mõned kiiritatavatest märklaudadest (berüllium, boor, liitium) muutusid seejuures ise mingite võimsate kiirte allikaks, mille läbitungimisvõime ületas palju kordi γ-kiirte oma. Kaks aastat hiljem asetasid noored Prantsuse füüsikud, Marie ja Pierre Curie tütar Irène Joliot-Curie (1897–1956) ja tema abikaasa Frédéric Joliot-Curie (1900–1958) nende kummaliste kiirte ette eri materjalidest kilpe. Läbinud sellise takistuse, jõudsid kiired erilisse ionisatsioonikambrisse[2] ja tekitasid seal ioone. Nii sai mõõta selle tundmatu kiirguse tugevust. Ent kui metalltõke vähendas berülliumiplaadilt tulevat kiirgust, siis vesinikku sisaldav aine, näiteks parafiini-

[2]Ionisatsioonikamber on seade, milles radioaktiivse kiirguse toimel tekib gaasi ioone. Lihtsaim ionisatsioonikamber kujutab endast mingi gaasiga (tavaliselt õhuga) täidetud anumat, millesse asetatakse kaks elektroodi; sageli on neist üheks metallanum ise. Kui elektroodide vahel tekitada pinge, suunduvad ioniseeriva kiirguse tagajärjel tekkinud ioonid elektroodidele ja ahelas tekkinud ionisatsioonivoolu saab mõõta galvanomeetriga.

plaadike, hoopis suurendas seda. Seejuures takerdusid α-osakesed täielikult juba berülliumiplaadis ega saanud kuidagi parafiiniplaadile sattuda.

Esialgu arvasid abikaasad ekslikult, et parafiinist paiskuvad välja prootonid, mida nood saladuslikud kiired vesiniku aatomeist välja löövad (vesinikku on parafiinis rohkem kui süsinikku). Ja noodsamad müstilised kiired peavad mõjuma hiigeljõuga, kui sunnivad prootoneid välja hüppama tohutu energiaga. Kui Joliot-Curie'd oleksid vaid aimanud, kui lähedal on nad suuravastusele!

Rutherfordi käe all töötanud James Chadwick (1891–1974) oletas aga õigesti, et prootonite asemel on tegu hoopis uute osakestega, millel puudub igasugune, nii positiivne kui ka negatiivne laeng. Ja tal oligi põhjust nii arvata. Juba 1920. aastal oli tema õpetaja Londoni Kuninglikus Seltsis esinedes öelnud, et teatud tingimustel ühinedes võivad elektron ja prooton moodustada omalaadse neutraalse kaksikosakese, millel mõjuväli sisuliselt puudub ja mis võib seega vabalt läbi aine liikuda. Et selline osake ei kanna elektrilaengut, on igasugune aine talle "läbipaistev". Teda ei tõkesta aatomi "kaitseliinid": ei elektronkate, mis suure jõuga tõukab eemale negatiivselt laetud osakesi, ega ka positiivne tuum, mis kallutab kõrvale isegi tohutu kiirusega liikuvaid raskeid α-osakesi. Rutherfordi soovitusel hakati seda neutraalset osakest nimetama neutroniks. Kuid see hüpoteetiline osake ei pälvinud teadlaste piisavat tähelepanu ja uraanituumade lõhustumise ahelreaktsiooni avastamine lükkus enam kui kümne aasta võrra edasi.

Chadwicki hoolikalt tehtud katsete põhjal arvutati välja parafiini aatomitest prootoneid ja ioone väljalöövate neutraalsete osakeste mass ja kiirus udukambris. Selgus, et sellise osakese mass on prootoni massiga ligikaudu võrdne (prootonil 1836 korda, neutraalsel osakesel 1839 korda elektroni massist suurem). Kõige veenvamalt tõestas osakese neutraalsust fakt, et vesi neelab nähtamatut kiirgust palju tugevamini kui raske ja tihe plii. Kujutlegem, et asendame neutraalse osakese ehk neutroni löögi plii aatomi vastu (neutroni aatommass on 1, pliil 206) hoopis lauatennisepalli põrkamisega raske metallkuuli vastu. Kerge pall põrkab

peaaegu endise kiirusega tagasi, seevastu massiivne kuul ei nihku sugugi paigast.

Kui nüüd kahe ühesuguse kuulikese põrkumisel üks neist seisis algul paigal, saab ta teiselt kuulilt suurima kiiruse otsepõrkel. Niisugusel kokkupõrkel varem liikunud kuul peatub ja kogu energia kandub paigalseisvale kuulile. "Märklaud" ise liigub nüüd "mürsu" kiirusega edasi. Ka prooton, mis saab löögi neutronilt (nende massid on ju peaaegu võrdsed), lüüakse parafiinist välja. Ta läbib ionisatsioonikambri, rebides ümbritseva õhu aatomeist välja elektrone. Ioonide hulk kasvab laviinina ja ahelas tekkiv elektrivool näitab läbilennanud osakeste energiat. Muidugi toimub osa põrkeid ka nurga all ning seetõttu ei kandu kogu ühe osakese energia üle teisele. Nii toimub neutronite põrkumine prootonitega. Ent kui neutron põrkab vastu rasket plii aatomit, liigub ta eemale ja tõttab kiirust kaotamata edasi. Seepärast sobivad neutronite aeglustamiseks eriti hästi just kerged aatomid. Reaktorite seinamaterjalina eelistataksegi väikese aatommassiga aineid, näiteks süsinikusisaldusega grafiiti.

Nii avastati uus elementaarosake, mis sai endale juba varem leitud nime "neutron".[3] Ühtlasi selgus, et Rutherfordi ennustatud kaksikosakesega ei ole tal midagi pistmist. Neutron on samasugune elementaarosake nagu elektron ja prooton, kuid ta täidab üksnes "sideaine" osa: ta aitab prootoneid koos hoida. Kui varem tuntud osakesed elektron, footon ja prooton on stabiilsed, s.t võivad eksisteerida lõpmata kaua teisteks osakesteks muutumata, siis üksiku neutroni keskmine eluiga on vaid 17 minutit. Seejärel muundub neutron prootoniks, elektroniks ja neutriinoks — osakeseks, millest tuleb juttu edaspidi. See muundumine ei ole lagunemine selle sõna tavatähenduses, sest neutron ei koosne osakestest, milleks ta "laguneb". Neutron on jagamatu objekt, kuid võib muunduda teisteks osakesteks.

Pärast neutroni avastamist Chadwicki poolt olevat Irène ja Frédéric Joliot-Curie sügavalt kahetsenud, et nemad seda avastust ei teinud, kuigi olid olnud sellest vaid n-ö kukesammu kau-

[3] "Neutron" tuleneb ladinakeelsest sõnast *neuter*, mis tähendab "mitte kumbki", siinsel juhul siis "ei positiivne ega negatiivne laeng".

gusel. Kui Frédéric Joliot-Curie oleks teadnud midagi Rutherfordi 1920. aasta loengust, tulnuks ta enda arvates ka ise mõttele, et mõistatuslik kiirgus peab koosnema uutest osakestest — neutronitest.

Oma kiire edu võlgnes Chadwick suurepärasele aparatuurile, eriti aga äsja leiutatud võimendajale. Ühelgi teisel uurimisinstituudil maailmas polnud 1932. aastal nii täpseid mõõteriistu kui Cavendishi laboris Cambridge'is. Oli juba ammu teada, et aatomifüüsikud ei saa oma uurimisobjekte kunagi kompida ega palja silmaga näha. Seepärast peavad nad sobiva aparatuuri abil muutma nähtamatud osakesed nähtavaks ja mõõdetavaks. Aatomiuurijate laborid hakkasid üha enam sarnanema tehasetsehhidega ning uurijad ise inseneridega.

Neutroni avastamine tõi Chadwickile 1935. aastal Nobeli füüsikaauhinna. Neutron "pakkus" end tuumaosakeseks niivõrd aktiivselt, et vähemalt kahes riigis, Nõukogude Liidus (Dmitri Ivanenko, Jevgeni Gapon) ja Saksamaal (Werner Heisenberg), töötati pärast Chadwicki katsetulemuste avaldamist peaaegu üheaegselt ja teineteisest sõltumatult välja aatomituuma üldtunnustatud prooton-neutronmudel.

Siinkohal tekkis loomulik küsimus, miks aatomituum, mille koostises on neutronite kõrval positiivselt laetud prootonid, ei lagune ühemärgiliste laengute lausa titaanlike tõukejõudude mõjul (arvestades laengutevaheliste kauguste väiksust)? Alles hiljem tehti kindlaks, et aatomituuma piires mõjuvad nn tuumajõud, mille tõttu osakesed tõmbuvad üksteise poole sõltumata sellest, kas neil on laeng või mitte, nii et need elementaarkauguselt mõjuvad tõmbejõud ületavad tunduvalt prootonitevahelisi tõukejõude. Selle tõmbejõu toimest puuduvad inimestel vahetud kogemused. Oleme kõik tundnud gravitatsioonijõu mõju ning näinud elektrija magnetjõudude mõju ilminguid. Gravitatsiooniline ja elektriline tõmme kahanevad teatavasti võrdeliselt kauguse ruuduga, kuid mõjuvad kui tahes kaugele. Hoopis raskem on aga avastada tuumajõude nende ülimalt väikese mõjuulatuse tõttu. Tuumajõud kaovad täielikult 10^{-13} cm kaugusel; see on 100 000 korda lühem vahemaa kui aatomi mõõtmed. Muidugi on siis võimatu tuumajõudude mõju vahetult märgata meie inimlikus mõõtkavas. Nende

jõudude erakordset tähtsust võime mõista ainult kaudselt: nende puududes lendaksid tuumaosakesed kohemaid laiali. Nendeta poleks ühtki aatomituuma peale vesinikutuuma (üksainus prooton). Poleks siis ka ühtki elementi peale vesiniku. Veel on teada, et kuigi tuumajõud on oma mõjupiirkonnas tõmbejõud, muutuvad nad tõukejõududeks niipea, kui nukleonid[4] eemalduvad üksteisest piisavalt.

Ja ikkagi, kuidas on aatomituumade püsivus kooskõlas neutroni ebapüsivusega? Kujutlegem kaht inimest, kellest kumbki üksinda ei suudaks rasket eset sihtkohta kanda ja ka maha ei tohiks seda hetkekski panna. Kuid kahekesi saavad nad sellega hakkama, kui annavad kandami vaheldumisi käest kätte niipea, kui väsimus hakkab võimust võtma.

Kas midagi selletaolist ei toimu ka aatomituumas? Kui üksik vaba neutron vältimatult laguneb, kuid käitub tuuma koostises täiesti püsiva osakesena, siis on põhjust arvata, et neutronit stabiliseerib prootoni juuresolek. Mis võiks siis olla see "kandam", mida prooton ja neutron omavahel vahetavad?

Üsna ruttu sai selgeks, et tuuma moodustavad osakesed on üksteisega tihedalt seotud ning et neutronite stabiliseerimine ja tuuma püsivuse tagamine on teineteisest lahutamatud protsessid. Aga see on juba terve tuumasiseste interaktsioonide teema, mille käsitlemine ei mahu käesoleva artikli raamidesse. Ja ilma kvantteooriata, ainult klassikalisel viisil, polegi seda võimalik mõista. Märgiksime vaid, et tuumajõudude suurima iseärasusena peab stabiilses tuumas olema nii prootoneid kui ka neutroneid. Looduses pole avastatud ühtki ainult prootonitest või ainult neutronitest koosnevat tuuma, kui jätta kõrvale lihtsaim element vesinik. Kas ei ole see mingil moel seotud neutroni ebastabiilsusega? Võtame näiteks heeliumi tuuma, mis α-osakesena radioaktiivsest tuumast välja paiskub. Neutroni piiratud eluiga 17 minutit annaks põhjust arvata, et selle aja vältel lagunevad ka hee-

[4]Et vältida aatomituumade koostisse kuuluvate osakeste — positiivselt laetud prootonite ja elektrilaenguta neutronite — nimetuste liiga sagedat kordamist (kui selleks pole erilist vajadust), on mõlemaid osakesi hakatud nimetama nukleonideks, s.t tuumaosakesteks.

liumi tuumas olevad neutronid. Tegelikult seda ei juhtu. Kuidas küll mõista, et omaette jäetud heeliumituum võib püsida kui tahes kaua? Nähtavasti muutub 17 minuti jooksul neutron prootoniks ja üks prootoneist samal ajal neutroniks. Seda kinnitab ka tänapäeva teooria. Neutronite püsivusaeg aatomituumas on miljardiksekundite murdosa. Selle üliväikese aja jooksul muutub neutron iseenesest prootoniks, mõni prootoneist aga tagasi neutroniks. Kuigi tuumas on prootonite ja neutronite koguarv täpselt määratud, vahetab iga konkreetne tuumaosake pidevalt oma olekut, olles kord prooton, kord neutron. Just selline osakeste vastastikuse muundumise protsess kutsubki esile tuumajõud. Ja selleks et tuumajõud mõjuksid võimalikult intensiivselt ja tuum oleks võimalikult püsiv, peab prootonite ja neutronite suhe olema kindlas vahekorras. Kõige püsivamad on kerged tuumad siis, kui neis on prootoneid ja neutroneid ühepalju. Näiteks heeliumi tuumas on kaks prootonit ja kaks neutronit. Raskemates tuumades on suurema püsivuse saavutamiseks nõutav neutronite ülekaal. Uraani tuumas on 92 prootonit ja 146 neutronit. Radioaktiivsust võib defineerida ka kui nähtust, kus tasakaal neutronite ja prootonite arvu vahel on rikutud.

Mis juhtub, kui neutroneid on tuumas liiga palju? Siis tuleb igal prootonil "teenindada", s.t stabiliseerida juba rohkem kui ühte neutronit. Teatud piirides — kui kahe prootoni kohta ei tule rohkem kui umbes kolm neutronit — on see võimalik, sest neutronid on siis piisavalt püsivad. Kuid varem või hiljem mõni neutron laguneb, sest osaleb prootonite ja neutronite omavahelise muundumise protsessis suhteliselt harva ega jõua ennast prootoniga vastastikmõjusse astumisega päästa. Sellist lagunemist nimetatakse beetalagunemiseks. Lagunev liigne neutron muundub prootoniks, kusjuures osakeste uus arvuline suhe tuumas tagab tuuma püsivuse; lagunemisjäägid — elektron ja teised osakesed — lendavad tuumast välja. Neutroni seisumass ületab prootoni ja elektronide seisumasside summa, mistõttu sellise tuumareaktsiooni käigus eraldub energiat, mille tekkivad osakesed ära kannavad. Mõõtmistulemused näitavad, et paljude beetalagunemiste puhul energia jäävuse seadus ei kehti. Mida täpsemalt on õnnestunud mõõta lähtetuuma, lagunemisel tekkinud tuuma ja tuumast välja-

lennanud elektroni energiat, seda selgemalt on ilmnenud energia puudujääk.

*

Arnold Sommerfeldi (1868–1951) kaks hiilgavaimat õpilast Werner Heisenberg (1901–1976) ja Wolfgang Pauli (1900–1958) on heaks näiteks kultuurikonfliktist, mis lõhestas Weimari Saksamaad. Nende sõprus, mis algas Münchenis 1920. aastate algul, jäi püsima aastakümneteks hoolimata nende päritolu ja iseloomu erinevusest.

Pikka kasvu, kena ja sportlik Heisenberg põlvnes auväärsest Baieri perekonnast, mille pea oli gümnaasiumidirektor. Ülikorrektne Werner sirgus distsipliini ja kuulekuse vaimus. Pauli, Viini juutide hellik imelaps, tõntsakas ja lühike, eelistas nautlemist, tundes nõrkust veinide, importsigarite ja jäätise vastu. Teda tunti ka kui jõhkardit, kes võis isegi oma professorile soovitada "jätta oma mõttetu mula", kui too ei suutnud end noorhärra Pauli meelest küllalt selgelt väljendada.

Heisenberg kasvas üles askeetluses, Oswald Spengleri (1880–1936) *Õhtumaa allakäigu* vaimus (esimene köide ilmus 1918, teine 1922), mis kutsus Saksa noorust jätma nädalalõppudel oma raamatud ning pagema linnadest järvedele ja mägedesse, samal ajal kui Pauli eelistas lõõgastuda täissuitsetatud kohvikus või kõrtsis ohtralt õlle ja veiniga niisutatud lõbusas jutuvadas. Heisenbergi püüded oma sõpra ümber kasvatada jooksid liiva. Kord, kui ta püüdnud Paulit veenda kaasa tulema jalgrattamatkale mööda Baieri Alpide nõlvu ööbimisega heinalakkades või kus iganes, imestas Pauli siiralt, kuidas võib üks täie aruga inimene omal vabal tahtel end sääraste ebamugavustega piinata. Ja ometi ühendas neid kahte andumus füüsikale — kuni võimule tulnud natsid nad teineteisest lahutasid. Nähes juudivastaseid plangukirju ja pruunsärklastest kisakõrisid, pages Pauli Saksamaalt ning asus tööle Zürichisse. Taunides küll võimumeeste liialdusi, jäi Heisenberg ometi Saksamaale. Harvadel kohtumistel pärast Teist maailmasõda ei tundnud Pauli, kellest nüüdseks oli saanud USA füüsikaprofessor, end Heisenbergi seltsis enam mugavalt.

Kui tulla tagasi β-lagunemise juurde, mis oli sattunud pahuksisse energia jäävuse seadusega, siis väljapääsu olukorrast leidis just Pauli. Ta oletas 1930. aastal, et β-lagunemisel lendab tuumast peale elektroni välja veel mingi osake, mis on katsetajatele märkamatuks jäänud ja mis viibki kaasa energiabilansis puudujääva energiahulga, seades ohtu jäävusseaduse kehtivuse. See hüpoteetiline osake on Pauli kirjelduse järgi neutraalne ja erinevalt laetud osakestest seetõttu fikseerimatu; ta liigub väga kiiresti, võimalik, et valguse kiirusega, mistõttu tema seisumass on ülimalt väike või isegi null. Nende omaduste tõttu on teda väga raske kindlaks teha ja ta ei tohiks osaleda üheski teises protsessis peale β-lagunemise. Nii ebatavalise osakese "ilmumisega" leppisid füüsikud vastumeelselt. Kas loodus lõi selle osakese tõesti vaid β-lagunemise tarvis? Kuid ometi jäi peale jäävusseaduse kaljukindlus. Pauli osakest hakati tunnistama ja see kanti elementaarosakeste nimistusse. Osakese ristiisaks sai Itaalia füüsik Enrico Fermi (1901–1954), kes nimetas selle neutriinoks (itaalia keeles "neutronike")[5] ja lõi uue osakese baasil täieliku β-lagunemise teooria. Sai selgeks, et neutriino vastastikmõju ainega on nii tühine, et ta võib läbida maakera, astumata ühtegi vastastikmõjulisse protsessi.

Tosin aastat hiljem, 1942. aastal avastatigi osake, mille olemasolu Pauli oli ennustanud. Selle omadused vastasid täielikult ennustusele: ta ei kanna elektrilaengut ja tal on erakordselt väike mass. Relatiivsusteooriast järeldub, et äärmiselt väikese massi tõttu ei saa neutriino paigal püsida, vaid peab alati liikuma valguse kiirusega. Neutriino kui elementaarosake sarnanebki mõnes mõttes footoniga.[6]

Kui tuumas pole ülekaalus mitte neutronid, vaid prootonid, kiirgub temast α-osake (kaks prootonit ja kaks neutronit). Frederic Soddy oli juba 1913. aastal, kui ta isotoobid avastas, sõnasta-

[5]Kui päris täpne olla, siis tänapäeva mõistes on tegu hoopis antineutriinoga.

[6]Wolfgang Pauli hiilgehetk seisis aga veel ees: nimelt tõi tema keeluprintsiip (nn Pauli keeluprintsiip) talle 1945. aastal Nobeli füüsikapreemia. Lähemalt vt selle kohta Liiva 2014a: 1677–1678.

nud radioaktiivse lagunemise seaduse, mis tõi talle 1921. aastal Nobeli keemiapreemia. See seadus ütleb, et kui lagunevast ainest eraldub α-osake, väheneb elemendi aatomnumber kahe võrra ja aatommass nelja võrra. Perioodilisussüsteemis nihkub siis aatomituum kahe koha võrra ettepoole. Kui eraldub β-osake (negatiivse laenguga elektron), väheneb aatomnumber ühe võrra. Tavaolekus ei saa aatomid oma energiat ära anda. Muutudes α- või β-kiirguse tulemusena teiseks tuumaks, võib osa protsessis vabanevast energiast jääda tuuma, kust ta varsti γ-osakestena välja paiskub. Tuuma koostist γ-kiirgus siiski ei muuda, vaid viib tuumast ära lihtsalt üleliigse energia.

Nende teadmiste varal võime nüüd tagasi pöörduda 1919. aastasse, mil Rutherfordil õnnestus esimesena muundada kunstlikult üks element teiseks. Kui prantslaste avastatud kiirgavad ained olid esimeseks relvaks tormijooksul aatomituumale, siis Inglise füüsikul tuli ehitada "aatomipiljard", mille kuulideks oleksid α-osakesed ja uuritava aine aatomid. Teatavasti liiguvad piljardimängus kuulikesed iga põrke järel Newtoni kolmanda seaduse ehk mõju ja vastumõju seaduse järgi. Kuna aatomipiljardi kuulidel on erinev mass, tuli Rutherfordil oma arvutustes kasutada ka liikumishulga jäävuse seadust.

Rutherford teadis, et kõige kiirema α-osakese, mis lendab välja raadiumi tuumast, pidurdavad õhu molekulid juba umbes seitsme sentimeetri pikkusel teelõigul. Kuid pommitades samade α-osakestega vesiniku aatomeid, märkas ta, et mõne osakese udujälg Wilsoni kambris (vt Liiva 2014a: 1685–1686) ulatub koguni 28 sentimeetrini. Õige pea selgus, et mingit müstikat siin pole. Vesiniku aatom koosneb ühest prootonist, mille ümber liigub üks elektron. Raske "kuul" (α-osake on prootonist neli korda raskem) lõi prootonit nii, et see paiskus edasi tohutu kiirusega ja jättiski endast maha 28 cm pikkuse jälje. Ei juhtunud midagi üleloomulikku — mingit elementide muundumist siin ei toimunud. Nii pommitaski Rutherford visalt kuus aastat eri elemente heeliumi tuumadega.

Ja siis see juhtus. Valinud kord märklauaks lämmastiku, märkas füüsik tsinksulfiidist ekraanil haruldast sähvatust: vastu tõket põrkas 40 sentimeetri pikkuse liikumisteega osake. Sai selgeks, et

selline mõistatuslik osake ei saa olla α-osake, mille lennutee küünib ainult seitsme sentimeetrini. Samuti polnud see lämmastiku aatom ega ioon, sest arvutuste kohaselt ei suuda võrdlemisi kerge α-osake kuidagi tõugata lämmastiku raskemat aatomit sellise jõuga. Rutherfordi matemaatiliste arvutuste põhjal olid osakesteks, mis lendasid laiali pärast α-osakeste põrkumist lämmastiku aatomiga, prooton ja hapniku aatom aatommassiga 17. Tuumafüüsikas omaksvõetud tähistuste abil kirjutatakse see reaktsioon üles järgmiselt:

$$N_7^{14} + He_2^4 \rightarrow O_8^{17} + H_1^1,$$

kus ülemine indeks tähistab nukleonide ja alumine prootonite arvu. He_2^4 väljendab α-osakesi ja H_1^1 prootonit.

Sellest võrrandist nähtus, et osakeste mass enne ja pärast α-osakeste põrkumist lämmastiku aatomiga jäi muutumatuks. Tegelikult oli see võrdus saadud ümardamisega. Aatommasside väga täpsel arvestamisel oleksime leidnud väikese vea, kuid selle probleemi sisulise külje lahenduseni jõudis juba Pauli ja sellest oli eespool juttu.

Nii muundas inimene esimest korda heeliumi ja lämmastiku hapnikuks ja vesinikuks. Juba esimesel pilgul oli näha, et elementide muundumisel jäi nii osakeste üldarv kui ka summaarne laeng endiseks. Aga milline oli selle muutuse sisemine mehhanism? Aatommärklaua tuuma tunginud α-osake oleks nagu paisutanud seda ja teinud selle väga ebapüsivaks. Tuuma lagunemisel paiskus sealt suure energiaga välja prooton, mis läbiski nii pika tee.

Tähelepanelik lugeja juba märkas, et tekkinud oli hapnik, mille aatommass oli 16 asemel 17. Looduslikke radioaktiivseid elemente uurides on teadlastel ette tulnud teisigi juhtumeid, kus elementide lagunemissaadused on osutunud omadustelt väga sarnaseks juba tuntud keemiliste elementidega, erinedes neist vaid aatommassi poolest. Oleme juba harjunud, et heeliumi tuumas on kaks prootonit ja kaks neutronit. Kuid igast miljonist loodusliku heeliumi aatomist on üks niisugune, mille tuum sisaldab ainult ühte neutronit. Kunstlikult on õnnestunud luua heeliumi aatomi tuum, milles on neli neutronit, kuid see on ebapüsiv ja muutub vä-

hem kui murdosa sekundiga liitiumi tuumaks. Tuumasid, milles on ühepalju prootoneid, kuid erinev arv neutroneid, nimetatakse selle elemendi isotoopideks. Mendelejevi tabeli täpsustamisel tuli seetõttu ühte ja samasse ruutu paigutada mitu elementi, millel olid täpselt ühesugused keemilised omadused, kuid erinevad aatommassid.

Ilmnes, et isotoope on peaaegu kõigil keemilistel elementidel, ühtedel vähe, teistel küllaltki palju. Hapnikul on näiteks kolm isotoopi: hapnik-16 (99,76%), hapnik-18 (0,2%) ja hapnik-17 (0,04%). Isotoobid võivad olla püsivad (stabiilsed) või ebapüsivad (radioaktiivsed). Viimased lagunevad aja jooksul iseenesest. Tavalised keemilised meetodid ei võimalda isotoope eristada, sest need on keemiliselt identsed. Ei aita ka elektriväli, sest elektronide arv orbiitidel ja positiivne tuumalaeng on isotoopide aatomitel ühesugused. Aitab vaid aatommasside erinevuse kindlakstegemine. See avaldub aga üksnes elektrilaengut kandvate ioonide liikumisel tugevas elektri- või magnetväljas. Ühesuguse kiiruse korral kõverdub kergema isotoobi iooni trajektoor rohkem kui raskema oma.

Juba varem oli kogetud, et kvantmehaanika suursaavutuseks on teooria, mille kohaselt aine omadused ning aatomite ja molekulide ehitus on tervenisti seletatavad elektronide ja tuumade vahel mõjuvate elektrijõudude ning elektronpilvede kujuga. Aatomituuma uurides kohati uut jõudu — tuumajõudu, mis mõjub tuuma koostisosade vahel ja ühendab neid. Tuumafüüsika ise meenutab väga aatomifüüsikat. Selgus, et needsamad kvantefektid, mida oli täheldatud aatomites (vt nt Liiva 2014a), korduvad ka tuumas. Kvantolekud, stabiilsusläved, lainekujundid, sama sorti tuumade samasus — seda kõike võib taas näha palju väiksemates mõõtmetes, kuid suuremates energiamastaapides, sest siingi ilmneb pöördsõltuvus suuruse ja energia vahel.

Et teha katseliselt kindlaks aatomituumade ehitus, tuleb ületada tuuma kvantolekute lävienergia. Selgus, et see energia ulatub sajast tuhandest miljoni elektronvoldini. Sellist energiat on raske saavutada. Esimesed katsed aatomituuma purustada tehti vaid α-osakestega. Just nendesamade osakestega avastaski Rutherford 1911. aastal aatomituuma olemasolu, sest enne kiiren-

deid oli see ainuvõimalik viis suure energiaga osakesekimpude saamiseks. Nüüdseks on selgunud, et ka tuumades ilmnevad tüüpilised lainekujundid ja tuumadele iseloomulikud kvantseisundid. On kindlaks tehtud, et valgusel, mida tuumad kiirgavad ja neelavad, on samuti iseloomulik sagedus, mis vastab täpselt tuuma kahe kvantseisundi energiate vahele, nagu see on omane elektronidele aatomis. Üleminekul suurema energiaga kvantolekust väiksemale vabastab tuum nagu aatomgi kogu energiavahe valguskvandina, mille sagedus ν vastab olekute energiavahele E kooskõlas Plancki valemiga $E = h\nu$, milles h tähistab Plancki konstanti. Erinevus kummalgi juhul on vaid energia hulgas. Kui aatomid kiirgavad oma kvantolekuid vahetades tavaliselt nähtavat valgust, siis aatomituumast vabaneb hoopis suurema sagedusega valgus, sest energiavahe on üle saja tuhande korra suurem. See "tuumavalgus" meenutab suure läbimisvõimega röntgenikiiri ja seda nimetataksegi gammakiirguseks, millest oli eespool juttu.

Aatomite ja aatomituumade kvantmehaanikat eristab teineteisest sisejõudude loomus. Elektrone seob tuumaga elektrostaatiline tõmbejõud ja elektronide lainekujundeid saab välja arvutada ning kvantseisundite energiat ja elektronpilvede kuju suure täpsusega ennustada. Siduv jõud aatomituumas on aga üsna uus ja tundmatu, nii et vastavaid lainekujundeid ei osata veel hästi arvutada. On ju aatomituumad aatomitest kümme tuhat korda väiksemad. Tuumajõudude põhjalik teooria puudub veel tänapäevalgi. Ometi on tuumafüüsika andnud meile ülitähtsa õppetunni, aidates meil jõuda äratundmiseni, et kogu mateeria koosneb kolme tüüpi elementaarosakestest — prootonitest, neutronitest ja elektronidest — ning et kõik looduses leiduv on nende kombinatsioon.

*

Tuletegemise oskuse omandasid meie kauged esivanemad juba aastatuhandeid tagasi, ent kui paljud meist oskavad tänapäevalgi selgitada, mida tuli endast õieti kujutab, milline on põlemise sisemine mehhanism? Alati nagu ei tuldagi selle peale, kui ei olda just keemik, et söe põlemisel tekib soojus süsiniku ja hapniku aatomite ühinemisest ning nad moodustavad tugevasti liitu-

nud süsihappegaasi molekuli.[7] Kas seesama põhimõte rakendub ka tuumasisestele sidemetele, nii et neutronite ja prootonite liitumisel tuumaks eraldub samuti energiat? Ilmneb, et "tuumatuli" on võimalik ning on tavalisest tulest, mis seisneb keemilise energia vabanemises, kaugelt võimsam; tuumas eralduv energia on sadu tuhandeid kordi suurem elektronide energiast aatomiorbiitidel.

Eespool juba selgus, et α-osakese tungimisel aatommärklauda ei sünni mitte ainult uus aatom, vaid vabaneb ka suur hulk energiat. Loodus näitas inimesele, et koos elementide muundamisega on olemas võimalus saada iga aatomi kohta ka energiat. Kuid selle ootamatult avanenud varalaeka sisu ammutamiseni jäi veel pikk maa minna. Ühe aatomi kohta, tõsi küll, vabaneb palju energiat, kuid selle ühe tuuma tabamine lämmastiku aatomite seast nõuab miljoneid "mürske". Energiakulu tulistamisele ületab tunduvalt energia hulga, mis vabaneb märklaua tabamisel.

Tuumapõlemisel seovad kahest prootonist ja kahest neutronist koosnevas heeliumituumas neid nukleone tuumajõud. Et süsinikutuumas on liitunud kuus prootonit ja kuus neutronit, võiks süsinikutuuma kujutleda kolme heeliumituuma ühendina. Liitununa moodustaksid nad süsinikutuuma ja vabastaksid suure hulga energiat. Niiviisi põleks heelium tuumaleegis süsinikuks. Kuid ometi ei lahvata harilik heelium Maal tuumaleekidesse, sest tavatingimustes on kolme heeliumituuma viimine üksteisele piisavalt lähedale äärmiselt raske. Esiteks ümbritsevad neid elektronid; teiseks tõukuvad nad üksteisest eemale, sest on kõik positiivselt laetud. Alles miljardite kraadide juures rebitaks elektronid ära ja tuumadel oleks elektriliste tõukejõudude ületamiseks piisavalt energiat, et üksteisega kokku põrgata. Heeliumitule läitmiseks on seega vaja erakordselt kõrget temperatuuri, kuid kord süüdatuna

[7] Tegelikult toimub see ühinemine kahes etapis: 1) molekulis katkevad seosed, 2) kaks hapniku aatomit liituvad süsinikuga. Esimene etapp nõuab soojusenergiat, mida tavatemperatuuril pole piisavalt, et lõhustada hapniku molekul kaheks aatomiks. Ei sütti ju süsi õhuga kokku puutudes mitte alati. Reaktsiooni käivitab alles väljastpoolt tulev soojushulk pärast tuletikuga süütamist, sest teine etapp — süsihappegaasi molekuli tekkimine — annab rohkem energiat, kui nõuab edasine hapniku molekulide lõhustamine.

on see miljon korda kuumem kui harilik tuli. Arvatakse, et tähtede südamikus põlebki säärane heeliumituli, andes tähele energiat kiirgamiseks.

On veel teisigi tuumatule tüüpe, näiteks tavalise vesiniku ühe isotoobi, raske vesiniku põlemine.

*

Kas oleks noor austerlane Fritz Houtermans (1903–1966) võinud aimata, et mõned ta kaalutlused, mis ta ühel 1927. aasta suvepäeval Göttingeni lähedal jalutades oma inglasest kaasüliõpilasele Robert Atkinsonile (1898–1982) esitas, viivad veerand sajandit hiljem esimese vesinikupommi plahvatuseni? Kust võtab näiteks praegu meid kõrvetav Päike oma ammendamatu energia, mis on teda ennast juba miljoneid aastaid hõõgvel hoidnud? Tavaline põlemisprotsess ei saa see olla, sest muidu oleks Päikest moodustav aine ägeda põlemise tulemusena juba ammu otsa saanud.

Jälle andis mõtteainet Einsteini kuulus valem $E = mc^2$ massi m ja energia E omavahelise seose kohta, sundides küsima, kas selles gigantses taevases laboratooriumis ei toimu äkki mingit aatomite muundumisprotsessi. Tavalise vesiniku puhul satuvad aeg-ajalt kaks tuuma ehk kaks prootonit teineteise vahetusse lähedusse, moodustades ajutiselt kahest prootonist koosneva tuuma — diprootoni. Selles ebapüsivas koosluses teeb üks prootoneist aeg-ajalt läbi radioaktiivse muundumise neutroniks. Lõppsaadusena tekib deutron (prooton + neutron), mida hoiavad koos tuumajõud. Kahe deutroni sattumisel teineteisele hästi lähedale moodustavad nad omavahel ühinedes tugevasti seotud heeliumituuma: kaks prootonit + kaks neutronit.[8] Deutron ehk raske vesinik põleb ja "tuhaks" on heelium. Ka selle tuumatule süütamine nõuab kõrget temperatuuri, ehkki mitte nii kõrget kui heeliumitule läitmine (deutronid tõukuvad nõrgemini kui heeliumituumad).

[8]Tegelikult ei liitu deutronid heeliumituumaks otseselt. Esialgu põrkub kumbki neist mõne teise prootoniga, tekitades niiviisi heeliumi isotoobi, ja alles siis ühinevad kaks selle isotoobi tuuma tavalise heeliumi tuumaks, vabastades ühtlasi kaks prootonit.

Seni on rasket vesinikku süüdatud vaid hävitamise otstarbel — vesinikupommides.

Niimoodi põleb kõrgel temperatuuril ka taevane vesinik heeliumiks, kui teda on piisavalt. Selles aeglases protsessis lisandub kütust vaid tilkhaaval, sest põlemise alustuseks peavad ju tekkima deutronid. Seetõttu jätkub Päikeses vesinikutuld soojuse tootmiseks veel miljardeid aastaid, ilma et tekiks plahvatusohtu.

Atkinson oli juba Cambridge'is osalenud Rutherfordi aatomimuundamiskatses. Nüüd algas tema koostöö Houtermansiga hiljem kuulsaks saanud Atkinsoni ja Houtermansi teooria kallal Päikesel toimuvate termotuumareaktsioonide kohta. Esimest korda sõnastati mõte, et päikeseenergia ei teki mitte aine lagunemisel, vaid kergete aatomituumade liitumisel. Sellest ideest viis otsetee vesinikupommini, kuigi tollal ei mõelnud kumbki noor aatomiteadlane nii hirmuäratavast relvast.

*

Kui James Chadwick oli 1932. aastal avastanud neutroni, oli see vaid esialgne kerge koputus, mida ei kuulnud peaaegu keegi. Fritz Houtermansi sõnadele avaloengus Berliini Kõrgemas Tehnikakoolis uuest nähtamatust osakesest ei pööratud erilist tähelepanu.

Kolm aastat hiljem, kui Stockholmis anti kunstliku radioaktiivsuse avastamise eest Nobeli auhind abielupaar Curie'dele, lausus värske laureaat Frédéric Joliot-Curie, et teadlased, kes võivad luua ja purustada elemente, on suutelised teostama ka plahvatusliku iseloomuga tuumareaktsioone. Ja lisas seejärel, et sellistel reaktsioonidel vabaneks tõenäoliselt tohutu hulk energiat. Ka need prohvetlikud sõnad tekitasid üksnes hetkelist huvi — niivõrd fantastiline tundus see mõte. Pole siis midagi imestada, kui Briti Teadusassotsiatsiooni aastakoosolekul 1933. aastal mainis Rutherford oma kõnes, et inimesed, kes targutavad aatomienergia saamisest suures koguses, räägivad lollusi.

Vist ainult üks tuumauurija, Ungaris sündinud Leo Szilard (1898–1964), tegi värske Nobeli preemia laureaadi Stockholmis öeldud sõnadest üsna ruttu poliitilised järeldused. Esime-

se maailmasõja järel Berliinis töötanud noor füüsik otsustas pärast Hitleri võimuletulekut ümber asuda Inglismaale, kus ta peagi jõudis Rutherfordi käe alla. Erinevalt oma uuest ülemusest aimas ta juba 1933. aastal, et laviinina vallanduv neutronirahe võib hakata kasvama geomeetrilises progressioonis, kui õnnestuks leida element, mis pärast ühe neutroni neelamist kiirgaks ise kaks uut neutronit. Võib-olla on selleks elemendiks berüllium, aga võib-olla ka mingi teine element, näiteks uraan. Szilardile oli see ilmne ohumärk katastroofist, mis võiks hävitada kogu inimkonna. See sundis Szilardit 1935. aastal manitsema aatomiuurijaid viivitama kas või ajutiseltki oma töötulemuste avaldamisega. Enamalt jaolt rääkis ta kurtidele kõrvadele. Polnud ju veel üldse selge, kas ulatuslik tuumaenergia vallapäästmine ongi üldse võimalik.

Kuid oli ka teisi teadlasi, kes aimasid ette võimalikku ohtu. Paul Langevini (1872–1946) lohutussõnad ühele Saksamaalt põgenenud üliõpilasele olid hoopis omapärased: "Te võtate seda kõike liiga tõsiselt. Hitler? Nagu kõik teisedki türannid, murrab temagi ükskord oma kaela. Üks teine asi paneb mind rohkem muretsema kui too lühikese elueaga narr, ning selle eest juba ära ei jookse. See on neutron!" (Jungk 1963: 45).

Uued aparaadid muutusid aina keerulisemaks ja kallimaks. Cavendishi laboratooriumi tollane tehniliselt parim varustus maailmas ja Rutherfordi võimekas kollektiiv andsid kõikidele aatomifüüsikutele põhjust loota just sellelt kollektiivilt eriti väärtuslikke uurimistulemusi tuumaosakeste maailmas. Siin olid leidnud tööd pisut melanhoolne Francis William Aston (1877–1945), kes oma 1919. aastal ehitatud mass-spektrograafiga mõõtis esimesena mõnede isotoopide massi. Alati heatujulise jaapanlase Takeo Shimizu (1912–2011) uus "udukamber" pildistas automaatselt aatomite jälgi. End puhkuse ajaks Cavendishi laborisse täiendama tulnud hiiglasekasvu mereväeohvitser Patrick Blackett (1897–1974) sattus uuest tööst nii suurde vaimustusse, et jäigi sinna ja tema kui osavaima kartograafi konstrueeritud udukambris fotografeeriti 440 000 aatomijälge. Neile lisandus veel temperamentne austraallane Mark Oliphant (1901–2000), ületamatu spetsialist uute elektrotehniliste aparaatide alal John Cockroft (1897–1967), oma peaaegu ebainimliku kannatlikkuse poolest tuntud Norman Fea-

ther (1904–1978) ja muidugi koloriitne Vene füüsik Pjotr Kapitsa (1894–1984), kes oli saabunud Rutherfordi juurde 1921. aastal.

Juba esimestel aastatel pärast bolševike võimuhaaramist Venemaal oli selgeks saanud, et teadus on rahvusvaheline nähtus ning et teadlastele on kohutav mitte teada, millega tegelevad kolleegid raja taga. Ja paljaste kätega ei saa teadust teha, isegi kui eksperimentaator oskab puuriga saagida ja saega puurida, nagu ütles kunagi Franklin.

Kuid väliskomandeeringusse sõita polnudki nii lihtne. Petrogradi Füüsika ja Tehnika Instituudi arvamusliider ning teaduse hing Abram Joffe (1880–1960) palus koos endaga lähetusse saata sama instituudi töötaja Pjotr Kapitsa. Venemaa valuutavarud teadusele olid tollal peaaegu olematud. Hariduse rahvakomissaril Lunatšarskil tuli minna Lenini juurde ja nagu imeväel nõiutigi kusagilt välja napid dollarid ja naelad. Pärast pikki sekeldusi viisadega ja paarinädalast redutamist Tallinnas jõudsid Joffe ja Kapitsa Londonisse. Neil tuli osta teadustööks vajaminevaid seadmeid. Ahne pilguga vaadati galvanomeetreid ja röntgenitorusid, mis olid eriti kallid. Osteti väga ettevaatlikult, oma rahakotisuud ei olnud Joffe sugugi varmas paotama. Kapitsa kurtis hiljem, et muidu heasüdamlik Joffe pole kunagi olnud nõnda kuri kui Londonis. Tutvunud Cavendishi laboriga, leppis Joffe Rutherfordiga teelauas kokku, et Kapitsa jääb Cambridge'i.

Kõikidele tundmatu Kroonlinnas sündinud kindralist sõjaväeinseneri poeg võeti Cambridge'is vastu õige jahedalt. Suhtumine hakkas muutuma alles siis, kui Kapitsa oli püstitanud ebatavalise rekordi: sooritanud füüsika praktikumi kahe aasta asemel kahe nädalaga. Nüüd hakkas teda jälgima Rutherford ise. Kõige vähem sarnanes lord Rutherford lordiga. Ta ei püüdnudki olla soliidne ega iga oma sõna kontrollida. Rutherford armastas otsusekindlaid inimesi, hindas teravmeelsust ning otsekohesus kuulus tema elustiili juurde. Kui miski talle meeldis, ütles ta seda kohe, kui aga ei meeldinud, suutis ta sellest veel vähem vaikida. Chadwick, kellega Kapitsa kiiresti sõbrunes, soovitas venelasel esialgu, kuni ta veel kõiki inglise keele peensusi ei tunne, mitte kasutada iga Rutherfordi väljendit daamide juuresolekul.

1923. aastal kaitses Kapitsa Cambridge'is doktoriväitekirja teemal "Alfakiirte läbitungimine materiaalsest keskkonnast ja tugevate magnetväljade saamise meetodid". Viis aastat hiljem valiti ta esimese välismaalasena 200 aasta vältel Kuningliku Seltsi, sisuliselt Inglismaa Teaduste Akadeemia liikmeks. Kapitsa tööd nihkusid paljude teadlaste huviorbiiti. Tal soovitati tungivalt hakata uurima tugeva magnetvälja mõju valguse kiirusele. Einstein, kelle loodud relatiivsusteoorias on valguse kiirus põhikonstant, ärgitas Kapitsat sellesisulisi katseid sooritama, sõnades: "Ma ei usu, et Jumal lõi sellise universumi, kus valguse kiirus ei sõltu mitte millestki" (tsit. Dobrovolski 1971: 30).

Rutherford keelas Cavendishi laboratooriumi teaduslikel töötajatel jääda tööle pärast kella kuut õhtul ja ilmuda sinna puhkepäevadel. Kui Kapitsa selle peale protestis, manitses teda Rutherford: "Teile jätkub kella kuueni töötamisest täiesti. Ülejäänud aeg on antud selleks, et mõelda. On väga halb, kui inimesed palju töötavad, aga vähe mõtlevad" (samas: 36).

Cambridge'is asutas Kapitsa omanimelise, nn Kapitsa klubi, millesse kuulus ligi 20 entusiastlikku noormeest, kes kohtusid iganädalastel aruteludel. Sellest sepikojast võrsus õige pea akadeemikuid ja Nobeli preemia laureaate, kuid ürituste külastamist Kapitsa klubis ei pidanud paljuks ka juba tollased tuntud suurkujud, nagu Einstein, Bohr, Heisenberg, Ehrenfest ja Landau.

Oma väljatöötatud meetodi abil sai Kapitsa enneolematu tugevusega magnetvälju ning Rutherfordi algatusel loodi Kapitsale tema hiiglaslike "kõrgepingeliste beebide" jaoks erilaboratoorium. Paraku sai Kapitsa selles uues, 1933. aasta alguses valminud nn Mondi laboris töötada õige lühikest aega. 1934. aastal sõitis ta taas kord NSV Liitu — enda teada ajutiselt, nagu ta oli korduvalt varemgi teinud, et vanemaid külastada —, kuid tagasi välismaale teda enam ei lubatudki. Rutherford reageeris toimunule pretsedenditu käiguga, saates kogu laborisisustuse, mille hankimiseks ta nii ränka vaeva oli näinud, Kapitsale Venemaale järele. "Need masinad ei suuda töötada ilma Kapitsata ega Kapitsa ilma nendeta," oli tema põhjendus. NSV Liidu valitsus maksis kogu sisustuse eest 30 000 naela ja ehitas Kapitsale uue, Inglise mõisamaja stiilis instituudi.

Kapitsa lahkumine mõjus laastavalt kogu Cavendishi laboratooriumile. Mõne aastaga lagunes selle löögivõimas kollektiiv. Lahkus Blackett, siis Chadwick ja seejärel Oliphant, asudes juhtivatele kohtadele teistes ülikoolides. Seni elujõuline ja tervisest pakatav Rutherford hakkas järsku vananema. Kord pärast pingutavat tööd tekkis tal kergekujuline song ja 14. oktoobril 1937 tuli tal heita operatsioonilauale. Esmapilgul täiesti ohutu operatsioon paraku ebaõnnestus ja viis päeva hiljem suri eksperimentaalse aatomiuurimise pioneer, üks aatomiuuringute alustalasid. Uue majakana aatomifüüsikamaastikul kerkis teadlaste vaatevälja Rooma, kus noor Enrico Fermi oli juba kümmekond aastat edukalt professorina tegutsenud ja enda ümber teovõimsa meeskonna loonud. Aga sellest pisut hiljem, sest vahepeal põikame sisse prantslastest tuumafüüsikute töömaile.

*

Esimene tähelepanuväärsem avastus pärast Chadwicki ümberlükkamatut tõestust neutroni olemasolu kohta oli tehisradioaktiivsus, milleni jõudsid Irène ja Frédéric Joliot-Curie. Pommitades α-osakestega fluori, naatriumi ja alumiiniumi, said nad neutroneid. Oma katseseeria lõpetasid prantslased 1933. aasta sügiseks, tehes kindlaks, et mõnest α-osakestega pommitatavast kergest elemendist eraldub peale neutronite veel mingeid osakesi. Algul polnud nad kindlad, kas tegemist on ikka samal aastal avastatud, kuid seni veel vähe tuntud positronidega. Positron on omaduste poolest (mass, laengu suurusjärk jm) identne elektroniga, kuid kannab negatiivse laengu asemel positiivset ja on seetõttu elektroni antiosake — antiosakeste seeriast esimene avastatu. Omavahel kokku põrgates elektron ja positron annihileeruvad otsekohe ja lakkavad eksisteerimast, muundudes teisteks elementaarosakesteks või kiirguskvantideks (tavaliselt kaheks footoniks ehk kaheks γ-kvandiks).

1933. aasta oktoobris Brüsselis toimunud järjekordsel Solway kongressil[9] jäi uus nähtus — positronide voog —, mis oli ilmnenud nii Joliot-Curie'de kui ka mitme teise teadlase katsetes, tähelepanuta. Kergeid elemente neutronitega pommitama asudes ei olnudki Irène ja Frédéric Joliot-Curie seadnud endale eesmärgiks tehisradioaktiivsuse avastamist, sest tollal polnud veel keegi esitanud hüpoteesi sellise raskesti kujuteldava nähtuse olemasolu kohta. Itaalia füüsik Bruno Pontecorvo (1913–1993), kes 1950. aastal põgenes vahistamise eest Inglismaalt NSV Liitu ja jäi sinna elu lõpuni, kirjutas, et USAs ja Inglismaal, kus katseaparatuur oli hoopis kõrgemal tasemel kui Pariisis, oli tehisradioaktiivsust tõenäoliselt täheldatud, kuid see jäi avastamata, sest sealsetel uurijatel puudus Joliot' võime pidada võimalikuks ka kõige ebatõenäolisemat (Kedrov 1975: 67).

Solway kongressile järgnenud katsetuste kohta kirjutas Frédéric Joliot-Curie ise: "Me märkasime imestusega, et kui α-osakeste energia järk-järgult väheneb, siis neutronite emiteerumine teatud staadiumis lakkab, positiivsete elektronide eraldumine jätkub aga endise intensiivsusega ja isegi kasvab, samamoodi nagu elektronide eraldumine looduslikest radioaktiivsetest elementidest. Seejärel kordasime katset lihtsustatult: mõne aja pommitasime alumiiniumi α-osakestega, mille kiirus oli maksimaalne, siis aga hakkasime α-osakeste allikat järk-järgult kaugemale nihutama. Ja mis juhtus? Alumiiniumileht jätkas mitme minuti vältel positiivsete elektronide emiteerimist. Nüüd sai kõik selgeks!" (samas). See uus nähtus oli positronradioaktiivsus, mis ilmnes alumiiniumi, boori ja magneesiumi pommitamisel α-osakestega, kuid ei ilmnenud vesiniku, liitiumi, süsiniku, berülliumi, lämmastiku, hapniku, fosfori, kaaliumi, naatriumi, nikli ega hõbeda pommitamisel.

Loodusliku radioaktiivsuse puhul emiteerivad pliist raskemate elementide aatomituumad teatavasti iseeneslikult α-osakesi (heeliumi isotoobi aatomituumi), γ-kiirgust (valguskvante) ja β-osakesi (elektrone ja positrone). Siinkohal lisasid aga

[9]Saanud nime Belgia keemiatööstur Ernest Solway järgi, kes oli neid kongresse 1911. aastast peale toetanud.

Joliot-Curie'd täpsustuseks, et tegelikult ei tee nad aatomituuma ennast radioaktiivseks, vaid muudavad ta teiseks tuumaks, mis on radioaktiivne. Radioaktiivsed tehisisotoobid ei emiteeri mitte α-osakesi ega γ-kvante, vaid positrone. Austerlane Victor Franz Hess (1883–1964), inglane Patrick Blackett jt avastasid samal ajal positronid kosmilises kiirguses. Laboratoorsetes katsetes polnud positrone enne tehisradioaktiivsuse avastamist täheldatud.

Uus teaduslik termin "tehisradioaktiivsus" (kirjanduses kohtame ka "kunstlikku radioaktiivsust") sündis Pariisis, kus peaaegu 40 aastat varem olid Marie ja Pierre Curie esimestena lausunud epohhi loova sõna "radioaktiivsus". Rutherfordi jälgedes liikudes said Irène ja Frédéric Joliot-Curie radioaktiivseid tehiselemente, mis lagunesid samamoodi nagu looduslikud, kuid on looduslikest radioaktiivsetest elementidest kergemad, asudes Mendelejevi tabeli eesotsas, mitte lõpus. Sai veel kord selgeks, et elementide tuumad ei ole maailma algtellised.

Tehisradioaktiivsuse uurimisel alumiiniumi ja boori α-osakestega pommitades õnnestus Joliot-Curie'del tuvastada tuumareaktsioonide tulemusel tekkinud radioaktiivset fosforit ja lämmastikku keemiliselt. See oli raske ülesanne, sest nende radioelementide poolestusaeg on kõigest vastavalt 3 ja 11 minutit. Varsti eraldasid nad aga esimese keemiliselt puhta radioaktiivse tehisisotoobi, mida nad jõudsid ka demonstreerida Marie Curie'le. Varsti pärast seda, 1934. aasta kevadel Marie Curie tervis halvenes järsult ja ta suri mõni kuu hiljem leukeemiasse.

Marie ja Pierre Curie sooritatud katsed polnud sugugi ohutud, kuid tol ajal veel ei tuntud radioaktiivse kiirguse ohtlikkust. Hilisemad mõõtmised on näidanud, et Marie Curie märkmikud, kuhu ta oma uurimistulemused üles kirjutas, on veel tänapäevalgi käsitsemisel tervisele kahjulikud.

Kunstliku radioaktiivsuse avastamisel ja enamiku keemiliste elementide radioaktiivsete isotoopide tehisliku saamise võimaluste loomisel oli kaugeleulatuv mõju ning ilma selleta oleks raske kujutleda nüüdisaja tuumafüüsikat ja -tehnikat.

Nüüd hoidis asjasse pühendatute meeli pinevil intrigeeriv küsimus, kas aatomituuma lõhustamisel on võimalikud tuumareakt-

sioonid, mis kulgeksid koos energia vabanemisega ja mis ise vallandaksid geomeetrilises progressioonis uusi samasuguseid reaktsioone.

*

Juba aastasadu maakoore koostist uurinud keemikud olid jõudnud veendumusele, et meie planeedil on 92 elementi, alustades kergeimast, vesinikust, ja lõpetades raskeima, uraaniga. Pikka aega polnud õnnestunud mõnda Mendelejevi tabeli ruutu täita, sest need elemendid olid looduses ülimalt haruldased. Kuid kuulus perioodilisusseadus oli alati andnud võimaluse ennustada tundmatute elementide põhilisi omadusi üksnes nende järjenumbri põhjal. Nüüdseks olid tabelis kõik tühikud täidetud kas avastuste või puuduvate elementide kunstliku valmistamisega. Kuid miks, küsis Enrico Fermi endalt, oli loodus jäänud pidama elemendil 92? Seni oli arvatud, et tabeli lõpus paiknevad raskemad elemendid on väga ebapüsivad ja maapõuest ammu kadunud. Kuid uraan järjenumbriga 92 on ebatavalise elujõuga ning pooled tema aatomitest lagunevad alles nelja miljardi aastaga. Oli selge, et uraani ei saa kuidagi nimetada väga ebapüsivaks.

Ent kui pommitada uraani mitte α-osakestega, nagu olid teinud Joliot-Curie'd, vaid neutronitega, et püüda tekitada veel raskemat elementi? Kergemate aatomitega olid sellised trikid ju õnnestunud. Nii alustaski 32-aastane Fermi pommitamist suure entusiasmiga. Sõltumatult Joliot-Curie'dest tegi ta koos kolleegidega kindlaks üllatava fakti, et parafiini või vett läbides muutuvad neutronid hoopis tõhusamateks "mürskudeks" ning et neutronitega pommitatud metalli radioaktiivsus kasvab sada korda. Järelikult suurendab aeglustamine neutronite kui pommitavate osakeste aktiivsust. Neutronite aeglustamist nimetataksegi sageli Fermi efektiks, kuigi õigem oleks öelda Joliot'-Fermi efekt. Parafiini, vee ja grafiidi võime aeglustada neutroneid etendas edaspidi olulist osa tuumareaktorite ehitamisel.

Tuginedes oma varasematele katsetulemustele, taipas Fermi nüüd, et on olemas kolm radioaktiivsete tehiselementide tekkeprotsessi. Neis kõigis haarab tuum neutroni ja emiteerib α-osa-

kese või prootoni või ei emiteeri üldse midagi, kuid muundub igal juhul uue radioaktiivse isotoobi tuumaks. Kahte esimest protsessi põhjustab enamasti kergete, kolmandat aga raskete elementide tuumade pommitamine. Uraani pommitamisel neutronitega neeldub Fermi arvates neutron uraani tuumas. Saadud tuum on nähtavasti beeta-aktiivne ja kiirgab välja elektroni, mille tulemusel üks neutronitest muundub prootoniks. Nii tekib uraani asemel järjenumbrit 93 kandev element, nagu näeb ette Soddy ja Kazimierz Fajansi (1887–1975) sõnastatud reegel, mille kohaselt ühe beetaosakese emiteerimine suurendab elemendi järjenumbrit ühe võrra. Pommitanud 1934. aastal Rooma ülikoolis neutronitega uraani, jõudiski Fermi järeldusele, et tal on õnnestunud tekitada uraanist raskemad, nn transuraani radioaktiivsed elemendid järjenumbriga 93 ja 94. Juba nimedki sai neile pandud: ausoonium ja espeerium.

Hiljem selgus siiski, et kuigi uraani ja tooriumi pommitamisel tekivad tõepoolest uraanist raskemad elemendid, ei vastanud Fermi teade esimese transuraanielemendi — elemendi nr 93 — avastamisest tõele. Bruno Pontecorvo arvates oli see ka Fermi ainus viga, mille ta tegi oma pikaajalises ja hiilgavas uurimistöös. Kuid Fermi esialgne oletus, et mõistatuslik β-kiirgus väljub uuest elemendist 93 või mõnest veelgi raskemast elemendist, oli nii intrigeeriv, et füüsikalaborites puhkesid vaidlused ja tekkisid uued teooriad. Füüsikute retked Rooma kujunesid omamoodi palveränakuteks.

Aastail 1936–1937 tegid samasuguseid katseid Otto Hahn, Lise Meitner (1878–1968) ja Fritz Strassmann (1902–1980) ning avastasid, et uraani neutronitega kiiritades tekib mitu radioaktiivset elementi, mida nad esialgu samuti pidasid ekslikult transuraanideks. Ka Irène Joliot-Curie koos noore serblase Pavle Savićiga (1909–1994) otsustasid kontrollida Fermi väidet 93. elemendi avastamise kohta ja jõudsid 1938. aastaks suure tõe lävele, kuid lasksid õnneliku juhuse käest. Nad kiiritasid uraani neutronitega ja avastasid, et moodustuv radioaktiivne element on keemilistelt omadustelt üllatavalt sarnane haruldase muldmetalli lantaaniga. Kuid lantaani ja uraani vahel on Mendelejevi tabelis tervelt 35 elementi! Nii otsustasidki füüsikud, et selline asi ei saa võimalik

olla: uraan ei saa kuidagi lantaaniks muutuda. Nagu tihe uduloor segas mõtteinerts teadlasi nägemast seda uut, mis visalt nende uksele koputas.

Hahn ja Strassmann olid vahepeal jõudnud veendumusele, et uraani tuumad kiirgavad neutronite mõjul välja kaks α-osakest ja muutuvad 88. elemendi raadiumi tuumadeks, mis omakorda muutuvad β-protsesside tulemusena aktiiniumiks ja tooriumiks. Kuid korduskatsed veensid neid, et Irène Joliot-Curie'l ja Savićil oli õigus olnud. Oma imestuseks leidsid nad, et uraani pommitamisel neutronitega ei teki mitte üksnes 57. elemendi lantaani tuumad, vaid ka 56. elemendi baariumi ja 58. elemendi tseesiumi tuumad, mis paiknevad Mendelejevi tabeli keskosas. Raadiumi tekkinud elementide hulgas ei olnud. Pariislased seevastu polnud kunagi maininud baariumi, vaid rääkisid ainult lantaanist. See oligi eksitav viga, mis segas Joliot'd ja Savićit nägemast aatomi lõhustumist (Jungk 1963: 58). Nii selgus, et pommitatav uraan, selle asemel et veelgi raskemaks muutuda, laguneb hoopis kergemateks elementideks.

Otsustava sammu astusid 1938. aastal Berliinist Rootsi põgenenud Lise Meitner ja tema noor sugulane Otto Frisch (1904–1979), kes kõiki seniseid katsetulemusi analüüsides leidsid sellele nähtusele teoreetilise seletuse: uraani kiiritamisel neutronitega lagunevad tema aatomid umbes ühesuurusteks kildudeks, keskmise aatommassiga elementideks. Frisch pani nähtusele nimeks tuuma lõhustumine (ingl k *nuclear fission*). Edasised katsed kinnitasid seda oletust.

Kui teade Hahni ja Strassmanni avastusest ning Lise Meitneri ja Otto Frischi teoreetilisest seletusest Kopenhaagenisse jõudis, laksanud Niels Bohr endale vastu laupa: "Kuidas me võisime seda küll nii kaua mitte märgata!" Viis aastat olid paljude maade teadlased paigal tammunud, et lõpuks ära tunda elemendid, mis olid tekkinud uraani pommitamisel neutronitega. Miks ei suutnud paljud uraanijärgsete elementide jahtijad seda varem teha? Põhjuseks oli tollane ebapiisav mõõtetehnika. Lõhustunud uraaniaatomite kaduvväikesed killud kaalusid 1930. aastate mõõtmistäpsust arvestades liialt vähe.

Mõne aasta pärast leidsid radiokeemikud uraani aatomite kildude seast juba umbes 30 radioaktiivset elementi. Siin oli broomi, hõbedat, antimoni, joodi jpt. Kuid element, mida oli ekslikult peetud uraanist raskemaks, osutus tegelikult suhteliselt kergeks tehneetsiumiks. Uraani aatomi lagunemine ei sarnanenud ühegagi sadadest tuntud tuumareaktsioonidest.

Kõige hämmastavamaks ilminguks uue tuumareaktsiooni juures oli tohutu energia vabanemine. Tõepoolest! Pidades silmas aatommasse Mendelejevi tabelis, näeme, et uraani lõhustumisel tekkiva mis tahes tuumapaari masside summa on väiksem uraani tuuma massist. Näiteks uraani aatomi (järjenumbriga 92) lagunemisel elementideks 54 ja 38 võib iga tuumafüüsik välja arvutada, et ühest "hukkunud" uraaniaatomist vabaneb umbes 200 miljonit elektronvolti energiat, mida on 50 miljonit korda rohkem kui ühe süsiniku aatomi "põlemisel" kivisöes. Kuid ka selline, ühest aatomist vabanev energiahulk eraldi võetuna on siiski tühine. Kas niisuguses lõhustumisprotsessis tekib ka vabu neutroneid, mis tagaksid käivitunud reaktsiooni iseenesliku jätkumise?

Siinkohal tuli appi Fermi oma julge ideega. Ta oletas, et uraani tuumade lõhustumisel ei pruugi kildudeks olla mitte ainult suuremad tuumaosakesed, vaid ka üksikud neutronid, sest Mendelejevi tabeli lõpu poole liikudes kasvab neutronite arv tuumades kiiremini kui prootonite arv. Üleliigsed neutronid paisatakse uraani aatomi lagunemisel ilmselt tuumast välja. Neist vabanenud neutronitest peaksid saama omamoodi mürsud uute tuumade purustamiseks. See aga vallandaks juba ahelreaktsiooni — käivitunud reaktsiooni iseenesliku jätkumise.

Kuid mis maksab üks geniaalsena tunduv idee, kui seda pole kinnitanud eksperiment! Nagu peagi selgus, tuli abi Venemaalt.

*

Juba ammusest ajast suvituskohana tuntud Krimmis oli 19. sajandi keskel kujunenud nn professorite nurgake — Alušta linna lääneosa, mille arvukates pansionaatides ja suvilates puhkas sageli vaimuinimesi Peterburi ja Kiievi ülikoolist. Saksa vägede sisse-

tung Krimmi 1918. aasta aprillis lõikas paljudel neist kodutee ära ning sama aasta suvel asutasid nad Simferoopolis Tauria ülikooli, mille rektoriks sai akadeemik Vladimir Vernadski (1863–1945), silmapaistev mineraloog ja geokeemia rajaja. Nõukogude võimu kehtestamisel 1920. aasta novembris muutus Tauria ülikool Krimmi Riiklikuks Ülikooliks, mida rektorina juhtis hilisem akadeemik Aleksandr Baikov (1870–1946). Ülikooli kollektiivi lisandus veel teisigi tollaseid kuulsusi, neist tuntuim füüsikateoreetik Jakov Frenkel (1894–1952).

Mööndunud sajandi algul peeti Venemaal päevakangelasteks teedeinsenere, suure Siberi raudtee trassi uurijaid ja selle tee ehitajaid. Füüsikutes kangelasi ei nähtud, neid tuli paljumiljonilise Venemaa kohta vaid sadakond elukutselist. Nemad moodustasid Moskva ja Peterburi füüsikaseltsi, mis andsid välja maa ainsat füüsikaajakirja — üheksa kõhnukest numbrit aastas. Füüsikaga tehti lõpparve tavaliselt gümnaasiumi või reaalkooli eksamil, et hiljem selle juurde mitte kunagi enam naasta. Ja ometi leidus neid, kes märksa mainekamate kutsumuste asemel valisid välja just füüsika.

1920. aasta septembris astus Krimmi ülikooli esimesele kursusele ülevoolava energia ja teadmishimuga Igor Kurtšatov (1903–1960). Pärast esimesi eksameid kahanes tudengite arv täppisteadustes alla kümne, kuid seda lähedasemaks muutusid suhted õpilaste ja õpetajate vahel. Ametlike konsultatsioonide asemel kutsusid professorid üliõpilasi tihtipeale enda poole teed jooma ja huvipakkuvaid probleeme arutama.

Stuudiumist Krimmi ülikoolis jäi aga Kurtšatovile väheks. 1923. aasta sügisel saabus ta ühegi kopikata taskus koos oma sõbraga Petrogradi, suurde võõrasse ja külma linna. Sealse polütehnilise instituudi laevaehitusteaduskonna dekaan vormistas Kurtšatovi kohe kolmandale kursusele.

Tööd leidis Kurtšatov magnetismi ja meteoroloogia observatooriumis Pavlovskis, mis asus laevaehitusteaduskonnast rongiga, trammiga ja jalgsi minnes kahe tunni tee kaugusel. Linna radioaktiivsuse mõõtmine ja selle tulemuste statistiline töötlemine nakatas Kurtšatovit tõsiselt. Ta töötas välja uue arvutusmeetodi ning

observatooriumis polnud kedagi, kes sellist tööd osanuks juhendada. Kuid külm, alatoitlus ja pikk tee Pavlovskisse tegid oma töö. Kurtšatov jäi õppetöös maha ning teisel semestril ta eksmatrikuleeriti. Ühtlasi sai talle selgeks, et tema kutsumus on füüsika. Laevu ehitama ei kippunud ta enam kunagi.

1925. aasta kevadel asus Kurtšatov õppima Leningradi Tehnilise Füüsika Instituudis, mille oli asutanud akadeemik Abram Joffe. Energilise Joffe juhtimisel muutus tehnilise füüsika instituut kiiresti NSV Liidu füüsikakeskuseks. Selle paljud töötajad, kes varem olid uurinud pooljuhte ja dielektrikuid või tegelnud mitmesuguste molekulaarfüüsika probleemidega, orienteerusid ümber eksperimentaaltööle aatomi- ja tuumafüüsika alal.

Kuid üleminek ei toimunud kergelt ega üksmeelselt. Nii mõnigi kinnitas ägedalt, et tähtsaimaks ja kaasakiskuvaimaks uurimisalaks on polümeeride füüsika. Teised rääkisid pooljuhtide ahvatlevatest perspektiividest. Igor Kurtšatovi vend Boriss jäi ustavaks dielektrikutele. Ent tuumafüüsika edasine areng kinnitas, et Igor Kurtšatov oli näinud teistest kaugemale. Ta oli jõudnud arusaamiseni, et elektrilaengu puudumise tõttu võib neutron osutuda üheks parimaks "mürsuks aatomisuurtükiväes". Positiivse laenguga prootonid ja α-osakesed, läbides küllalt kergesti aatomi elektronpilve, satuvad positiivselt laetud tuuma võimsa tõukejõu meelevalda ja tavaliselt hälbivad teelt. Seepärast ongi tuumatabamuste arv üliväike võrreldes väljalastud "mürskude" hulgaga. Neutronitega selliseid raskusi pole. Elektriliselt neutraalsena võib ta tungida iga tuuma vahetusse lähedusse või koguni selle sisse. Nii lõpetab enamik neutronitest oma vaba eksistentsi just aatomituumas. Kui palju uusi tehisradioaktiivseid tuumasid on juba saadud! Eriti mõistatuslik oli uraan. Neutronitega kiiritamine tekitab temas korraga mitu erineva poolestusajaga radioaktiivset ainet. On siin tegemist uraani isotoopidega või ehk 93. elemendiga?

Kirjandus

D o b r o v o l s k i, Jevgeni 1971. *Akadeemik P. L. Kapitsa*. Tallinn: Valgus

J u n g k, Robert 1963. *Heledam kui tuhat päikest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

K e d r o v, Fjodor 1975. *Irène ja Frédéric Joliot-Curie*. Tallinn: Valgus

L i i v a, Taivo 2012. Energia — mis see on? — *Akadeemia*, nr 12, lk 2152–2171

L i i v a, Taivo 2014a. Kui aatom ei jäta jälgegi. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1669–1699

L i i v a, Taivo 2014b. Teaduse okkaline tee aatomite keerukasse sisemusse. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1279–1301

M u h h i n, Konstantin 1976. *Huvitav tuumafüüsika*. Tallinn: Valgus

(*Järgneb*)

ARVUSTUS

FÜÜSIKUD JA LÜÜRIKUD TAAS TEINETEISEL ULATAVAD KÄE

***Lähedane ja kauge füüsika Ülo Soosteri illustratsioonidega.* Joonistusi kommenteerinud Jaak Kikas, koostaja Kadri Mägi, sisutoimetaja Henrik Sova. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2016. 158 lk.**

1963. aastal ilmus Moskva kirjastuselt Znanije Viktor Trostnikovi koostatud aimeartiklite kogumik *Füüsika: lähedane ja kauge*, artiklitel saateks Ülo Soosteri illustratsioonid. 2014. aastal ostis Tartu Kunstimuuseum Ülo Soosteri pärijatelt illustratsioonide originaalid, mis olid olnud juba aastaid hoiul muuseumi deposiitkogus. 2016. aastal toimus muuseumis illustratsioonide näitus, millega paralleelselt ilmus ka raamat *Lähedane ja kauge füüsika Ülo Soosteri illustratsioonidega*, kus valik Soosteri illustratsioone on reprodutseeritud koos neid algselt saatnud pildiallkirjadega. Uue kihistusena telliti raamatusse aga Tartu Ülikooli füüsikaprofessorilt Jaak Kikaselt tänapäevase füüsika teadmistest, ent ka illustratsioonide uuest kontekstist lähtuvad kommentaarid.

Raamatut iseloomustab eklektiline ülesehitus — sissejuhatust asendav "Selgituseks lugejale" julgustab pilte vaatama / tekste lugema juhuslikus järjekorras. Ühtlasi tundub, et koostajail on tööd alustades jäänud sõnastamata eesmärk. Sissejuhatuse lõpuks sõnastatud püüd (*sic!*) luua dialoog "tolleaegse maailmapildi ja tänapäeva vaataja-lugeja vahel" on niivõrd üldsõnaline, et tegemist on kas ette läbikukkunud ülesandega või tagantjärele tehtud sedastusega. Kuid üldistavalt võib raamatut lugeda kahel viisil, kas kommentaaridega varustatud kunstiteadusliku allikmaterjali kogumikuna või füüsikaalase aimeraamatuna, mille tähelepanu on suunatud füüsikateaduse edasiminekutele viimase viiekümne aasta jooksul. Lähteülesande ebaselgusele vaatamata või just seda enam on see üks Tartu Kunstimuusemi omapärasemaid ja tähelepanuväärsemaid väljaandeid.

Siinne retsensioon on paraku peaaegu sama hüplik kui lähtetekst ja tinglikult võib ka seda lugeda lõikhaaval suvalises järjekorras. Ent kuivõrd raamatu sisulise osa dominandiks on Jaak Kikase kirjutatud tekstid, ning usutavasti on need ka siinse retsensiooni lugeja põhiliseks

huviobjektiks, siis keskendub alljärgnev ennekõike erinevatele võtetele, mille kaudu Kikas Viktor Trostnikovi, ent ka Ülo Soosteriga 1960. aastate füüsikalise maailmapildi üle dialoogi peab.

1. NSV LIIDU NONKONFORMISTLIKUD KUNSTNIKUD JA TEADUSLIKUD ILLUSTRATSIOONID

Karjäär teadustekstide illustraatorina on nii Ülo Soosteri kui mitme teise Moskvas elanud nonkonformistliku kunstniku loomingulises biograafias võrdlemisi tuntud, ent sealjuures lünklikult uuritud valdkond. Kuidas see karjäär teaduskirjastuse Znanije peakunstnikuna töötanud Juri Sobolevi kaasabil võimalikuks sai, on lihtsalt jälgitav ja mitmetes intervjuudes ja mälestustes fikseeritud, ent selle loomingulise pagasi kunstiteaduslik uurimine on endiselt väga lünklik.[1] Seda suuresti materjali valdkonnaülesuse tõttu. Erinevalt joonistustest ei kuulu illustratsioonid kujutava kunsti auväärsele parnassile, nad liigitatakse pigem tarbegraafikaks. Kuid vähe sellest, ka aines, mida teaduskirjanduse puhul illustreeritakse, on kunstiteadlastele üldiselt erialaliselt kättesaamatu. Nii oletab Kikas kosmilist kiirgust käsitleva artikli illustratsiooni juures: "joonisel kujutatud õhupallid viitavad ehk kosmiliste kiirte avastamise ajaloole" (lk 26) — see on paralleel, mida valdav osa kuns-

[1] Ülevaate allikatest ja uurimise seisust saab muuseumi väljaannet lisana saatvast, koostaja Kadri Mägi kirjutatud artiklist "Ülo Sooster ja raamatukunst". Soosteri illustratsioone esitanud näitusele Tartus järgnes esimesest sõltumatult koostatud näitus "Sümmeetrilised maailmad — peegeldatud sümmeetriad. Ülo Sooster, Juri Sobolev, Tõnis Vint, Raul Meel" Kumus (3.03.–11.06.2017), mida kureerisid Eha Komissarov ja Anna Romanova. Kumu ekspositsioon kaasas valiku Trostnikovi koostatud füüsikaraamatu illustratsioonidest ning esitas mitme vitriini vahendusel valiku Juri Sobolevi poolt kunstiliselt juhitud teadusajakirjadest ning Soosteri illustreeritud kirjandusest. See on materjal, mille uurimuslikuks analüüsiks Eha Komissarovi sõnul seekord jõudu ei jätkunud. Näitus otsis kontakte Ülo Soosteri ja Juri Sobolevi ning Raul Meele ja Tõnis Vindi loomingu vahel. Tõika, et illustratsioonidele sealjuures tähelepanu ei jätkunud, näitab ka see, et ei mainita Tõnis Vindi kujundatud populaarteaduslikku kogumikku *Teadus ja tänapäev* (koostaja Juhan Kivi, Tallinn: Eesti Raamat, 1979), millest Eha Komissarov varem kirjutanud on (Eha Komissarov "Ruum ja raamat Tõnis Vindi loomingus." Ilmunud näitusekataloogis *Tõnis Vint ja tema esteetiline universum*, koostaja Elnara Taidre, Tallinn: Eesti Kunstimuuseum / Kumu Kunstimuuseum, 2012, lk 57–67) ning mis oleks sisuliselt väga hästi sobitunud teaduse ja esoteerika paralleelidega, mille otsimisele autorite loomingus Kumu näitus keskendus.

titeadlasi tõenäoliselt näha ei oska. Ent samal pildil on ka hobune ja veidralt teravat kolmnurkset varju heitev ümara põhiplaaniga kuppelkirik, mille võimalikke seoseid kosmiliste kiirtega Kikas ei maini, justkui andes mõista, et need sümbolid peate te, head kunstiteadlased, ise lahti muukima.

Ühelt poolt on Tartu Kunstimuuseumi väljaantud raamatu näol tegemist konkreetse museaalse tulme kataloogiga — raamat sisaldab kõigi 199 muuseumi kogusse jõudnud illustratsiooni reproduktsioone ning tehnilist kirjeldust. Teisalt on raamatu ülesehituse määranud illustratsioonide algseks kontekstiks olnud 1963. aastal ilmunud aimeraamatu *Füüsika: lähedane ja kauge* peatükkide struktuur, mitte näiteks kujundlikud paralleelid Soosteri joonistuste vahel.[2] Samamoodi on Kikase kommentaarid raamatus füüsikaalased ning väldivad kunstikriitilisi või kunstiteaduslikke implikatsioone. Kuigi nagu igas reeglis, nii leidub ka siin kõrvalekaldeid. Pendli perioodi ja sageduse korrelatsiooni illustreeriva kujutise aluses kommentaaris kirjutab Kikas: "Tuleb jällegi tõdeda, et isegi siis, kui vastavat seadet või katset kujutav foto võinuks ehk anda detailsema ülevaate, kannab kunstniku joonis endas siiski midagi enamat — tunnetust, suhtumist, tähtsustamist, võib-olla isegi austusavaldust kujutatu suhtes" (lk 75). Niisamuti täheldab Kikas ühel illustratsioonil liikuvate kehade taustaks oleva muaree-efekti kohta: "ribad pole aga päris ühesugused — otsene viide sellele, et pilt on "käsitöö"" (lk 12). Mis ilmselt annab taas kord kinnitust — Kikase iseloomustust kasutades — teaduse järjepidevusest "aegadest, kus käsitsi tehtud joonis oligi ainus viis visuaalse info edastamiseks" (lk 75).

Samal ajal on Kikase kommentaaride sisuks võrdlemisi sagedasti illustratsiooni vead: "Viimane pilt on veidi ebatäpne" (lk 27), "vedeliku ja kristalli eristamiseks peaks nähtaval olema rohkem aatomeid" (lk 57). Kuid Kikas ei ole oma kriitikas järjepidev. Nii näiteks juhtis ta vestluses siinse retsensiooni autoriga tähelepanu asjaolule, et joonisel, millel kujutatakse Päikese mõjul kumerduvat kauge tähe valguskiirt, on valguskiire trajektoor valesti esitatud, kuid raamatus ilmunud kommentaar seda ei kajasta (lk 30). Võib oletada, et tegemist oli Kikase hinnangul üsnagi ebaolulise ning sõnades raskesti korrigeeritava veaga.

Esineb ka olukordi, kus Kikas vea esiletoomise asemel illustratsiooni täpsust hoopis kiidab. Nii algab Kuu pinnale paigaldatud gravimeetrit kujutava illustratsiooni kommentaar sõnadega "Tuleb tunnustada gravi-

[2]Muide, Kikaselt telliti kommentaar *ca* pooltele illustratsioonidele! Väikesed kujutised kõigist muuseumi kogusse jõudnud illustratsioonidest on leitavad raamatu lõpust.

meetri varju ja Maa valgustatuse head vastavust!" (lk 68). Või kui aimeraamatu koostanud Viktor Trostnikov iseloomustab Soosteri magetroni läbilõiget skemaatilisena, siis Kikas vastab sellele ilma pikemata: "Ei tahakski seda nii väga skemaatiliseks nimetada, näha on seadme päris detailne läbilõige" (lk 76). Illustratsioone, millel Sooster on kujutanud võrdlemisi tõetruult reaalseid seadmeid, on omajagu. Ent Kikasele kommenteerida on neist vaid vähesed määratud — laser, kütusepatarei ja fotokaamera. Jällegi üks punkt, kus võib oletada koostajate sõnastamata soovi valgustada Soosteri kui vabakunstniku, mitte kui joonestaja rolli raamatus. Ent samas tuleb selles valikus muuseumi väljaantud raamatu skisofreeniline iseloom taas esile. Ühelt poolt ei taheta, et Kikas laskuks Soosteri kujutiste sümbolistlikusse või kunstikriitilisse analüüsi.[3] Seda väljendab Kikas, jättes kommentaarita Soosteri autoportree peegelsümmeetrias näoga naise portree taustal (lk 32), või hoidudes spekulatsioonist teemal, miks võrdlemisi detailselt ja täpselt kujutatud vaakum-elektronlambid, mis oma kujult meenutavad Soosteri kuulsaid kadakaid, näivad kasvavat düünide taustal (lk 79). Samas asjaolu, et kristallide näidised on kunstnikul toodud inimlikesse mõõtmetesse (*sic!*) ja asetatud "maastikule nagu mõne antiikse ehitise sambad" (lk 41), peab Kikas vajalikuks oma kommentaaris ära märkida.

Aga on ka hetki, mil Kikas ei suuda kiusatusele vastu panna ning väljendab oma umbusku ja kimbatust. Kirjeldanud ehtsa ja võltsitud teemandi röntgenkiirte neeldumise iseärasusi, turtsatab ta: "Mis aga puutub ristatud rapiiride ja teemantide seosesse, siis siin võib igaüks ise endale sobiva vastuse välja mõelda" (lk 31). Teisal üritab ta olukorda lahendada sõnamänguga: "Viimasel ajal on füüsikud lagedale tulnud väikese viguriga — negatiivsete absoluutsete temperatuuridega, mis on tegelikult kõrgemad kui lõpmata kõrged positiivsed temperatuurid. Aga talvel kuluvad läkiläki ja labakud siiani ära" (lk 70). Just neid kaht eset Sooster oma illustratsioonil kujutab.

On ka hetki, mil Kikas teeb vägagi kunstiteaduslikke märkusi, nagu: "Ülo Soosteri "loomaaia" järgmine esindaja" (lk 16) ja "Illustratsioonil on näha järjekordset korduvat detaili — tegutsevat kätt. Käsi tõukab liivakella ja paneb selle kiirenevalt liikuma" (lk 14). Viimasel juhul Kikas mitte ainult ei viita tõsiasjale, et detailid Soosteri illustratsioonidel korduvad, vaid annab ühtlasi tõlgenduse, rääkides käe funktsioonist abstraktse jõuallikana. Käel, mis on tõepoolest illustratsioonidel enim korduv kujund, on teistes kombinatsioonides ka teisi tähendusi. Sageli

[3] Indrek Grigori intervjuu Jaak Kikasega Klassikaraadio saates "Kunstiministeerium". Esmakordselt eetris 16.02.2017.

on see lihtsalt osutav sõrm, samatähenduslik tavapärase noolega, ning vähemalt kahel korral on põhjust arvata, et käsi tähistab hetkel kõne all oleva nähtuse avastanud teadlast, kes juhib meie tähelepanu avastatule. Ent kui teisal kiidab Kikas joonistuse võimet juhtida tähelepanu olulisele, siis raske vesiniku aatomit nimetissõrme ja pöidla vahel hoidva Harold Urey käsi langeb kriitika alla oma ebaproportsionaalse suuruse tõttu võrreldes aatomiga. Viimane peaks ligi "miljard korda väiksem" olema (lk 21). See etteheide on ootamatu, kuna ilmselgelt on kõnealuse joonise puhul aimeraamatule kohaselt teadlane sama oluline kui nähtus, mille too avastas.

Teiste kujundite, nagu illustratsioone ümbritsevate raamide puhul on Kikas aga veelgi kidakeelsem, poetades vaid juhusliku rea: "Sissejuhatavalt jooniselt vaatavad meile vastu universum ja magnetvangistuses plasma, mida ümbritsevad järjekordsed raamid raamis" (lk 91). Samuti hoidub Kikas osutava sõrme järel esinemissageduselt teisel kohal oleva vaatleva silma tõlgendamisest.

2. AIMEAUTOR JAAK KIKAS DIALOOGIS VIKTOR TROSTNIKOVIGA

Soosteri illustratsioone saatsid ka esmailmumisel raamatus *Füüsika: lähedane ja kauge* pildiallkirjad, mille autoriks on raamatu toimetaja Viktor Trostnikov. Trostnikovi allkirjad puudutavad illustratsioonidel kujutatut harva otseselt, ja kui, siis niisugustes lausetes nagu: "See joonis illustreerib seda analoogia kaudu" (lk 36) või "Valge joon iga ostsillogrammi kohal või all näitab mõjutamise kestust" (lk 60). Üldjuhul ei jäta Kikas kasutamata neid üksikuid hetki, kui Trostnikov räägib joonisel kujutatust, ning vastab talle peaaegu alati. Näiteks kui Trostnikov mõtiskleb oma kommentaaris: "Kuidas näeb välja tulevaste sajandite tähelaev [---]? Seda on praegu võimatu ära arvata. On aga mõistlik eeldada, et sellel on footonmootorid ja tohutud mõõtmed", siis Kikas vastab talle kergelt patroniseerivalt: "Kosmosevallutamise helesiniste unistuste taustal ununevad tähtedevahelised tohutud kaugused. Kuid unistamiseks oli ka põhjust [---]. Footonrakett, kus reaktiivjõu tekitab annihilatsioonireaktsioonil aine-antiaine osakeste muundumine footoniteks, oli ka ulmekirjanike lemmik." Ent Kikas ei jäta ka ulmekirjanduse lemmikteemadest rääkides kommentaari päevakajastamata, viidates oma kommentaari lõpus ulmeseriaali *Star Trek* maailmas toimivale tehnoloogiale "*warp drive*", kus valguskiirus ei ole enam piiranguks (lk 61).

Kikase kommentaarid saab laias laastus jagada kaheks: 1) ajalugu avavad ja ajakohastavad, ning 2) polemiseerivad ja defineerivad. Julgen

oletada, et Kikase kommentaarides enim korduv sõna on "tänapäev". Paaril korral kasutab Kikas isegi vormi "nüüd" (lk 67 ja 94) ning kütuseelementide arendamine on Kikase sõnul endiselt otseses mõttes kuum teema (lk 85). Sealjuures on Kikase kommentaarid eelkõige mõeldud suhestuma Trostnikovi pildiallkirjadega. Ka illustratsioonidel kujutatu pädevus tänapäeval saab kriitika osaliseks, kuid seda haruharva. Kõige otsesem näide on elementaarosakeste peatükist: "Pildil olev mudel on aegunud. [---] Sooster kujutab kaartidel elementaarosakesi. Kuid tänapäevaks on selgunud, et rohkem kui pooled neist on tegelikult liitosakesed ja lisandunud on ka uusi osakesi" (lk 19). Et niisuguseid kommentaare illustratsioonidele on vähe, annab ennekõike tunnistust asjaolust, et Sooster lähenes oma illustraatoriülesandele ikkagi kui kunstilisele tööle, kus kujundid on faktidest kõnekamad. Kikasel, kes oli palutud illustratsioone kommenteerima füüsiku positsioonilt, ei jää selles positsioonis aga muud suurt ülegi kui olla ennekõike dialoogis Trostnikoviga, kohati talle otse vastates või tema mõtet jätkates. Nii et kui Trostnikov kirjutab: "Pöörlemise suund peegeldamisel ei muutu, samas kui osakese liikumise suund, st kiiruse suund, muutub vastupidiseks", siis Kikas jätkab sealt, kus Trostnikov lõpetas: "Peegli ees seistes võib igaüks selles ise veenduda" (lk 37).

Kikase kommentaare saadavad sageli ka ajastu iseloomustused: "Osa "Hüpoteesid" on raamatus "Füüsika: lähedane ja kauge" suuresti tuumahõnguline, seda ikka ajastu vaimust kantuna" (lk 91). Raamatut avava relatiivsusteooria-peatüki illustratsioonide kommenteerimist alustab Kikas pigem essee laadis kommentaariga, millesarnaseid leiab raamatus teisigi, kuid olgu markantsema näitena tsiteeritud just see: "Veel 1950ndate alguses kritiseerisid stalinistlikud filosoofid Einsteini teooriat ja füüsik Vladimir Foki vastulause avaldamiseks läks vaja NSV Liidu siseministri Lavrenti Beria toetust ning partei keskkomitee luba. Eks võib seda ju mõistagi — kui kõik on suhteline, ei pruugi inimene segamini ajada pelgalt liikumist ja paigalseisu, vaid hakata kahtlema ka nõukogude korras. Beria toetas füüsikuid, kuna viimastel oli kõva trump — pomm. Isegi kaks — nii aatomi- kui ka vesiniku pomm. Ja need olid Beria vastutusalad" (lk 11).

Kikase teadusloolisi ekskursse, kui välja arvata need, kus ta loetleb Eesti teadlaste panuseid teemasse, võiks tinglikult tõlgendada joonistuste kaasaegset konteksti selgitavana. Samas võtab Kikas endale sageli hoopis aimeautori rolli, mille juures on üsna võimatu jälgida, kas ta summeerib teemasid, millest räägib artikkel, mille juurde joonistus algselt loodi, kas lähtub mõttearendus pelgalt Trostnikovi kommentaarist või on tegemist lihtsalt juhusliku mõttearendusega. Tavalugejale, kelle jaoks algtekst, mille juurde Sooster illustratsioonid tegi, on kättesaama-

tu, jääb see küsimus teravana üles, sest kui rääkida mõistatuslikest kujunditest Soosteri illustratsioonidel, kerkib rohkem kui korra küsimus, kas vastus ei peitu artiklis. Näiteks liblikas ja tigu kui peegelsümmeetria näited pärinevad ilmselt artiklis kasutatud kujunditest, samuti nahkhiir. Ent kui Trostnikov pühendab pika lõigu vilunud kaluritele, kes on võimelised vee all kalu kuulma, ja Kikas vastab sellele mõnevõrra sarkastiliselt: "Mis aga merehäältesse puutub, siis kõige tähelepanelikumalt kuulavad neid ilmselt mereväelased vastase allveelaevade avastamiseks" (lk 81), pole selge, kas see sarkasm on suunatud Soosterile, kelle kala kui kujundi lembus on kunstiloost hästi teada (vrd ka muna), pildi allkirja kirjutanud Trostnikovile või "Füüsika ja elektroonika" peatüki kirjutanud V. J. Ivanitskile.

3. MÕISTED JA DEFINITSIOONID

Võib oletada, et enam kui kaheksakümne lühikommentaari sõnastamine, nii et iga tekst oleks iseseisva entiteedina loetav ja arusaadav, kuid ka informatiivne ja sisuliselt pädev ega mõjuks korduste reana lugejale, kes loeb läbi kogu raamatu, ei olnud lihtne ülesanne. Sellest annab tunnistust kergendus, millega Kikas peatükist peatükki liikudes uue teema kallale asub. Eriti on see tunda näiteks peatüki "Tahkisefüüsika" juures, mille Kikas avab etteantud täheruumi piirile küündiva tervikliku lõiguga. Kusjuures tekstide pikkusest rääkides on omamoodi veidraks tõsiasjaks, et ainus tekst, kus Kikas etteantud täheruumi ülemmäärast kinni ei pea, räägib veidruse mõistest füüsikas (lk 22–23). Formaalne surve on ilmselt peamine tegur, mille abil saab kirjeldada ja põhjendada Kikase sisuliste valikute hüplikkust. Füüsikateadusele kauge inimese kogemust nende tekstide lugemisel võib ette kujutada kui professori läbiviidavat ekskursiooni, kus professor vastavalt sellele, millisele kujutisele vaataja osutab, esitab selle kohta *ad hoc* rohkem või vähem juhuslikel assotsiatsioonidel põhineva kommentaari. Usutavasti võib umbes nii kujutleda ka kommentaaride kirjutamise protsessi.

Nagu ülal mainitud, saab Kikase kommentaarid jagada üldjoontes kaheks, teaduslooline esseistika ja mõistetekeskne poleemika. Otseseks vaidlemiseks leiab Kikas harva põhjust. Niisugused täpsustused nagu järgnev näide on harvad: "Mis puutub pildiallkirja väljendisse "energia materialiseerumine", siis see ei ole minu meelest päris õige. Energia pole objekt, mis eksisteerib kõrvuti ja sarnasena teiste materiaalsete objektidega (kehad, väljad), vaid kõigi selliste objektide teatud omadus või mõõt" (lk 27). Mida Kikas aga väga tihti teeb, on mõistete ja definitsioonidega žongleerimine ning sugugi mitte alati ei ole selge, miks

üks mõiste on defineeritud ja teine mitte. Rohkem kui korra alustab Kikas sellega, et defineerib Trostnikovi pildiallkirjas esinevaid mõisted. Näiteks kui Trostnikov kirjutab: "Liikumisseadused mitteinertsiaalsüsteemides näivad palju keerukamatena kui inertsiaalsetes" (lk 14), siis alustab Kikas sellega, et defineerib kõigepealt ühe ja siis teise.

Ent Kikas ei ole selles tegevuses järjepidev. Nii võib ta vastupidiselt eelmisele näitele Trostnikovi lihtsustatud kujunditega pildiallkirja mõistetega üle kuhjata. Trostnikov: "Kassi silmad on valgusele 40 korda tundlikumad kui inimese omad." Kikas: "tehniline võimekus on omakorda andnud tõuke ka üksikute footonite allikate väljaarendamiseks, mis suudavad erinevalt statistilisest soojuskiirgusest ja koherentsest laserkiirgusest tekitada üksikuid valgusosakesi" (lk 82). Või näide, mille raadioajakirjanikuna valisin Kikasega läbiviidud intervjuud illustreerima seetõttu, et ma ei olnud võimeline kõnealuste generaatorite tüüpe kokkugi lugema.[4] Trostnikovi lakooniline selgitus: "Stellaraator-tüüpi magnetlõksu skeem termotuumasünteesi läbiviimiseks." Kikase kommentaar aga mitte ainult ei jäta avamata, mis asi on stellaraator-tüüpi reaktor, vaid lisab: "Olles oma ülesehituselt väga keerukas, on sel siiski rida eeliseid tavapärasemate tokamak-tüüpi reaktorite ees" (lk 97). Kikas selgitas otsust reaktoritüüpide iseärasused avamata jätta tõsiasjaga, et tänapäeval on kõigil ligipääs Vikipeediale. Aga see tõdemus peab paika ka enam-vähem iga teise mõiste või füüsikalise nähtuse kohta, mille defineerimist või kirjeldamist Kikas siiski vajalikuks on pidanud. Jääb mulje, et otsus, mida defineerida, mida jätta, on langetatud iga teksti juures eraldi, lähtuvalt loo jutustamise sujuvusest. Kusjuures otsus on olnud pelgalt autori enese õlul, ilma toimetaja sekkumiseta.

Valitud toimetamispraktika on ilmselt ka üheks raamatu eklektilisuse põhjuseks. Kikase tekste näikse käsitletavat sarnaselt Soosteri illustratsioonidega kui autentset autoriteksti, mille funktsiooniks on olla ise tõlgenduse objektiks kunstiteadlastele, mitte pakkuda sidusat kommentaari Soosteri illustratsioonidele. Irooniliselt väljendudes: professor Kikas osales — tõenäoliselt sellest enesele aru andmata — kunstiteaduslikus eksperimendis, mille eesmärgiks oli välja selgitada, milliseid assotsiatsioone kutsuvad Soosteri illustratsioonid esile reaalteadlases.

[4] Indrek Grigori intervjuu Jaak Kikasega Klassikaraadio saates "Kunstiministeerium". Esmakordselt eetris 16.02.2017.

4. KOKKUVÕTE

Niisiis on Kikase kommentaaride peamiseks ülesandeks anda kunstiteadlastele aimu, kuidas reaalteadlane Soosteri illustratsioone näeb, ning seeläbi kujutatu demüstifitseerida. Selgub, et füüsikud ei näe neis midagi, mida meie, "lihtsad inimesed" ei näe. Kindlasti ei ole Sooster lõpmatusemärgi kujundit kasutanud juhuslikult, ent stellaraator-tüüpi reaktor on illustratsiooni sümbolismi potentsiaalist hoolimata ennekõike reaktor, olgugi et tänini teoreetiline.

Raamatusse *Lähedane ja kauge füüsika Ülo Soosteri illustratsioonidega* koondatud ajaloolised ja sisulised kihistused moodustavad teineteisele projitseerituna — olgu või puht-umbintellektuaalsest lähtekohast vaadatuna — meelelahutusliku koosluse, ning ma usun, et sellisena on raamat kõigi, ka algtekstide autorite seisukohalt oma ülesande täitnud. Olgu selleks eesmärgiks siis kunsti populariseerimine füüsika kaudu või füüsika populariseerimine kunsti kaudu.

Indrek Grigor

INDREK GRIGOR (1981) on lõpetanud TÜ semiootika erialal (2004), magistrikraad kunstiajaloos (2008). Alates 2010 on ta Tartu Kunstimaja galerist. Pidanud loenguid Tartu Kõrgemas Kunstikoolis, Eesti Kunstiakadeemias ja Tartu Ülikoolis.

ÕIGUSE LÄHENEMISEST MORAALILE

H. L. A. Hart. *Õiguse mõiste*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Piret Luiga. Tallinn: Valgus, 2017. 535 lk; Ronald Dworkin. *Õiguse impeerium*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Piret Luiga. Tallinn: Valgus, 2015. 543 lk.

Herbert Lionel Adolphus Harti (1907–1992) *Õiguse mõiste* ja Ronald Dworkini (1931–2013) *Õiguse impeerium* on tänapäeval õiguse olemuse üle käivates vaidlustes tuumiktekstideks. Nende abil kujundavad huvilised põhiteadmiste komplekti, mille alusel mõista õigust ja riiklust kogu maailmas.

Arvestades mõlema teose autori loengulaadset esitust ja keerukat stiili, on ära tehtud suur töö, et nende mõtteid eesti keeles ladusalt edasi anda. Õigusfilosoofilised tekstid nõuavad süvenemist ning usun, et nii

nende teoste tõlkija Piret Luiga kui ka toimetaja Sirje Laidre on rohket taustamaterjali kasutades uurinud, mida autorid õigus- ja keeleküsimustes öelda võisid ja milliseid mõisteid kasutasid. Tänu tehtud tööle on eesti lugejail nüüd kasutada tõeliselt nauditavad tõlked.

H. L. A. Harti 1961. aastal ilmunud teos virgutab seniajani põnevaid arutelusid õiguse olemusest, õiguse järgimise kohustuse olemusest ning õiguse ja moraali seosest. Paljudes aruteludes on oluline osa Richard Dworkinil, kelle kriitikast Harti teose kohta 1967. aastal sai alguse Harti ja Dworkini tuntud väitlus õiguse olemuse üle, mis on kaasanud ühel või teisel viisil peaaegu kõiki õigusfilosoofe ja kestnud rohkem kui neli aastakümmet. Kesksel kohal neis vaidlustes on õiguse ja moraali vahekord. Dworkin on oma põhiseisukohad õiguse olemusest võtnud kokku 1986. aastal avaldatud *Õiguse impeeriumis*, Hart lisas 1994. aastal oma teose 2. trükile järelsõna. Just sellisel kujul, koos järelsõnaga, on tema teos tänapäeval kõige paremini tuntud ja nüüd ka meie ees.

Mis on Hartil ja Dworkinil ühist? Pakkudes välja oma arusaama õiguse olemusest, osalevad mõlemad analüütilise õigusfilosoofia diskursuses, mis tegeleb õiguse metafüüsiliste alustega. Nendel alustel, s.t vastusel küsimusele, mis on õigus, on oluline praktiline tähtsus, mis ulatub kaugemale pelgast vastusest sellele küsimusele. Kui me teame, mis õigus on, oleme ühtlasi võimelised jõudma selge arusaamani sellest, mida peaks õiguse kohaselt tegema. Teiste sõnadega: praktiline õiguskäsitlus tugineb olulisel määral arusaamale metafüüsilisest õigusest.

Mis neid kaht autorit eristab? Nad kaitsevad vägagi erinevaid seisukohti selle osas, kuhu peaks tõmbama punase joone, et eraldada õigust ja teisi normatiivseid süsteeme. Kui lähtuda kaasava ja välistava õiguspositivismi eristusest, mis sündis Harti ja Dworkini väitluste käigus, siis on Hart üks silmapaistvamaid kaasava õiguspositivismi ja näiteks Joseph Raz (sünd. 1939) üks olulisemaid välistava õiguspositivismi esindajaid. Dworkini vaateid liigitatakse mõnikord loomuõiguse teooriate hulka (*natural law theories*), ehkki pigem moodustavad need kolmanda õiguse olemust käsitlevate teooriate kategooria.

Teen siinkohal lühikese kõrvalepõike normatiivsete teooriate juurde. Harti ja Dworkini teoste puhul märkab lugeja peagi, et neis räägitakse palju kõlblusest ja kõlblusnormidest, -kohustustest, -institutsioonidest. Proovin korraks paigutada selle sõna üldisesse normatiivsete teooriate üle käivate arutelude konteksti.

Mõiste *morality* tõlkimiseks võib kasutada ka sõna "moraal". Jään ise just selle valiku juurde mitmel põhjusel. Ühelt poolt on see kindlasti harjumuse küsimus. Eesti keeles seda sõna kasutades tekivad seosed

kogu kõnealuse valdkonna võõrkeelse trükisõnaga, kus sama sõnatüvi kordub. Teisalt mõtlen aga sellele, et sõna "moraal" tähendusväli tundub vähemalt esmapilgul palju laiem kui sõnal "kõlblus", hõlmates kõikvõimalikke normatiivseid süsteeme. Õiguspositivistid püüdsid õigust kui üht normatiivset süsteemi just selle olemuslike omaduste abil kõigi normatiivsete süsteemide seast esile tuua, niihästi eristamaks seda teistest teooriatest, mis ütlevad, kuidas kõlbab käituda, kui ka neist teooriatest, mis määratlevad õigeid ja valesid tegusid üldisemalt. See, milline on kokkuvõttes õige ja vale tegu, võib ju erineda sellest, mida igapäevaste kõlblusnormide järgi kõlbab või ei kõlba teha.

Selgitan. Normatiivsete teooriatega tegeleb uurimisvaldkond, mida nimetatakse kokkuvõtlikult normatiivseks eetikaks. Erinevuste tõttu uurimisküsimustes eristatakse seda metaeetikast ja rakenduseetikast ehk praktilisest eetikast. Normatiivse eetika valdkonda kuuluvad teooriad tegelevad küsimustega, kuidas peab (moraali vaatepunktist) käituma, milline on õige või vale, hea või halb tegu, millel selline määratlus põhineb ja kuidas on võimalik oma seisukohta kõigis neis küsimustes filosoofiliselt põhjendada. Kõik normatiivsed teooriad vastavad küsimusele, kuidas peab käituma, arvestades kirjeldatavat olukorda.

Selleks et öelda, kuidas peab käituma, on igal normatiivsel teoorial vaja kujundada või valida oma alamteooria selle kohta, mis on õige ja vale (*theory of the right*), ja oma alamteooria selle kohta, mis on hea ja halb (*theory of the good*). Kõikide normatiivsete teooriate järgi on õige teo määratlemisel oluline, millised on teo tagajärjed, kuid ainult mõni teooria kaitseb seisukohta, et teo tagajärjed on ainus õige teo määratlemise kriteerium. Kui me oleme näiteks põhjendanud ära seisukoha, et üksnes teo tagajärgedest sõltub see, milline on õige tegu, siis vajame ikkagi lisamääratlust (ja põhjendust), millised tagajärjed on head ja millised veel paremad. Ainult see annab meile võimaluse võrrelda tegude tagajärgi ja jõuda seisukohani, kuidas tuleks vastavas olukorras käituda, s.t milline on kõige parem tegu. Näiteks utilitaristlik normatiivne teooria, mida tuntakse ka utilitaristliku moraaliteooriana, on kombinatsioon konsekventsialistlikust õigsuse teooriast ja heaolul põhinevast headuse teooriast (*welfarism*). Nende seisukohalt on moraalselt õige selline tegu, mis toob kaasa heaolu vaatepunktist parimad tagajärjed (arvestades kõiki tagajärgi kõigi jaoks). Kas see, kuidas utilitaristid määratlevad moraalselt õige teo (ja see meetod on ajahambale ning tuhandete filosoofide nüansirikkale kriitikale hästi vastu pidanud), on ka viis, kuidas määratleda kõlbelist tegu? Võib-olla. See lihtsalt nõuab avarat arusaama sellest, mis on kõlblus. Igapäevaselt oleme ehk harjunud kõlbelisi tegusid määratlema pigem oma kogukonna normide kogumi

alusel ning vähem nägema seda tohutu hulga normatiivsete teooriate sisustatava tehnilise mõistena.

Selge on see, et nagu on normatiivsete teooriate hulgas olemas utilitaristlik moraaliteooria ehk utilitaristide vaatepunkt sellele, milline on õige või vale käitumine või milline on ühiskonnas õige käitumisnormistik, leidub seal ka palju teisi samalaadseid. Lühemalt saame seda nimetada utilitaristide lähenemiseks moraalile (*utilitarian point of view of morality*). Moraal tähendab siin lihtsalt õiget käitumisnormide kogumit (*correct code of conduct*). Samamoodi saame rääkida õiguse lähenemisest moraalile (*law's point of view of morality*), religiooni lähenemisest moraalile (*religion's point of view of morality*) jne, seejuures täpsustades, millise õiguskorra või religiooni lähenemisest on jutt. Sellest vaatepunktist on sõnal "moraal" ainult normatiivse korra ehk õiget ja vale käitumist määrava teooria tähendus ning see on ka üldiselt seesama, mida peetakse õigusfilosoofilises kirjanduses sõna *morality* all silmas. Erisugused lähenemised moraalile ehk erinevad normatiivsed süsteemid esitavad meie käitumisele pidevalt erinevaid nõudeid ning on meie otsustada, millist neist me järgime. See, et saame rääkida erinevatest lähenemistest moraalile (kasutades seda lihtsalt tehnilise mõistena, mida võib mitut moodi sisustada), annab võimaluse nüansirikkamalt mõista ja kirjeldada olukordi, kus on kaalul erinevad väärtused, eesmärgid ja põhjendused.

Nii Hart kui Dworkin pakuvad oma teooriad selle kohta, kuidas määrata kindlaks elemendid, millest koosneb õiguse lähenemine õigele käitumisnormide kogumile ehk moraalile. Oluline on märgata, et nad ei räägi sellest, kuidas peaks õiguse vaatepunktist lähtudes käituma, vaid kuidas määratakse teatud piiritletud ühiskonnas kindlaks õiguse vaatepunkt moraalile.

Samas: kui korraks siiski mõelda õiguse sisule, siis on nii nagu eelnevagi puhul ka õiguse mõiste tehniline selles mõttes, et selle sisu kujundamisel on kahtlemata võimalik kõrvutada erisuguseid vaateviise. See annab võimaluse nüansirikkamalt mõista ja kirjeldada olukordi ka õiguskorra kujundamisel, kus kaalul on erinevad väärtused, eesmärgid ja nende põhjendused. Võttes aluseks võrdsusel rajaneva lähenemise moraalile, kujundame teistsuguse õigussüsteemi kui näiteks õiglusel, tõhususel või heaolul põhineva lähenemise korral moraalile. Nende lähenemisviiside järgi on vastavad väärtused ühiskonnas õige käitumisnormide kogumi põhialuseks, peegeldades seda, mida peetakse olulisimaks. Sellisel viisil erinevad üksteisest radikaalselt näiteks paljude õigusteadlaste ja majandusteadlaste lähenemine õigele käitumis-

normide kogumile, mis peaks peegelduma õiguskorras. Neist ühe arvates on parim õiguskord õiglusel rajanev ja teise arvates heaolu saavutamisel põhinev käitumisnormide kogum. Teiste sõnadega: seisukoht, et õigussüsteem on olemas selleks, et aidata ühiskonnal toimida õiglaselt, eksisteerib kõrvuti seisukohaga, et ta on olemas selleks, et (tõhususe kasvu kaudu) maksimeerida ühiskonna heaolu. Majandusteadlased vaatlevad õigussüsteemi ju enamasti institutsioonina, mis lahendab teatud majanduslikke probleeme kõige tõhusamalt (nt omandiõiguse reguleerimise, lepingute jõustamise või trahvide määramise abil). Sõltuvalt sellest, milline pool selles väitluses valida, tuleb seisukohtade kooskõlalisuse nimel võtta ka erinevad hoiakud selle kohta, millised peaksid olema näiteks lepinguõiguse või deliktiõiguse valdkonna käitumisnormid.

Tulgem nüüd aga tagasi Harti ja Dworkini teooriate juurde. Nad mõlemad püüavad selgitada, mis on õiguse olemus ja tegelevad probleemiga, mille esitab neile õiguse ja moraali seos. Kumbki ei räägi sellest, kuidas peaks õiguse vaatepunktist käituma, vaid sellest, mis on õigus oma olemuselt. Nende arvamused lahknevad selles, millised tegurid määravad kindlaks kehtivate õigusnormide kogumi ehk millised on õiguse kehtivuse kriteeriumid. Õiguspositivistid, nagu Hart, asuvad seisukohal, et õiguse kehtivuse kriteeriumid määravad kindlaks sotsiaalsed faktid. Dworkin ja tema pooldajad kaitsevad teistsugust seisukohta: õigust ei määra mitte ainult sotsiaalsed, vaid ka moraalsed faktid.

Dworkini seisukoht tuleneb mõttekäigust, mille järgi positivism on sarnane formalismiga, olles õiguse tõlgendamise ja põhjendamise teooria, mille kohaselt võib õigust vaadelda kui immanentselt mõistetavat normatiivset praktikat, või lihtsamini öeldes, kui rohkem või vähem "suletud" normatiivset süsteemi. Kui see on nii, siis ei suuda positivism põhjendada õiguses laialt levinud teoreetilisi lahkarvamusi, väidab Dworkin. Teoreetilised lahkarvamused, mis on lahkarvamused küsimuses, mis on õiguse põhialused, ja empiirilised lahkarvamused, mis on lahkarvamused selles, kas õiguse alused on saavutatud ja kas õigus on kehtiv tulenevalt sellest, mida peetakse kehtivaks õiguse alustest lähtuvalt, on selgelt erinevad. Teoreetilisi lahkarvamusi näitlikustavad kõik kaasused, mille puhul kohtunikud ei leia üksmeelt õiges tõlgendamismetoodikas ja seetõttu ka õiguse kehtivuse kriteeriumides ning mitte ainult selle faktidega seotud osas. Dworkin arvab, et Harti loodud raamistik ei ole võimeline neid ilminguid selgitama, sest selle järgi peaks konsensus paika panema õiguse kehtivuse kriteeriumid, ja kui eksisteerivad ulatuslikult levinud lahkarvamused, siis tähendab see, et konsensus puudub ja pole ka teada, millised on õiguse kehtivuse kriteeriumid.

Seega arvab Dworkin, et Harti seisukohad pole vastuvõetavad. Dworkin selgitab, et teoreetilised lahkarvamused põhinevad arusaamal, milline on moraalsest vaatenurgast korrektne tõlgendamise metoodika, ning seega peaksid õiguse kehtivuse kriteeriumid alati hõlmama ka moraalseid fakte.

Seejuures püüab Dworkin veel näidata, et kui positivism on formalismivastane õigusteooria, nagu Hart tegelikult väidab, siis peab see õigust ebamääraseks ja osutab sellele, et teatud kaasuste puhul on võimalik vaadata õigusest kaugemale, moraalsete kaalutluste poole. Hart toob esile, et sotsiaalsete faktidega määrataval on kindlad piirid ja ühtlasi on loomulik, et mõnel juhul peavad kohtunikud kasutama neile antud kaalutlusõigust. See mõttekäik on saanud tuntuks sotsiaalsete piirangute (*limits of the social*) argumendina. Ka see, nagu Dworkin väidab, on oluline põhjus eitada Harti positivistlikku käsitlust, sest see teooria ei anna täielikku ega õiget vastust küsimusele õiguse kehtivuse kriteeriumide kohta, nii nagu peaks.

Hart ja teised positivistid vastavad aga, et isegi kui moraalsus on mingil viisil õigusediskursuse osa, ei muuda see tõsiasja, et lõppkokkuvõttes on õigusel sotsiaalne alus. Niisiis pakub Hart vastuseks küsimusele, kuidas moodustub kehtivate õigusnormide kogum, sotsiaalsetel faktidel tugineva praktika teooria ja Dworkin konstrueeriva tõlgendamise teooria.

Miks on Dworkini teoorial selline nimetus ja mida konstrueeriv tõlgendamine tähendab? Dworkin pakub *Õiguse impeeriumis* välja arusaama õigusest, mida ta nimetab õiguse terviklikkusekäsituseks (*law's Integrity*). See põhineb õiguse konstrueeriva tõlgendamise meetodi rakendamisel ja selle järgi peab kohtunik enne teatud kohtuasjas otsuse langetamist uurima läbi kõik eelnevad poliitilised arvamused, teod ja hoiakud, s.t kogu õigussüsteemi, ning saadud teadmiste alusel kujundama oma arusaama sellest, millised moraaliprintsiibid sobivad varasemate poliitiliste tegudega ja õigustavad neid kõige paremini. Peale selle peab ta otsustama, millised on moraalselt kõige paremad printsiibid. Kehtiva õiguse hulka kuuluvad need õigusnormid, mis sobivad nende moraaliprintsiipidega kõige paremini kokku. Dworkini määratluse järgi tähendab konstrueeriv tõlgendamine teatud objektile või praktikale eesmärgi omistamise käiku, et kujundada sellest objektist või praktikast parim näide teatud vormist või žanrist, millesse see arvatakse kuuluvat.

Tõlgendamine on siin seega kahefaasiline protsess. Esimeses faasis peab tõlgendaja kindlaks tegema teatud praktika moraalse eesmärgi ning seda eesmärki silmas pidades määrama, millised on sellest lähtu-

valt vastavas jurisdiktsioonis õiguse alused. Õiguse aluseks saavad need faktid, mis aitavad kõige paremini selle moraalse eesmärgi poole liikuda. Teises faasis peab tõlgendaja hindama, kas selliseid õiguse aluseks olevaid fakte vastava kaasuse puhul üldse leidub, et hakata õigussätete kehtivust nende suhtes testima. See samm põhineb arusaamal, et õigussätted on õigussüsteemis kehtivad ainult siis, kui leidub selle süsteemi õiguse aluseks olevaid fakte.

Esimeses faasis tähendab praktika moraalse eesmärgi tuvastamine seda, et tehakse kindlaks, milline tõlgendus paigutaks õigusliku praktika parimasse valgusse, s.t mis sobib kõige paremini kokku selle praktika omadustega ning õigustab selle praktika mõtet kõige paremini. Tõlgendus sobib kokku objekti või praktika omadustega seni, kuni see kiidab heaks objekti või selle omaduste olemasolu. See tähendab, et fakte, mida vastava tõlgenduse kaudu pakutakse välja õiguse alusena, tunnustavad sellistena ka õigussüsteemi ametnikud. Tõlgendus õigustab praktika eesmärki seni, kuni tegemist on eesmärgiga, mille poole tasub püüelda, s.t seda eesmärki saab moraalselt õigustada.

Kas õiguse terviklikkusekäsitus peegeldab seda, kuidas toimivad õigussüsteemid või kuidas kogevad nende toimimises osalevad ametnikud oma võimalusi õigust tõlgendada või mõtestada? Ilmselt mitte, sest üldiselt piiravad selliseid võimalusi võimude lahusus ja tasakaal, õigussüsteemis osalejate piiratud volitused ja kaalutlusõigus. Nagu Yale'i Ülikooli õiguskolledži professor Scott J. Shapiro on tabavalt märkinud, nõuab õigusliku praktika parimasse valgusse paigutamine, mida Dworkin ametnikelt ootab, tohutut filosoofiliste oskuste pagasit. Nii laiade volitustega ametnikke saavad endale lubada vaid õigussüsteemid, kus elavad väga usaldusväärsed indiviidid. Õiguse olemuse ja tõlgendamise metoodikate valiku paremaks mõistmiseks on paremaid lahendusi. Ühe sellise pakub positivistide ning Harti ja Dworkini vaidluse jälgedes käies Shapiro ise, osutades taas sotsiaalsetele faktidele. Tänapäeva õigusfilosoofiat ainulaadse selguse ja põhjalikkusega edasi arendades pakub ta Harti, Dworkini ning nende järgijate seisukohtade kõrvale oma õigusliku planeerimise teooria, mida esitav *Õiguslikkus* (Legality; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011) võiks järgmise õigusfilosoofilise teosena olla olemas ka eesti keeles.

Muuseas ütleb Shapiro, et õigussüsteemide üheks omaduseks on see, et nad on loodud teenima teatud väärtusi. Näiteks on võimude lahusus loodud selleks, et luua õigussüsteemi sees suuremat usaldust, mis muuseas on lihtsalt sotsiaalne fakt. Siit edasi kerkib küsimus, kas õigussüsteemidel saab olla funktsioon? Shapiro vastab jaatavalt ning tema

vastus peegeldab eelnevalt toodud käsitlust sellest, mis on moraal ja kuidas saame temast rääkida. Nii nagu on mõttekas rääkida õiguse lähenemisest moraalile, nii saab rääkida ka õigussüsteemi funktsioonist, seega küsimuse lahendamisest, kuidas me peaksime (moraali vaatepunktist) käituma. See muidugi ei tähenda, et kõik õigussüsteemid saaksid selle ülesandega hakkama, sest on olemas häid ja halbu õigussüsteeme.

Osalemine analüütilise õigusfilosoofia vaidlustes toob meid lähemale põhjalikumale arusaamale õigusest endast ja õiguse sees valitsevatest pingetest. On suur rõõm, et tänu Harti *Õiguse mõiste* ja Dworkini *Õiguse impeeriumi* tõlgetele on võimalik 20. sajandi kõige mõjukamaid õigusfilosoofilisi raamatuid lugeda ka eesti keeles. Nüüd on meie õigus- ja riigiteadlastel, kuid ka kõigil teistel parem võimalus omandada tänapäeva õigusfilosoofiliste arutelude põhisõnavara, viia end kurssi nii õiguspositivismi kui ka seda ümbritsevate teooriate põhiliste tunnusjoonte ja probleemküsimustega ning ühineda neil teemadel toimuvate väitlustega. Aga et veel paremini mõista nende arutelude keerdkäike ja arengut, millesse Hart, aga ka Dworkin meid kaasa tõmbavad, tuleks eesti keelde tõlkida veel mõni õiguspositivismi käsitlev teos ja eelkõige sellised, mis pakuvad välja viise positivismi kaitsmiseks eespool kirjeldatud probleemide valguses, ja Harti osavate vastuste juurest edasi liikuda.

Helen Eenmaa-Dimitrieva

HELEN EENMAA-DIMITRIEVA (1980) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofia (2002) ja õigusteaduse erialal (2005), õigusteaduse magister 2006, õigusteaduse doktor 2013 (mõlemad Yale'i Ülikool). YÜ filosoofiaõppejõud 2008–2012, pani aluse TÜ IT-õiguse õppe- ja teadusprogrammile (2014) ning infoühiskonna keskusele (2016), a-st 2015 TÜ teadur, keskendudes peamiselt õigusfilosoofia, õigusökonoomika ning IT-õiguse küsimustele. Töötanud juristina ka Euroopa Parlamendi ja ÜRO juures.

ABSTRACTS

ANN ALARI, PRIIT HEINSALU, INDREK KANNIK, TIIA KANGERT, INDREK LINDSALU, EKKE NÕMM, VLADIMIR SAPOŽNIN, GRIGORE-KALEV STOICESCU, INDREK TARAND, AGO TIIMAN, ALO TOOMEL, PEETER VÄRV. **Priorities of Estonian foreign policy in 1991**

Late in 1990, Estonia, being under the jurisdiction of the disintegrating Soviet Union, hoped that radical events for restauration of independent statehood still develop in a favourable direction, although in April Gorbachev had offered Estonia a special status based on a confederation agreement, and the conservative forces in Moscow were preparing for a counterattack. In May, the newly elected legislative organ of the old regime, the Supreme Soviet of the Estonian SSR named itself the Supreme Council of the Republic of Estonia, the Estonian SSR — the Republic of Estonia, and legalised the state symbols dating from 1918, although actual independence was proclaimed later, on 20 August 1991. Until that, Estonia was not recognised as a plenipotentiary subject of international law. For diplomatic communication, information centres founded in foreign countries and informal channels were used, particularly, private meetings with state officials, and commercial and cultural relations. These were used to explain the legal foundations for the restoration of Estonia's independence and to seek support.

On 6 December, the Estonian Foreign Minister Lennart Meri announced that candidates were selected for sending abroad, to be later employed by the Ministry of Foreign Affairs. The basis for the selection were the lists of diplomats' school at the Estonian Managers Institute and the staff members of the Ministry of Foreign Affairs. The persons were selected to be sent to the foreign trade department of the Swedish Ministry of Foreign Affairs, diplomats school of the Swedish Ministry of Foreign Affairs and the US State Department. The candidates were asked to write an essay in free form on the foreign political priorities of Estonia in 1991. We publish a selection of 12 texts. (Edit.)

CORNELIUS HASSELBLATT. **Wrong reception of *The Seventh Spring of Peace***

The article scrutinises the reception of Viivi Luik's novel Seitsmes rahukevad *(*The Seventh Spring of Peace*, 1985) in Estonia and partly also abroad (Germany, Finland) giving the exact dates of publishing. The novel came from the printing office on 31 March 1985, exactly three weeks after the death of Konstantin Chernenko, at that time leader of the Soviet Union. Although it is clear that the novel must have been written earlier, and although Viivi Luik herself reported it to have been written in 1979–1982, in recent scholarly literature the novel has been associated with the political reforms under Chernenko's successor, Mikhail Gorbachev.*

These reforms, however, did not really start before 1986/1987 and could never have been a support for the publication of the novel. The author, on the contrary, claims that nonconformistic literature (like e.g. the Czar's Madman *by Jaan Kross, 1978) can always be found now and then in censored societies, without immediately being a sign of change.*

Another example of "wrong reception" is the alleged earlier publishing of Viivi Luik's second novel, The Beauty of History *in Finnish translation in Finland, which is not true. The author shows that the Estonian original appeared approximately two weeks earlier than the Finnish translation (September and October 1991, respectively). In this sense, the reception of a literary work of art can indeed be 'wrong', which is the case when hindsight interpretations are applied.* (Auth.)

TOOMAS KIHO. **Grubbed land**

LEONHARD LAPIN. **Architecture — the art of spatial thinking**

To understand nature in depth, one has to plunge into the void — nature is the creation of the void. This is simple to understand. First of all, one has to give meaning to one's existence — after birth, to become aware of one's I, and when dying, to admit the demise of Self. All creation is born from the void and disappears into it.

The two main building materials of architecture are void and light. Thus, architects have to start their work from the void. The architect's creative design process starts from the empty mind where the initial idea is born. Only thereafter, the structure is created, which is followed by the realisation of the object.

Mathematics is very essential in creation of the architectural structure. Architecture is the most significant expression of mathematics in the human environment. Architects do not create space, as it has been for ever independent of them, but they can organise it for human life, using mathematical instruments — arithmetic and geometry.

Another essential building material is light, which is closely related to our geographical location on the Earth. While in the south, people try to seek shelter from light, in the north, we try to catch it into the space through open roofs. Light makes architecture visible to people and the space discernible. People's passion for building also includes longing for eternal life; therefore, each generation creates new objects, while the old ones disintegrate.

Every landowner can practice architecture, beginning with simple objects: a flagpole, a nest box, a dog kennel, a shed, a fence, a waterhole, etc. All of them can be connected into the unitary spatial structure of the plot of land, giving room to relative void, which creates an enjoyable tension between the objects. One can also act so in the urban environment or any other superstructure.

The whole of small Estonia can be considered a unified urbanist structure where settled areas form a unified structure with fields, forests, bogs and water bodies. New human-made objects can efficiently function in the e-state, be situated wherever on the small territory, without being converged into the overloaded and unhealthy capital city. This is an outdated urbanist model, which is also ineffective in our present era of Technobia (New Nature). The whole country is our living space. (Auth.)

LEO LUKS. **Matjus is a friend, but an even greater friend is nothing: Quarrelling with being-historical thinking**

The main aim of the article is to argue with some essential aspects in the thinking of Ülo Matjus, professor emeritus of the

University of Tartu. The main theme is the possibility of thinking nowadays, in the era after the end of philosophy. In the interpretation of the author of the article, Matjus' thinking in the last decades mostly consists in interpretation of Heidegger and fidelity to Heidegger. Therefore, the criticism of Matjus in the article unravels mainly as criticism of Heidegger.

The two first chapters of the article have a memoiristic undertone; they recall essential influences and concrete disputes from the period when Matjus was the supervisor of several academic papers of the author of the article (1997–2008). The third chapter of the article attempts to sketch the general outlines of Matjus' thinking. It emphasises that initially Matjus thinks as a philosopher of aesthetics, but in the mid-1980s, influenced by Heidegger, his thinking takes a turn into being-historical thinking. His role as a historian of Estonian thought is also briefly mentioned.

The last and weightiest chapter of the article includes the criticism of Matjus' interpretation of Heidegger in the form of seven theses, which also attempt to reconstruct Matjus' viewpoints based on his different works. The aim of the criticism is not to denigrate Heidegger's significance as a thinker but to oppose the attitude where thinking is limited to completely admiring repetition of what Heidegger has said. The theses bring forth some problematic places in Matjus' interpretation of Heidegger and sketch several aspects where the task of thinking, in the author's opinion, consists in moving further from what Heidegger has thought, using the help of other thinkers, including the critics of Heidegger. (Auth.)

RON PADGETT. **How to be perfect**

JAMES JOYCE. ***Ulysses*. Chapter 5: The lotus eaters**

TAIVO LIIVA. **From the tiny atom to the nuclear bomb. Part II**

Radioactivity, which was discovered by the Frenchman Henri Becquerel half by accident, created a favourable environment for the further development of nuclear physics, and this was immediately made use of. The first artificial nuclear reactions were performed by Ernest Rutherford who bombed atomic nuclei with α-particles radiating from radioactive nuclei

(the nuclei of the helium atom or helium ions). In 1919, he was the first who managed to change one element into another: having bombed nitrogen with helium nuclei, he changed helium and nitrogen into oxygen and hydrogen.

An obstacle to the development of nuclear physics was the earlier model of the atom, which recognised only protons and electrons. But the mass of the nucleus and the number of charges in it did not match. The Germans Bothe and Becker bombed beryllium with α-particles and received strong radiation, but no one was able to explain it. The French researchers Frédéric Joliot-Curie and his wife Irène obtained similar rays of gigantic energy. Finally, in 1932, the Englishman James Chadwick discovered that this mystical radiation was the flow of hitherto unknown particles — neutrons — and that neutrons also belonged to the atomic nucleus.

The next noteworthy discovery was artificial radioactivity, which was achieved by Irène and Frédéric Joliot-Curie in 1933. When light elements were bombed with α-particles, they emitted, in addition to neutrons, some other particles that resembled electrons, but had a positive charge. Soon it turned out that these were positrons, which had been discovered in the same year but were still little known. Radioactive artificial isotopes do not emit α-particles or γ-radiation (quanta of light) like the atomic nuclei of heavy elements do in the case of natural radioactivity but positrons. But according to Joliot-Curies' observations, α-particles did not make the atomic nucleus radioactive but changed it into another nucleus which is radioactive. Neutrons became a real wonder weapon in atom research because what could prevent the penetration of neutrons through the electron cover into the nucleus! This was immediately grasped by the Italian Enrico Fermi. When Fermi had bombed uranium with neutrons in 1934, in his opinion, radioactive elements heavier than uranium emerged. However, Irène Joliot-Curie and the young Yugoslavian Pavle Savić managed to show that one of these heavier elements strangely had the characteristics of lantanium, which is located in the middle of Mendeleyev's table. It turned out that uranium, instead of turning into a heavier element, disintegrated into lighter ones when bombed.

Lise Meitner and Otto Frisch found a theoretical explanation to this phenomenon — when uranium is irradiated with neutrons, its atoms disintegrate into fragments of approxima-

tely the same size — into elements with the medium atom mass. During this process, gigantic energy is generated. Now, the question arose — in this process of nuclear fission, are any free neutrons created, which could become new "bombshells" for destroying new nuclei? This would already release a chain reaction.

Now, help came from Russia where a renowned school of physicists led by Igor Kurchatov had reached the world level. (Auth.)

Review

INDREK GRIGOR. **Physicists and lyricists shake hands again**

Lähedane ja kauge füüsika Ülo Soosteri illustratsioonidega. *[Close and distant physics with Ülo Sooster's illustrations.] Drawings commented by Jaak Kikas, compiled by Kadri Mägi, editor Henrik Sova. Tartu: Tartu Art Museum, 2016. 158 pp.*

HELEN EENMAA-DIMITRIEVA. **Approach of law to morals**

H. L. A. Hart. Õiguse mõiste. *[The Concept of Law.] (Avatud Eesti raamat.) Translated by Piret Luiga. Tallinn: Valgus, 2017. 535 pp.; Ronald Dworkin.* Õiguse impeerium. *[Law's Empire.] (Avatud Eesti raamat.) Translated by Piret Luiga. Tallinn: Valgus, 2015. 543 pp.*

Serial

DAVID KAPLAN. **Demonstratives: An essay on the semantics, logic, metaphysics, and epistemology of demonstratives and other indexicals. Part IV**

In his classic "Demonstratives" (1977, first published in 1989) David Kaplan lays the foundations for a comprehensive account of indexical expressions based on the idea that such linguistic devices are directly referential*, they refer without*

the mediation of Fregean senses. In this text, Kaplan introduces some of his seminal distinctions: between pure indexicals *(e.g. 'I', 'now') and* true demonstratives *(e.g. 'that') — the latter, but not the former, usually need an accompanied* demonstration *(e.g. a gesture); between two ingredients in the pre-theoretic notion of meaning:* character *(a linguistic rule, e.g. that 'I' always refers to the utterer) and* content *(what is said, something like a proposition (or part of it)); and between the* context of utterance *(character determines content in every context of utterance) and the* circumstance of evaluation *(content determines the extension in every circumstance of evaluation). Kaplan also presents a formal system for treating indexicals.* (Edit.)

AUTHORS

ANN ALARI (b. 1954), then student of the diplomats school at the Estonian Managers Institute, editor in charge of the Foreign Relations Department of Estonian Television

HELEN EENMAA-DIMITRIEVA PhD (b. 1980), researcher of IT-law at the University of Tartu

INDREK GRIGOR MA (b. 1981), gallerist of Tartu Art House, art historian

CORNELIUS HASSELBLATT PhD (b. 1960), Finno-Ugrist

PRIIT HEINSALU (b. 1961), then student of the diplomats school at the Estonian Managers Institute, assistant to the Rector of the University of Tartu

JAMES JOYCE (1882–1941), Irish writer

TIIA KANGERT (b. Miller; 1959), then translator and analyst at the Information Bureau of the Ministry of Foreign Affairs

INDREK KANNIK (b. 1965), then staff member of the Publicism Department of the newspaper *Sirp*, contractual employee of the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs

DAVID KAPLAN PhD (b. 1933), the Hans Reichenbach Professor of Scientific Philosophy at the University of California, Los Angeles

TOOMAS KIHO PhD (b. 1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

LEONHARD LAPIN (b. 1947), professor emeritus of the Estonian Academy of Arts, artist

TAIVO LIIVA PhD (b. 1940), associate professor emeritus of Tallinn University of Technology

INDREK LINDSALU (b. 1961), then student of the diplomats school at the Estonian Managers Institute, deputy director and editor-in-chief of the Estonian Telegraph Agency

LEO LUKS PhD (b. 1976), associate professor at the Institute of Economics and Social Sciences at the Estonian University of Life Sciences, teacher at Tartu Herbert Masing School

EKKE NÕMM (b. 1964), then student of the diplomats school at the Estonian Managers Institute, assistant to the Minister of Transport

RON PADGETT (b. 1942), US poet, editor, and translator

VLADIMIR SAPOŽNIN (b. 1964), then student of the diplomats school at the Estonian Managers Institute, first secretary of the Protocol Department of the Ministry of Foreign Affairs

GRIGORE-KALEV STOICESCU (b. 1965), then student of the diplomats school at the Estonian Managers Institute, student of the University of Tartu

INDREK TARAND (b. 1964), then student of the diplomats school at the Estonian Managers Institute, student of the University of Tartu

AGO TIIMAN (b. 1957), then student of the diplomats school at the Estonian Managers Institute, assistant lecturer at the Department of Mathematics, Tallinn Polytechnical Institute

ALO TOOMEL (b. 1961), then student of the diplomats school at the Estonian Managers Institute, leading constructor at the Road Transport Construction and Technology Bureau

PEETER VÄRV (b. 1963), then translator and analyst at the Information Bureau of the Ministry of Foreign Affairs

DEMONSTRATIIVID

Essee demonstratiivide ja teiste indeksikaalide semantikast, loogikast, metafüüsikast ning epistemoloogiast

David Kaplan

Tõlkinud Anto Unt

IV

Algus 9. numbris.

XVII. EPISTEMOLOOGILISI MÄRKUSI

Kuidas toimivad sisu ja karakter mõtteobjektidena?[49] Sõnastagem veel kord Frege probleem

(FP) Kuidas saab $\ulcorner \alpha = \beta \urcorner$ (esinemine antud kontekstis), kui see on tõene, olla teistsuguse tunnetusväärtusega kui $\ulcorner \alpha = \alpha \urcorner$ (esinemine samas kontekstis)?

(FP) korral on α ja β suvalised singulaartermid. (Edaspidi, kui asi niigi selge on, jätan sulgudes oleva ära.) Kui α ja β ei sisalda demonstratiive, seletab Frege termide erinevust oma *Sinn*'i mõiste abil. See on mõiste, mida Frege kirjutiste põhjal tuleks samastada meie *sisuga*. Ent on selge, et Frege probleemi saab tekitada ka sellisel kujul, kus erinevust "tunnetusväärtuses" ei saa sisu abil seletada. Meil tarvitseb vaid küsida:

(FPD) Kuidas saab $\ulcorner \text{dsee}[\alpha] = \text{dsee}[\beta] \urcorner$, kui ta on tõene, olla teistsuguse tunnetusväärtusega kui $\ulcorner \text{dsee}[\alpha] = \text{dsee}[\alpha] \urcorner$?

Sest nagu me varsti näitame, iga termi γ korral

$\ulcorner \gamma = \text{dsee}[\gamma] \urcorner$ on analüütiline*

ja (FP) lausepaar erineb tunnetusväärtuselt parajasti siis, kui samamoodi erineb ka lausepaar (FPD)-s. [Siin on vaja mõnd lisaeeldust, aga need ei muuda asja.] Ent paneme tähele, et $\text{dsee}[\alpha]$ *sisu* ja $\text{dsee}[\beta]$ *sisu* on ühesugune, niipea kui $\ulcorner \alpha = \beta \urcorner$ on tõene. Seega ei saa (FPD) lausete tunnetusväärtuse erinevust seletada sisu abil.

Kui Frege lahendus (FP)-le oleks õige, siis oleks α-l ja β-l erinev sisu. Sellest järelduks, et $\ulcorner \text{dsee}[\alpha] \urcorner$-l ja $\ulcorner \text{dsee}[\beta] \urcorner$-l on erinev

[49] Selle paragrahvi puhul on olnud abiks võimalus lugeda John Perry artiklit "Frege on Demonstratives" (*op. cit.*) ja seda temaga arutada.

* Peetakse silmas, et selline lause on analüütiliselt, s.t sõltumata tõsiasjadest tõene. *Toim.*

karakter. [Tegelikult ei järeldu, kui samastada sisu intensiooniga, aga las see olla.] Kas karakter on siis mõtteobjekt?

Kui me mõlemad, nii teie kui ka mina, ütleme endale:

(B) "Ära hakkab tüütama",

siis kas me oleme mõelnud sama asja? Me ei saanuks seda teha, sest teie mõeldu oli tõsi, aga minu mõeldu väär.

Meil tuleb teineteise küljest lahti harutada kaks epistemoloogilist mõistet: *mõtteobjektid* (mida Frege nimetas "mõteteks") ja *mõtteobjektide tunnetusväärtus*. Nagu eespool märgitud, võib karakterit võrrelda sisu antuse viisiga. See vihjab, et me võiksime samastada mõtteobjektid sisudega ja selliste objektide tunnetusväärtused karakteritega.

E. 1. printsiip *Mõtteobjektid (mõtted) = sisud*

E. 2. printsiip *Mõtte tunnetusväärtus = karakter*

Selle vaate kohaselt on ⌜dsee[α] = dsee[β]⌝-ga ja ⌜dsee[α] = dsee[α]⌝-ga seotud mõtted samad, kuid need mõtted (*mõtted*, pidage meeles, mitte denotaadid) on *antud* erinevalt.

Oluline on näha, et me ei ole Frege teooriat *lihtsalt* üldistanud, andes kõrgemat järku fregeliku *Sinn*'i tavapärase fregeliku *Sinn*'i iga nime jaoks.[50] Frege teoorias esitab sama antuseviis sama objekti tervele inimkonnale.[51] Ent meie jaoks esitab antud antuseviis — karakter —, see, mida me mõlemad endale ütlesime, kui ütlesime (B), eri inimestele üldjuhul eri (mõtte)objekte (ja eri aegadel eri mõtteid isegi samale inimesele).

Kuidas saame siis väita, et oleme haaranud tunnetusväärtuse idee? Et lõhkuda side tunnetusväärtuse ja universaalse fregeliku *Sinn*'i vahelt ning samal ajal tekitada side tunnetusväärtuse ja karakteri vahele, peame märkama kognitiivsete seisundite *kontekstitundlikkust* (kas ma söandan seda nimetada egoorienteerituseks?).

[50] Churchi väitel vajab selliseid kõrgemat järku fregelikke *Sinn*'e ka Frege teooria ise.

[51] Vt tema märkusi artiklis "Tähendusest ja osutusest", mis puudutab "mõtetevaramut, mis kandub üle ühelt põlvkonnalt teisele" ja artiklis "Mõte" seoses lause ajavormidega, kus ta ütleb, et "Alles ajamääranguga täiendatud ning igas suhtes täielik lause väljendab mõtet".

Proovime Putnami-laadset eksperimenti. Me kasvatame üles kaks identset kaksikut, Castori ja Polluxi, kvalitatiivselt identsetes tingimustes, kvalitatiivselt identsete stiimulitega jne. Kui tarvis, võime seirata nende ajuseisundeid ja teha väikseid korrektiive, juhul kui nende ajuseisundid hakkavad teineteisest eemalduma. Nad vastavad kõigile kognitiivsetele stiimulitele samamoodi.[52] Kas me pole sama kognitiivse, s.t psühholoogilise seisundi saavutamisel edu saavutanud? Muidugi oleme, mida enamat võiks meilt soovida! Ent pidage, nad usuvad eri asju. Mõlemad ütlevad siiralt

> Mu vend sündis enne mind

ja need uskumused väljendavad seeläbi vastuolu. Antud juhul räägib Castor tõtt, aga Pollux mitte. See ei puuduta nende kognitiivsete seisundite samasust, sest nagu Putnam on rõhutanud, olukord üksi ei määra kognitiivse seisundi põhjal ekstensiooni (antud juhul tõeväärtust). Niivõrd, kui eri isikud saavad olla samas kognitiivses seisundis, Castor ja Pollux seda ka on.

E. 1. järeldus *Kui kaks isikut on samas kognitiivses seisundis, siis selle asjaolu peaaegu vältimatu tagajärjena suhtuvad nad erinevalt mõnesse mõtteobjekti.*

See järeldus kehtib sama hästi ka sama isiku kohta eri ajahetkedel ja sama isiku kohta samal ajal eri olukordades.[53] Üldiselt kehtib järeldus mistahes indiviidide *x*-i ja *y*-i korral eri kontekstides.

Minu eesmärgiks oli näidata, et sõna või fraasi tunnetusväärtus tuleb samastada tema karakteriga, sisu antuse viisiga. Kaksi-

[52]Ehk peaks siinkohal ühe vastuväite ennetamiseks ära mainima, et kumbki neist ei kasuta pärisnime ei teise ega enda kohta — üksnes "minu vend" ja "mina" —, ja et nende kasvatamine on nõudnud palju tööd, et säilitada keskkonnas vajalikud sümmeetriad, või alternatiivina palju tööd ajuseisundimasinaga. Kui pärisnimed on olemas ja kumbki kasutab enda (või teise) kohta eri nime, ei saavuta nad kunagi *täiesti* sedasama kognitiivset seisundit, kuivõrd üks ütleb siiralt: "Mina olen Castor" ja teine ei ütle. Nad võivad siiski saavutada ühesuguse kognitiivse seisundi asjassepuutuvas osas.

[53]Järeldus kehtiks ka sama isiku jaoks samal ajal samas olukorras, kuid erinevates asukohtades, kui nii saaks olla.

kute üle arutades katsusin näidata, et isikute täielik kognitiivne seisund võib olla täpselt sama ja sellegipoolest võivad nad uskuda eri asju, nagu me selle kohta ütleksime. See ei tõesta, et näiteks ühe lause või isegi sõna kognitiivset sisu tuleks samastada tema karakteriga, aga annab niisuguseks arvamiseks alust.

Proovime veel üht arutluskäiku. Me oleme nõus, et antud sisu võib esitada eri karakterite kaudu ja et järelikult meil võib olla propositsiooniline hoiak antud sisusse ühe, aga mitte teise karakteri korral. (Näiteks selle aasta 27. märtsil, kui mul kuupäevad sassis on, võin ma jätkuvalt loota, et saan töö valmis 26. märtsiks, ilma et loodaksin töö eilseks valmis saada.) Ent selle asemel et väita, et karakter on see, mida me tavaliselt nimetaksime tunnetusväärtuseks, lubage mul lihtsalt küsida, miks peaks meid huvitama karakter, mille vahendusel meil on meie mitmesugused hoiakud. Miks peaks meid huvitama see eriline tunnetusväärtus, mis on tundlik indeksikaalide kasutamise suhtes, nagu "mina", "siin", "praegu", "see" ja muud nendetaolised? John Perry oma innustavas ja läbinägelikus artiklis "Frege demonstratiividest" esitab selle küsimuse ja annab ka vastuse. [Perry kasutab "mõtet" seal, kus mina kasutaksin "mõtteobjekti" või "sisu", ja "mõtte haaramist" "uskumise" asemel, aga *pange tähele, et teised psühholoogilised verbid annaksid sama tulemuse*. Olen võtnud endale vabaduse asendada mõnes kohas Perry terminoloogia enda omaga ja lisanud rõhutused.]

> Miks peaksime hoolima, millise karakteri abil keegi haarab mõtet, sedavõrd kui ta seda teeb? Võin siinkohal visandada vaid algelise ettepaneku. *Me kasutame antuse viisi, karakterit, et individueerida psühholoogilisi seisundeid käitumise seletamisel ja ennustamisel*. See on antuse viis, karakter, ja mitte haaratud mõte, mis on seotud inimese käitumisega. Kui teil ja mul on uskumus, mille ühiseks karakteriks on "Karu kavatseb mind rünnata", siis me käitume ühtemoodi. Me mõlemad tõmbume kerra ja katsume end liigutada nii vähe kui võimalik. Erinevate mõtete haaramine, sama karakter, sama käitumine. Kui teie ja mina mõlemad haarame mõtet, et mind kavatseb rünnata karu, siis me käitume erinevalt. Mina tõmbun kerra ja teie jooksete abi järele. Sama mõtte haaramine, eri karakterid, erinev käitumine.[54]

[54] John Perry, "Frege on Demonstratives", *op. cit.*, lk 494.

On lihtne veelgi seda laadi näiteid tuua. Minu lootus töö konkreetseks ajaks valmis saada oleneb sellest, kuidas ajale vastav sisu on esitatud, kas kui "eile" või kui "selle aasta 26. märts". Kui ma näen aknas peegeldumas meest, kelle püksid paistavad olevat leekides, siis oleneb mu käitumine sellest, kas ma mõtlen "Tema püksid on leekides" või "Minu püksid on leekides", ehkki mõtteobjekt võib olla üks ja seesama.

Niivõrd kui Frege pühendas oma tähelepanu üksnes indeksikaalivabadele väljenditele, ja võttes arvesse tema pärisnimeteooriat, ei ole üllatav, et ta ei teinud vahet mõtteobjektidel (sisul) ja tunnetusväärtusel (karakteril), sest tal oli tegemist *fikseeritud* karakteri vallaga ja sel juhul, nagu juba märgitud, on loomulik samastada karakter sisuga. Ent kahes kohas arutleb Frege siiski indeksikaalide üle. Esimene koht, kus ta arutleb "eilse" ja "tänase" üle, oli juba jutuks. Kõik, mis ta seal ütleb, on põhijoontes õige. (Ta ei lähe piisavalt kaugele.) Teine katkend on leidnud vähe toetust ja äratanud palju skepsist. Usun, et ka see võimaldab tõlgendust, mis teeb ta põhijoontes õigeks. Osundan seda täielikult.

> Igaüks on antud iseendale erilisel ja algupärasel viisil, nii nagu ta pole antud kellelegi teisele. Kui nüüd dr Lauben mõtleb, et ta on haavatud, võtab ta tõenäoliselt aluseks selle algupärase viisi, kuidas ta iseendale antud on. Ja selliselt määratud mõtet saab haarata vaid dr Lauben ise. Ta tahaks aga teistele midagi teatada. Mõtet, mida vaid tema üksi saab haarata, ei saa ta edasi anda. Seega kui ta nüüd ütleb 'Ma sain haavata', peab ta kasutama 'mina' tähenduses, mis on haaratav ka teiste poolt, ehk umbes tähenduses 'see, kes sel silmapilgul sinuga räägib', misjuures ta paneb oma kõnelemist saatvad asjaolud mõtteväljenduse teenistusse.[55]

Mis on see eriline ja algupärane viis, kuidas dr Lauben on iseendale antud? Milline on kognitiivne sisu, millega dr Lauben on antud endale, aga mitte kellelegi teisele? Sel viisil määratud mõtteid suudab haarata dr Lauben, kuid mitte keegi teine ei suuda haarata *seda* mõtet, mis on määratud *sellel* viisil. Minu arvates on vastus lihtsalt see, et dr Lauben on endale antud "mina" karakteri abil.

---

[55]Gottlob Frege, "Mõte: üks loogiline uurimus", *op. cit.*, lk 63; tlk J. Kangilaski.

Lohakas mõtleja võiks anda järele kiusatusele libiseda möönmiselt, et meil kõigil on privilegeeritud *perspektiiv* iseendale — ainult mina saan osutada endale kui "minale" —, järeldustele: esiteks, et see perspektiiv toob endaga tingimata kaasa privilegeeritud *pildi* sellest, mida nähakse (millele osutatakse), ja teiseks, et just seda pilti peetakse silmas, kui seda privilegeeritud perspektiivi kasutatakse (öeldes "mina"). Isegi kui need järeldused on õiged, ei ole nad meile peale surutud. Sõna "mina" karakter annab eelistatud perspektiivi, mida möönsime, samas kui konkreetse "mina" esinemisega kaasneva sisu eritlus ei anna meile (ega vaja) mingit privilegeeritud pilti. Võib leiduda metafüüsilisi, epistemoloogilisi või eetilisi põhjusi, miks mina (nii mõistetuna) iseendale eriti *oluline* olen. (Võrrelge: miks *praegu* on minu jaoks eriti oluline aeg. Ka see on antud erilisel ja algupärasel viisil, ja seda ajahetke ei saa muul ajal samal viisil anda.)[56] Ent Frege mainitud nähtust — et igaüks on iseendale antud erilisel ja algupärasel viisil — saab täielikult seletada üksnes meie semantilise teooria abil.

Veelgi enam, esimese järeldusega seoses kahtlen ma siiralt, kas iga meie "mina" kasutuse puhul leidub meile kõigile eriline algupärane ja edasiandmatu fregelik minamõiste, mida me vaikimisi endale väljendame. Ja mis puutub teise järeldusse: isegi kui Castor oleks piisavalt nartsissistlik, et siduda sellised minamõisted iga oma "mina" kasutusega, seoks tema kaksikvend Pollux, kelle vaimuelu on kvalitatiivselt identne Castori omaga, *samad* minamõisted iga *enda* (vastava) "mina" kasutusega.[57] Teine järeldus viiks absurdse tulemuseni, et kui Castor ja Pollux ütlevad "mina", siis kumbki ei erista end teisest. (Võimalik on veelgi hämmastavam tulemus. Oletame, et tänu väikesele enesepettusele ei klapi Castori ja Polluxi ühine minamõiste kummagagi. Teine

[56]Teistel ajahetkedel, varem ja hiljem, saame seda aega teada vaid väliselt, n-ö kirjelduse kaudu. Ent praegu oleme sellega otseselt tuttavad. (Usutavasti võlgnen selle tähelepaneku John Perryle.)

[57]Välja arvatud muidugi juhul, kui minamõiste hõlmab natuke otseosutuslikkust. Sellisel juhul (kui möönda otseosutuslikkust) ei paista olevat mingit vajadust kogu Frege minamõistete teooria järele. Välja arvatud muidugi juhul, kui otseosutuslikkus piirdub otsese tutvuse objektidega, millest allpool.

järeldus viib siis vastupandamatult võimaluseni, et kui Castor ja Pollux kumbki ütlevad "mina", osutavad nad kellelegi kolmandale!)

Tähelepanelik lugeja on juba märganud, et lohaka mõtleja järeldused puhta indeksikaali "mina" puhul ei erine väga fregeaani järeldustest tõeliste demonstratiivide puhul. Lohakas mõtleja on omaks võtnud *demonstratiivse indeksikaalide teooria*: "mina" on sünonüümne "selle isikuga" [koos vastava *subjektiivse* demonstratsiooniga], "praegu" "selle ajaga", "siin" "selle kohaga" [igaühega käib kaasas mingi demonstratsioon] jne. Nagu fregeaan, eksib lohakas mõtleja, kui usub, et demonstratsiooni tähendus [*sense*] on indeksikaali tähenduseks, ent lohakas mõtleja teeb veel täiendava vea, uskudes et sellised tähendused on mingil kombel paratamatult seotud puhaste indeksikaalide kasutamisega. Lohaka mõtleja pärispatt on libisemine privilegeeritud perspektiivi juurest privilegeeritud pildi juurde. Ainult see, kes asub täpselt keset Sahara kõrbet, võib osutada sellele asukohale sõnaga "siin", ilma et asukohta saaks peale selle anda ühegi eristava tunnuse abil.[58]

---

[58] Seni oleme pööranud tähelepanu vaid Frege tsitaadi esimesele kolmele lausele. Kuidas peaksime seletama Frege märkuste teist osa?

Oletame, et dr Lauben soovib oma mõtet edasi anda, säilitades selle kognitiivse sisu. (Mõtelge, kuidas te katsute öelda värvipimedale isikule, et roheline valgus tuleb välja vahetada. Te peaksite leidma soovitu edasiandmiseks teise viisi.) Ta ei saa edasi anda *seda* mõtet *selle* väärtusega, seega peaks ta ise omistama "minale" mittestandardse väärtuse. Annan soovituse, kuidas seda teha. Ta viipab käega oma kuulajale ja kasutab demonstratiivi "sina". Kui eirata väikest erinevust perspektiivis, siis on demonstratsioonil kõigi kohalolijate jaoks sama karakter ja kindlasti on sel kõigi kohalolijate jaoks sama *demonstratum*, seega on demonstratiivil kõigi kohalolijate jaoks sama *karakter ja sisu*. Indeksikaalil "praegu" on kõigi kohalolijate jaoks kindlasti sama karakter ja sisu. Seega "isikul, kes praegu sinuga [viipab käega] räägib" on kõigi kohalolijate jaoks sama karakter ja sisu. Kahjuks ei ole see "mina" sisu, nii nagu dr Lauben seda tavaliselt kasutab. Ta vajab seda laadi demonstratiivi nagu "dsee", et muuta kirjeldus fikseeritud sisuga termiks. Ta valib välja demonstratiivi "tema", millega kaasneb relatiivlause konstruktsioon, et oma kavatsusi selgitada. Ja kui dr Lauben kasutab "mina" ebastandardse tähendusega, mis on harilikult omistatud väljendile "te-

Lohaka mõtleja järeldustel võib olla veel teinegi allikas. Suutmatus vahet teha mõtte tunnetusväärtusel ja mõttel endal näikse olevat pannud mõned inimesed arvama, nagu peaks mõtteobjektid olema vaimule otse kättesaadavad. Siit järgneb, et kui mõtteobjektiks on singulaarne propositsioon, siis peab mõtleja olema mingil kombel vahetult tuttav iga sellesse kuuluva indiviidiga. Aga nagu oleme näinud, on situatsioon üpriski teistsugune. Singulaarsed propositsioonid võivad olla meile antud karakterite kaudu, mis ei implitseeri ega eelda mingit erilist liiki tutvust singulaarsesse propositsiooni kuuluvate indiviididega. Castori ja Polluxi psühholoogilised seisundid, võib-olla isegi epistemoloogilised olukorrad, on ühesugused, ometi väidavad nad eri singulaarseid propositsioone, kui kumbki ütleb: "Minu vend sündis enne mind." Kui nad elanuks eri aegadel, võinuks nad ikkagi olla ühesuguses epistemoloogilises olukorras, väites erinevat singulaarset propositsiooni, lausudes: "Siin on praegu vaikne." Auto pagasiruumi suletud röövitud pärijanna, kel pole aimugi ajast ega oma asukohast, võib mõelda: "Siin on praegu vaikne", ja indeksikaalid jäävad ikka otseosutuslikuks.[59]

E. 2. järeldus *Osutatu mittetundmine ei väära indeksikaali otseosutuslikku karakterit.*

Siit järeldub, et objekti erilisel viisil tundmist ei nõuta ega eeldata, kui kõne all on isiku suutlikkus mõtteobjektina mõlgutada seda objekti sisaldavat singulaarset propositsiooni.

Vaimule ei ole midagi kättesaamatut, mis puudutab otsese osutuse semantikat, isegi kui osutus on millelegi, mida me teame vaid kirjelduse kaudu. See, mis lubab meil võtta propositsioonilisi hoiakuid singulaarsete propositisoonide suhtes, ei ole mitte

---

ma, kes praegu sinuga [viipab käega] räägib", on ta leidnud viisi anda edasi oma algset mõtet kujul, mille kognitiivne väärtus on kõigi jaoks ühesugune. Väga nutikas, dr Lauben. [Võib-olla pole pedagoogiliselt õige panna lõigu teise osa lennukas tõlgendus kokku esimese osa tõsise tõlgendusega.]

[59]Kas pärijanna võiks apelleerida sellele, et ta ei oleks saanud uskuda singulaarset propositsiooni, millesse kuulub asukoht p, kuna mõeldes "siin", ta ei *teadnud*, et asub p-s, et ta õigupoolest polnud kohaga p üldse tuttav? Ei! Osutatu mittetundmine ei vabanda.

tutvuse viis objektidega, vaid meie võime käsitseda otsese osutuse mõistelist aparaati.[60]

Eelnevate märkuste eesmärgiks oli lükata ümber teooriad, mis seletavad *otsest osutust otsese tutvuse abil*. Selliste teooriate kohaselt oleneb see, kas lausung väljendab singulaarset propositsiooni, esmajoones *osutatu tundmisest* kõneleja poolt ja mitte *osutamise viisist*. Kui kõneleja ei tunne osutatut nõutud viisil, ei saa lausung väljendada singulaarset propositsiooni ja mistahes kasutatav näivalt otseosutuslik väljend peab olema lühend või maskeering millestki, mis sarnaneb fregeliku kirjeldusega. Võib-olla arvab otsese tutvuse teoreetik, et üksnes seda laadi teooria teeb võimalikuks singulaarsed propositsioonid, pakkudes samal ajal lahenduse Frege probleemile. Kui me saaksime antud objektile osutada *otse* mitteekvivalentsetel viisidel (näiteks "dsee[Hes]" ja "dsee[Phos]"), siis me ei saaks — nii ta arvab — seletada tunnetusväärtuse erinevust $\ulcorner\alpha = \alpha\urcorner$ ja $\ulcorner\alpha = \beta\urcorner$ sobivate üksikjuhtude vahel. Seega objektid, millele saab otse osutada, ei tohi lubada sellist osutust mitteekvivalentsetel viisidel. Sellised objektid peavad olema teatud mõttes läbinisti lokaalsed ja antud täielikult, nii et mistahes kahe *otseselt* samaosutusliku termi α ja β korral peab $\ulcorner\alpha = \beta\urcorner$ olema mitteinformatiivne igaühe jaoks, kes on epistemoloogiliselt niimoodi sobivalt paigutatud, et on suuteline neid terme kasutama.[61] Ma loodan, et minu arutlus kahte liiki tähendusest — sisust ja karakterist — on otsese tutvuse teoreetikule näidanud, et tema vaated ei ole otseosutuslike termide omaksvõtu vältimatuks järelduseks. Otsese osutuse armastaja vaatekohast on see hea, sest otsese tutvuse teoreetik tunnistab otsest osutust keele väga kitsas osas, mida kasutavad vaid filosoofid.[62]

---

[60] See kõlab nii, nagu oleks täpne ja teadvustatud semantika valdamine singulaarse propositsiooni mõtteobjektiks olemise eeltingimuseks. Ma katsun järgmises visandis leida parema viisi oma mõtte väljendamiseks.

[61] Selle vaate mõningaid järeldusi seoses demonstratiivide tõlgendamisega vaata artiklist "Bob and Carol and Ted and Alice", *op. cit.*, lisa VII.

[62] Olukorral, milles leiab end olevat otsese tutvuse teoreetik, on ilmne seos *Kripke probleemiga*: kuidas saab $\ulcorner\alpha = \beta\urcorner$ olla informatiivne, kui

Ma ei ole öelnud mitte midagi, mis seaks kahtluse alla otsese tutvuse teoreetiku epistemoloogia, mitte midagi, mis eitaks erilist laadi objektide olemasolu, millega saab olla sellisel erilisel viisil tuttav. Olen eitanud vaid nende epistemoloogiliste väidete asjakohasust seoses otsese osutuse semantikaga. Kui me heidame kõrvale metafüüsilised ja epistemoloogilised pseudoseletused nähtustele, mis on olemuslikult semantilised, saab tulemus olla kõigi kolme distsipliini jaoks vaid tervislik.

Enne kui jätkata näidetega tendentsist ajada otsese osutuse semantika nähtused segi metafüüsiliste ja epistemoloogiliste küsimustega, tahan põgusalt peatuda *kognitiivse dünaamika* probleemil. Oletame, et te ütlesite eile, ise seda uskudes: "Täna on ilus ilm." Mida tähendab öelda täna, et te olete *tolle* uskumuse säilitanud? Ei paista rahuldavana uskuda sama sisu mistahes vana karakteriga — kus on siin *säilitamine*?[63] Te *ei saa* uskuda seda sisu

---

α ja β ei erine ei denotaadi ega tähenduse [*sense*] poolest (ega karakteri poolest, nagu peaksin lisama, kui tegu on pärisnimedega).

[63]Pean silmas järgmist sorti juhtu. Esmalt ma mõtlen: "Tema püksid on leekides." Hiljem ma taipan: "Mina olen tema" ja hakkan niisiis mõtlema: "Minu püksid on leekides." Veel hiljem ma otsustan, et eksisin mõeldes: "Mina olen tema" ja järeldan "Tema püksid olid leekides." Kui ma tegelikult *olen* tema, kas ma olen *säilitanud* oma uskumuse, et mu püksid on leekides, kuna ma usun sama sisu, ehkki teise karakteriga? (Ma eitan seda sisu ka eelmise karakteriga, kus on vahetatud ajavorm.) Kui ma esmalt mõtlesin: "Mu püksid on leekides", siis oli mu mõtteobjektiks teatud singulaarne propositsioon; andkem sellele nimeks "Eek". Hiljem usun ma nii Eeki kui ka selle eitust. Selles mõttes usun ma sedasama mis enne, nimelt Eeki. Ent see ei haara minu *uskumuse säilitamise* tähendust, mida pean silmas siis, kui ütlen, et mõnel inimesel on väga jäik kognitiivne struktuur, samas kui mõnel on see väga paindlik. On kiusatus öelda, et kognitiivne dünaamika ei ole seotud mitte selle säilimise või muutumisega, mida usutakse, vaid selle karakteri säilimise või muutumisega, mille vahendusel usutakse. Ma usun, et see on põhilises õige. Ent minu jaoks ei ole ilmne, milline suhe karakteri vahel, mille kaudu usutakse ühel ajahtkel, ja karakterite hulga vahel, mille kaudu usutakse hilisemal ajahetkel, moodustaks algse uskumuse säilitamise. Kui mängus on indeksikaalid, siis allpool toodud põhjendustel ei saa lihtsalt nõuda, et hilisemal ajahetkel ilmuks täpselt seesama karakter. Seega võib kongitiivse dünaamika probleemi sõnastada nii:

sama karakteriga. Kas karakteri jaoks leidub mingi ilmne standardkohendus, pannes näiteks *tänase* asemele *eilse*? Kui leidub, siis näiteks Rip Van Winkle'i* sarnane isik, kes ei suuda aega järgida, ei saa selliseid uskumusi säilitada. See tundub veider. Kas me saame *säilitada* üksnes niisuguseid uskumusi, mis on esitatud fikseeritud karakteri kaudu? See küsimus on muidugi ilmsel ja olulisel viisil seotud Laubeni probleemiga, kui ta katsub edasi anda mõtet, mida ta väljendab lausega "Ma olen haavatud". Millise karakteriga peab tema kuulaja uskuma Laubeni mõtet, et mõtte edasiandmine osutuks edukaks? On oluline tähele panna, et kui Lauben ütleb "Ma olen haavatud" sõna "ma" tavalises tähenduses, siis ei leidu kedagi teist, kes saaks tema öeldut edasi anda, kasutades *kaudset* kõnet ja samas säilitades öeldu tunnetusväärtuse, mis sel on Laubeni jaoks. See on seotud paragrahvis VIII tehtud tähelepanekutega ja siit saab teha huvitavaid järeldusi nn *de re* konstruktsioonide vältimatuse kohta kaudse kõne korral indeksikaale sisaldavates keeltes. (Ma kasutan "kaudset kõnet" üldise terminina analoogiliste konstruktsioonide jaoks kõigi psühholoogiliste verbide korral.)

Suurepärase näite otsesese osutuse nähtuste segiajamisest metafüüsiliste ja epistemoloogiliste ideedega, millega jõuliselt meie tähelepanu äratati, esitas esmakordselt Kripke *Nimetamises ja paratamatuses*. Ma soovin järgida tema märkusi *a priori* ja *paratamatuse* lahtiühendamise kohta.

Aprioorsuse vorm, mille üle ma hakkan arutlema, on loogilise tõe aprioorsus (demonstratiivide loogikas). Me nägime kohe alguses, et demonstratiivide loogika tõde nagu "Ma olen praegu siin" ei tarvitse olla paratamatu. Leidub palju selliseid juhtusid, kus loogiline tõde ei ole paratamatu. Kui α on mistahes singulaarterm, siis

$$\alpha = \text{dsee}[\alpha]$$

---

mida tähendab, kui öelda indiviidi kohta, kes ühel hetkel siiralt väitis indeksikaale sisaldavat lauset, et ta mõnel järgneval ajahetkel on (või pole) *muutnud meelt* selle väite suhtes? Millist lauset või lauseid peab ta olema valmis hilisemal ajahetkel väitma?

*Washington Irvingi samanimelise novelli (1819) peategelane, kes ei saanud aru, et oli paarkümmend aastat maha maganud. *Toim.*

on loogiline tõde. Ent

$$\Box(\alpha = \text{dsee}[\alpha])$$

on üldjuhul väär. Me võime muidugi kergesti tekitada ka vastupidise efekti.

$$\Box(\text{dsee}[\alpha] = \text{dsee}[\beta])$$

võib olla tõene ka siis, kui

$$\text{dsee}[\alpha] = \text{dsee}[\beta]$$

ei ole loogiline tõde, ja olla isegi loogiliselt samaväärne kontingentsusega

$$\alpha = \beta.$$

(Ma nimetan ϕ-d ja ψ-d loogiliselt samaväärseks, kui $\ulcorner \phi \leftrightarrow \psi \urcorner$ on loogiliselt tõene.) Need näited meenutavad Kripke juhtu termidega "üks meeter" ja "varda *x* pikkus". Ent seal, kus Kripke keskendub nime andmise juures viibinu eripärasele epistemoloogilisele olukorrale, kannab meie otseosutusliku termiga dsee[α] seotud kirjeldavat tähendust keele semantika.[64]

Kuidas saab miski olla loogiliselt tõene ja seega *kindel*, olles samal ajal *kontingentne*? Indeksikaalide korral on vastus lihtne.

---

[64]Näiliselt teistsuguseks juhuks on loogiline samaväärsus suvalise lause ϕ ja selle vahel, kui paneme selle lause ette ühe või mõlemad operaatoritest "tegelikult on nii, et" (tähiseks "*A*") ja "praegu on nii, et" (tähiseks "*N*"). Bikonditsionaal $\ulcorner \phi \leftrightarrow AN\phi \urcorner$ on loogiliselt tõene, ent kui sellele mõjuda kas "$\Box$"-ga või tema ajalise paarilisega, võib tulemus olla väär. (Sellele juhule pöörati tähelepanu allmärkuses 27.) Sellega seoses on huvitav märkida, et analoogia lausete modaalse ja ajalise modifitseerimise vahel kandub üle indeksikaalidele. Eelnevaid väiteid toetab formaalne süsteem (paragrahvid XVIII ja XIX, vt eriti sealset 3. märkust). Pange tähele, et formaalne süsteem konstrueeritakse kooskõlas Carnapi ettepanekuga, mille kohaselt väljendi intensioon peab olema funktsioon, mis omistab igale olukorrale väljendi ekstensiooni selle olukorra suhtes. Üldiselt arvatakse, et see tagab loogiliselt samaväärsete väljendite intensiooni samasuse (Churchi tähendusemõiste individueerimisprintsiipide alternatiiv nr 2) ja selle, et loogiliselt tõesed laused väljendavad (unikaalset) paratamatut propositsiooni. Kodune ülesanne: mis siin valesti läks?

E. 3. järeldus *Loogilist tõde ja kontingentsust kannavad eri entiteedid. See on* karakter *(või lause, kui teile nii rohkem meeldib), mis on loogiliselt tõene ja annab igas kontekstis tõese sisu. Ent see on* sisu *(propositsioon, kui soovite), mis on kontingentne või paratamatu.*

Kerge on näha, et modaalne demonstratiivide loogika on rikas ja huvitav asi.

On lihtne kaasa minna vähe pingutust nõudva, ent ekslikku sammuga tõsikindluse (loogilise tõe) juurest paratamatuse juurde. Oma olulises artiklis "Modaalse seotuse kolm astet"[65] väljendab Quine skepsist esimese astme modaalse seotuse suhtes (lausepredikaat ja kõik, mida see tähistab) ja vastumeelsust teise astme modaalse seotuse suhtes (predikaadi maskeerimine operaatoriks "On paratamatu, et"). Ent mõte, millega ta välja tuleb, on see, et uute metafüüsiliste soovimatuste tunnistamiseni jõutakse alles kolmanda astme modaalse seotuse korral, kui väljastpoolt paratamatuseoperaatorit kvantifitseeritakse lahtisesse lausesse.

Pean vastu vaidlema. Ka too esimene samm laseb sisse mõned metafüüsilised soovimatused, väärad väited. Kõik loogilised tõed on analüütilised, kuid nad võivad muutuda vääraks, kui nende ette panna "□".

Veel üheks kurikuulsaks näiteks mitteparatamatust loogilisest tõest on:

> Ma olen olemas.

Võib kiirelt veenduda, et igas kontekstis annab see karakter tulemuseks tõese propositsiooni, ent harva paratamatu. Mulle näib, et just seda lauset saatev konflikt kontingentsus- ja kindlustunde vahel on viinud selle lause "tõestuste" vaevarikka uurimiseni. See on lihtsalt loogiline tõde!

Dana Scott on parandanud ühe lünga selles analüüsis. Mida arvata eeldusest

---

[65] "Three Grades of Modal Involvement", *Proceedings of the XI International Congress of Philosophy*, Vol. 14, lk 65–81; taastrükk raamatus W. V. Quine, *The Ways of Paradox* (New York: Random House, 1966).

Ma mõtlen

ja konnektiivist

Järelikult ?

Ta avastas, et eeldus on mittetäielik — selle neli viimast sõna

demonstratiivide loogika väljaarendamise peale

on käsikirja varases versioonis kaotsi läinud.[66]

XVIII. FORMAALNE SÜSTEEM

Et olla kindel, et midagi ei ole kahe silma vahele jäänud, siis siin on masinavärk, mille najal oma intuitsioone järele katsuda.

Keel DL

Keel DL tugineb esimest järku predikaatloogikale identsuse ja kirjeldustega. Me kaldume standardformuleeringust pisut kõrvale, kasutades kaht sorti muutujaid, ühtesid asukohtade jaoks ja teisi kõigi teiste indiviidide jaoks peale asukohtade (siitpeale nimetame neid lihtsalt "indiviididekse").

Lihtsümbolid

Kahesordilise predikaatloogika lihtsümbolid

0. Kirjavahemärgid: (,), [,]
1. Muutujad:
   (i) lõpmatu hulk indiviidimuutujaid: v_i
   (ii) lõpmatu hulk asukohamuutujaid: v_p
2. Predikaadid:
   (i) lõpmatu arv *m*-*n*-kohalisi predikaate kõigi naturaalarvude *m* ja *n* jaoks.
   (ii) 1-0-kohaline predikaat: Eksisteerib
   (iii) 1-1-kohaline predikaat: Asub
3. Funktorid:

[66] Arvatavasti olen teinud jälle pedagoogilise vea, lisades selle mängulise lõigu eelnevale tõsisele jutule.

(i) lõpmatu arv *m*-*n*-kohalisi *i*-funktoreid (funktorid, mis moodustavad indiviide tähistavaid terme)
(ii) lõpmatu arv *m*-*n*-kohalisi *p*-funktoreid (funktorid, mis moodustavad asukohti tähistavaid terme)

4. Lausekonnektiivid: $\wedge$, $\vee$, $\neg$, $\rightarrow$, $\leftrightarrow$
5. Kvantorid: $\forall$, $\exists$
6. Määrava kirjelduse operaator: *the*
7. Identsus: =

Modaalse ja ajavormide loogika lihtsümbolid

8. Modaalsed operaatorid: $\Box$, $\Diamond$
9. Ajavormide operaatorid:
   F (saab olema nii, et)
   P (on olnud nii, et)
   G (ühe päeva eest oli nii, et)

Demonstratiivide loogika lihtsümbolid

10. Kolm ühekohalist lauseoperaatorit:
    N (praegu on nii, et)
    A (tegelikult on nii, et)
    Y (eile oli nii, et)
11. Ühekohaline funktor: dsee
12. Indiviidikonstant (0-0-kohaline *i*-funktor): Mina
13. Asukohakonstant (0-0-kohaline *p*-funktor): Siin

Hästimoodustatud väljendid

On kolme liiki *hästimoodustatud väljendeid*: valemid, asukohatermid (*p*-termid) ja indiviiditermid (*i*-termid).

1. (i) Kui $\alpha \in \mathbf{v}_i$, siis α on *i*-term
   (ii) Kui $\alpha \in \mathbf{v}_p$, siis α on *p*-term
2. Kui π on *m*-*n*-kohaline predikaat, α_1, ..., α_m on *i*-termid ja β_1, ..., β_n on *p*-termid, siis $\pi\alpha_1 \ldots \alpha_m\beta_1 \ldots \beta_n$ on valem
3. (i) Kui η on *m*-*n*-kohaline *i*-funktor ja α_1, ..., α_m, β_1, ..., β_n on nagu 2.-s, siis
   $\eta\alpha_1 \ldots \alpha_m\beta_1 \ldots \beta_n$ on *i*-term
   (ii) Kui η on *m*-*n*-kohaline *p*-funktor ja α_1, ..., α_m, β_1, ..., β_n on nagu 2.-s, siis
   $\eta\alpha_1 \ldots \alpha_m\beta_1 \ldots \beta_n$ on *p*-term

4. Kui ϕ, ψ on valemid, siis $(\phi \wedge \psi), (\phi \vee \psi), \neg\phi, (\phi \rightarrow \psi), (\phi \leftrightarrow \psi)$ on valemid
5. Kui ϕ on valem ja $\alpha \in \mathcal{V}_i \cup \mathcal{V}_p$, siis $\forall\alpha\phi$ ja $\exists\alpha\phi$ on valemid
6. Kui ϕ on valem, siis
   (i) kui $\alpha \in \mathcal{V}_i$, siis *the* α ϕ on *i*-term
   (ii) kui $\alpha \in \mathcal{V}_p$, siis *the* α ϕ on *p*-term
7. Kui α ja β mõlemad on kas *i*-termid või mõlemad on *p*-termid, siis $\alpha = \beta$ on valem
8. Kui ϕ on valem, siis $\Box\phi$ ja $\Diamond\phi$ on valemid
9. Kui ϕ on valem, siis $F\phi$, $P\phi$ ja $G\phi$ on valemid
10. Kui ϕ on valem, siis $N\phi$, $A\phi$ ja $Y\phi$ on valemid
11. (i) Kui α on *i*-term, siis dsee[α] on *i*-term
    (ii) Kui α on *p*-term, siis dsee[α] on *p*-term

DL-i semantika

DL-i struktuurid

Definitsioon: $\mathfrak{A}$ on DL-i struktuur parajasti siis, kui leiduvad $\mathscr{C}, \mathscr{W}, \mathscr{U}, \mathscr{P}, \mathscr{T}, \mathscr{I}$, nii et:

1. $\mathfrak{A} = \langle \mathscr{C}, \mathscr{W}, \mathscr{U}, \mathscr{P}, \mathscr{T}, \mathscr{I} \rangle$
2. $\mathscr{C}$ on mittetühi hulk (kontekstide hulk, vt allpool 10)
3. Kui $c \in \mathscr{C}$, siis
   (i) $c_A \in \mathscr{U}$ (*c toimija*)
   (ii) $c_T \in \mathscr{T}$ (*c aeg*)
   (iii) $c_P \in \mathscr{P}$ (*c asukoht*)
   (iv) $c_W \in \mathscr{W}$ (*c maailm*)
4. $\mathscr{W}$ on mittetühi hulk (*maailmade* hulk)
5. $\mathscr{U}$ on mittetühi hulk (kõigi *indiviidide* hulk, vt allpool 9)
6. $\mathscr{P}$ on mittetühi hulk (kõigile maailmadele ühine *asukohtade* hulk)
7. $\mathscr{T}$ on täisarvude hulk (millest mõeldakse kui kõigile maailmadele ühistest *aegadest*)
8. $\mathscr{I}$ on funktsioon, mis omistab igale predikaadile ja funktorile kohase *intensiooni* järgmisel viisil:
   (i) Kui π on *m*-*n*-kohaline predikaat, siis $\mathscr{I}_\pi$ on funktsioon, nii et iga $t \in \mathscr{T}$ ja $w \in \mathscr{W}$ korral $\mathscr{I}_\pi(t, w) \subseteq (\mathscr{U}^m \cdot \mathscr{P}^n)$

(ii) Kui η on m-n-kohaline i-funktor, siis $\mathscr{I}_\eta$ on funktsioon, nii et iga $t \in \mathscr{T}$ ja $w \in \mathscr{W}$ korral $\mathscr{I}_\eta(t,w) \in (\mathscr{U} \cup \{\dagger\})^{(\mathscr{U}^m \cdot \mathscr{P}^n)}$ (Märkus: † on täielik võõrelement nii $\mathscr{U}$-s kui ka $\mathscr{P}$-s, mis esitab funktsiooni "määratlemata" väärtust. Tavalises hulgateoorias võib † väärtuseks võtta $\{\mathscr{U}, \mathscr{P}\}$.)

(iii) Kui η on m-n-kohaline p-funktor, siis $\mathscr{I}_\eta$ on funktsioon, nii et iga $t \in \mathscr{T}$ ja $w \in \mathscr{W}$ korral $\mathscr{I}_\eta(t,w) \in (\mathscr{P} \cup \{\dagger\})^{(\mathscr{U}^m \cdot \mathscr{P}^n)}$

9. $i \in \mathscr{U}$ parajasti siis, kui $(\exists t \in \mathscr{T})(\exists w \in \mathscr{W})(\langle i \rangle \in \mathscr{I}_{Eksisteerib}(t,w))$
10. Kui $c \in \mathscr{C}$, siis $\langle c_A, c_P \rangle \in \mathscr{I}_{Asub}(c_T, c_W)$
11. Kui $\langle i, p \rangle \in \mathscr{I}_{Asub}(t,w)$, siis $\langle i \rangle \in \mathscr{I}_{Eksisteerib}(t,w)$

Tõde ja denotatsioon kontekstis

Me kirjutame: $\models^{\mathfrak{A}}_{cftw} \phi$, kui ϕ, võetuna kontekstis c (omistuse f suhtes ja struktuuris $\mathfrak{A}$), *on tõene* aja t ja maailma w *suhtes*.

Me kirjutame: $|\alpha|^{\mathfrak{A}}_{cftw}$ α *denotaadi* jaoks, mis on võetud kontekstis c (omistuse f suhtes ja struktuuris $\mathfrak{A}$) aja t ja maailma w *suhtes*.

Üldiselt jätame ülaindeksi "$\mathfrak{A}$" ära ja eeldame, et struktuuriks $\mathfrak{A}$ on $\langle \mathscr{C}, \mathscr{W}, \mathscr{U}, \mathscr{P}, \mathscr{T}, \mathscr{I} \rangle$.

Definitsioon: f *on omistus* ($\langle \mathscr{C}, \mathscr{W}, \mathscr{U}, \mathscr{P}, \mathscr{T}, \mathscr{I} \rangle$ suhtes) parajasti siis, kui:

$$\exists f_1 f_2 (f_1 \in \mathscr{U}^{\nu_i} \;\&\; f_2 \in \mathscr{P}^{\nu_p} \;\&\; f = f_1 \cup f_2)$$

Definitsioon: $f^{\alpha}_{x} = (f \sim \{\langle \alpha, f(\alpha) \rangle\}) \cup \{\langle \alpha, x \rangle\}$

(s.t see on täpselt f-i sarnane omistus, välja arvatud see, et omistab x-i α-le)

Definitsioon: Järgneva rekursiivse definitsiooni puhul eeldame, et $c \in \mathscr{C}$, f on omistus, $t \in \mathscr{T}$ ja $w \in \mathscr{W}$:

1. Kui α on muutuja, siis $|\alpha|_{cftw} = f(\alpha)$
2. $\models_{cftw} \pi\alpha_1 \ldots \alpha_m \beta_1 \ldots \beta_n$ parajasti siis, kui $\langle |\alpha_1|_{cftw} \ldots |\beta_n|_{cftw} \rangle \in \mathscr{I}_\pi(t,w)$
3. Kui η pole ei "Mina" ega "Siin" (vt 12 ja 13 allpool), siis

$$|\eta\alpha_1 \ldots \alpha_m \beta_1 \ldots \beta_n|_{cftw} = \begin{cases} \mathscr{I}_\eta(t,w)(\langle |\alpha_1|_{cftw} \ldots |\beta_n|_{cftw} \rangle), \\ \text{kui ükski } |\alpha_j|_{cftw} \ldots |\beta_k|_{cftw} \text{ pole } \dagger; \\ \text{muul juhul } \dagger \end{cases}$$

4. (i) $\models_{cftw}(\phi \wedge \psi)$ parajasti siis, kui $\models_{cftw}\phi$ & $\models_{cftw}\psi$
   (ii) $\models_{cftw}\neg\phi$ parajasti siis, kui $\sim\models_{cftw}\phi$
   jne.
5. (i) Kui $\alpha \in \mathcal{V}_i$, siis $\models_{cftw}\forall\alpha\phi$ parajasti siis, kui $\forall i \in \mathscr{U}, \models_{cf_i^\alpha tw}\phi$
   (ii) Kui $\alpha \in \mathcal{V}_p$, siis $\models_{cftw}\forall\alpha\phi$ parajasti siis, kui $\forall p \in \mathscr{P}, \models_{cf_p^\alpha tw}\phi$
   (iii) Samamoodi $\exists\alpha\phi$ puhul
6. (i) Kui $\alpha \in \mathcal{V}_i$, siis:

$$|the\ \alpha\ \phi|_{cftw} = \begin{cases} \text{unikaalne } i \in \mathscr{U} \text{ nii, et } \models_{cf_i^\alpha tw}\phi, \\ \text{kui selline leidub;} \\ \text{muul juhul } \dagger \end{cases}$$

   (ii) Samamoodi $\alpha \in \mathcal{V}_p$ puhul
7. $\models_{cftw}\alpha = \beta$ parajasti siis, kui $|\alpha|_{cftw} = |\beta|_{cftw}$
8. (i) $\models_{cftw}\Box\phi$ parajasti siis, kui $\forall w' \in \mathscr{W}, \models_{cftw'}\phi$
   (ii) $\models_{cftw}\Diamond\phi$ parajasti siis, kui $\exists w' \in \mathscr{W}, \models_{cftw'}\phi$
9. (i) $\models_{cftw}F\phi$ parajasti siis, kui $\exists t' \in \mathscr{T}$, nii et $t' > t$ ja $\models_{cft'w}\phi$
   (ii) $\models_{cftw}P\phi$ parajasti siis, kui $\exists t' \in \mathscr{T}$, nii et $t' < t$ ja $\models_{cft'w}\phi$
   (iii) $\models_{cftw}G\phi$ parajasti siis, kui $\models_{cf(t-1)w}\phi$
10. (i) $\models_{cftw}N\phi$ parajasti siis, kui $\models_{cfc_Tw}\phi$
    (ii) $\models_{cftw}A\phi$ parajasti siis, kui $\models_{cftc_W}\phi$
    (iii) $\models_{cftw}Y\phi$ parajasti siis, kui $\models_{cf(c_T-1)w}\phi$
11. $|\text{dsee}[\alpha]|_{cftw} = |\alpha|_{cfc_Tc_W}$
12. $|\text{Mina}|_{cftw} = c_A$
13. $|\text{Siin}|_{cftw} = c_P$

(*Järgneb*)

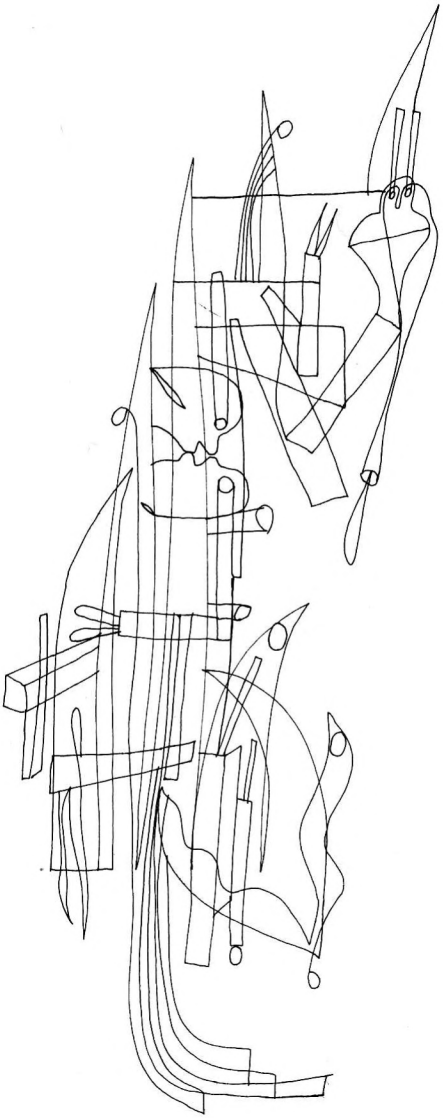

LEONHARD LAPIN. (1968)

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

Peatoimetaja

Toomas Kiho

Toimetajad

Kalle Hein, Jaan Kangilaski, Mart Orav

2017

KOLLEEGIUM
Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste,
Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Marju Lepajõe,
Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel,
Tarmo Soomere, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Tegevtoimetaja Indrek Ude
Keeletoimetaja Triin Kaalep
Korrektor Kristin Sarv

Toimetuse aadress:
Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid:
7423 146, 7423 050

E-post:
akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia

© *AKADEEMIA*

ARTIKLID, ESSEED, ILUKIRJANDUS, MÄLESTUSED, ALLIKAPUBLIKATSIOONID

Adams, Robert Merrihew. Tegelikkuseteooriad / Tlk Taavi Laanpere // **9**, 1603–1626.

Alari, Ann, Priit Heinsalu, Indrek Kannik, Tiia Kangert, Indrek Lindsalu, Ekke Nõmm, Vladimir Sapožnin, Grigore-Kalev Stoicescu, Indrek Tarand, Ago Tiiman, Alo Toomel, Peeter Värv. Eesti välispoliitilised prioriteedid 1991. aastal / Eess.: Mart Orav // **12**, 2115–2145.

Annus, Amar. Kummalised kõnetused: Autistliku narratiivi iseärasusi // **4**, 640–674.

Apollinaire, Guillaume. Tõsilood 1917: Valik anekdoote / Tlk ja koment.: Andres Raudsepp // **9**, 1584–1599.

Bachmann, Ingeborg. Luulet / Tlk ja järels.: Aare Pilv // **1**, 72–81.

Bachmann, Talis, Mati Rahu. Teadusartikkel: eelretsenseerimisprotsess / (Ill. Kärt Villmann jt) // **1**, 38–71.

Berger, John. Miks vaadata loomi? / Tlk Silver Rattasepp; (ill.) // **3**, 466–489.

Burghardt, Anne. Luterlus üleilmsest perspektiivist // **10**, 1773–1795.

Einasto, Rein. Mahe-Eestist rahvusriikluseni: Inimkesksusest ökosüsteemsuseni. Mõtisklusi // **7**, 1155–1171.

Fitzgerald, Michael. Loomingulisus, psühhoos, autism ja sotsiaalne aju / Tlk Amar Annus // **4**, 620–639.

Galilei, Galileo. Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt / Tlk Mailis Põld; järels.: Piret Kuusk; (ill.) // **1**, 165–191; **2**, 357–384; **3**, 557–576; **4**, 757–768; **5**, 939–960; **6**, 1135–1151; **7**, 1315–1343; **8**, 1507–1536; algus 2015. a.

Grišakova, Marina. Kirjanduse kummalisus // **1**, 28–36.

Harmatta, János, Sarvar Humāyūn, Leonid Lelekov, Baij Nath Puri, Dines Chandra Sircar. Usundid Kušaani impeeriumis / Tlk Jaan Lahe // **2**, 302–333.

Hasselblatt, Cornelius. *Seitsmenda rahukevade* valeretseptsioon // **12**, 2147–2156.

Heidegger, Martin. Identsus ja diferents / Tlk Janar Mihkelsaar // **1**, 83–114.

Heinsalu, Priit. Vt Alari, Ann jt.

Hildebrandi laul / Tlk, komment. ja järels.: Erki Lind // **5**, 833–843.

Hinrikus, Toivo, Ain Raal. Eesti esimene ja viimane farmakopöa: 80 aastat rahvusfarmakopöa sünnist / (Ill.) // **6**, 1048–1069.

Hirv, Indrek. Luulet // **3**, 491–495; **8**, 1373–1377.

Humāyūn, Sarvar. Vt Harmatta, János jt.

Jameson, Fredric. Metakommentaar / Tlk ja järels.: Indrek Ojam // **6**, 1079–1106.

Joyce, James. Ulixes. 5. ptk: Lootosesööjad / Tlk Kullo Vende // **12**, 2207–2229.

Jõerüüt, Jaak. Gustav Suits, Ernest Hemingway ja meie // **5**, 773–779.

Kahn, Hubert-Viktor. Mõeldes Eesti riigi sajandale sünnipäevale // **9**, 1664–1691.

Kalm, Volli. Ülikooli ülesanded // **9**, 1539–1545.

Kangert, Tiia. Vt Alari, Ann jt.

Kann, Lauri. Manasseini revisjonist ja eesti talurahva soovidest 19. sajandi teisel poolel // **7**, 1194–1218.

Kannik, Indrek. Vt Alari, Ann jt.

Kaplan, David. Essee demonstratiivide ja teiste indeksikaalide semantikast, loogikast, metafüüsikast ning epistemoloogiast / Tlk Anto Unt; (ill.) // **9**, 1710–1728; **10**, 1903–1920; **11**, 2091–2111; **12**, 2285–2303; järgneb 2018. a.

Karl V. Keisri teadaanne / Tlk Kalle Hein // **10**, 1736–1737.

Kasak, Kuno, Aleksei Lotman. Euroopa Liidu ühine põllumajanduspoliitika — kas ka päriselt roheline? / (Ill.) // **3**, 444–464.

Kiho, Toomas. Eesti epitaaf // **4**, 675;
Eha // **6**, 1023;
Ei sõnagi Tiibetist // **11**, 1953–1954;
Eluseaduse rakendusaktid // **9**, 1601–1602;
Martin Lutheri kingad // **10**, 1839;
Meie isad // **8**, 1425;
Meie rahvuslikud tuvid // **3**, 411–412;
Nende suud on mulda täis // **1**, 26;
Oksjon // **7**, 1193;

Rahvusülikooli… // **2**, 202–210;
Songermaa // **12**, 2158.

Kirby, Michael D. Sada aastat õigusteoreetik Ilmar Tammelo sünnist / Tlk Kalle Hein // **3**, 387–409.

Kivimäe, Jüri. Luterliku reformatsiooni tähendusest Eesti kultuuris // **10**, 1810–1830.

(:)kivisildnik. Igav // **9**, 1657–1663.

Krull, Hasso. Kosmiline trikster: Triksteri kuju ja mütoloogilised funktsioonid // **7**, 1220–1256.

Kuldkepp, Mart. (Järels.: "Franchi sõbrad ja mõrvarid: Einar Lundborgi mälestused teenistusest Rootsi Korpuses".) Vt Lundborg, Einar.

Kull, Kalevi, Ekaterina Velmezova. Teoreetilisest keeleteadusest Eestis, semiootikaga seoses: Kõnelus Haldur Õimuga // **2**, 212–237.

Kuusk, Piret. (Järels.) Vt Galilei, Galileo.

Lapin, Leonhard. Arhitektuur — ruumilise mõtlemise kunst // **12**, 2161–2168.

Leedjärv, Laurits. Inimsõbralik universum // **8**, 1347–1371.

Leetsar, Jaan. Eesti uue maaelu- ja maamajanduspoliitika alused // **7**, 1172–1191.

Lelekov, Leonid. Vt Harmatta, János jt.

Lepajõe, Marju. Tarkus ja õiglus kaitsevad kõiki: Reformatsiooni mõjust hariduskäsitusele Eestis // **1**, 3–18.

Liiva, Arvi. Eesti rahvarohtudena kasutatud kemikaalid: Rudolf Wallneri rahvarohtude sõnastiku põhjal // **11**, 2040–2052.

Liiva, Taivo. Tillukesest aatomist tuumapommini // **11**, 2015–2035; **12**, 2231–2260.

Lill, Hellar. Kes juhatas väge?: Pädevuskonflikt Eesti riigikaitse juhtimisel pärast iseseisvuse taastamist // **5**, 781–794.

Lind, Erki. (Komment., järels.) Vt Hildebrandi laul.

Lindsalu, Indrek. Vt Alari, Ann jt.

Lotman, Aleksei. Vt Kasak, Kuno, Aleksei Lotman.

Luhamets, Kristjan. Pastoripere kui reformatsiooni tagajärg // **10**, 1831–1837.

Luks, Leo. Sõber on Matjus, kuid veel suurem sõber — eimiski: Riielides olemisajaloolise mõtlemisega / (Ill.: Eduard Parhomenko fotod Leo Luksist ja Ülo Matjusest) // **12**, 2170–2200.

Lundborg, Einar. Rootsi Korpusega Eesti Vabadussõjas / Tlk ja järels.: Mart Kuldkepp // **8**, 1427–1499.

Luther, Martin. "Siin ma seisan ja teisiti ma ei saa": Kaitsekõne Wormsi riigipäeval 18. aprillil 1521 / Tlk Kalle Hein // **10**, 1731–1735.

Luts-Sootak, Marju. Liivimaa Rootsi-aegne kohtuelu uuemas trükisõnas // **4**, 579–585.

Maimets, Kaire. Boolerost "Koiduni" // **2**, 261–273.

Maimets, Toivo. Eesti mõtte lugu // **9**, 1546–1555.

Meikar, Toivo. Sajand riikliku metsatööstuse algusest Eestis // **6**, 1024–1046.

Mänd, Heljo. Peegelpildid // **4**, 612–618.

Männiste, Indrek. D. H. Lawrence: Loodus, tehnika ja seade-stu // **3**, 496–522.

Mölder, Martin. Nähtamatu enamus: Eesti kodanike liberaalne ja konservatiivne enesemääratlus ning hoiakud 2016. ja 2017. aastal / (Ill.) // **6**, 980–1021. Lisa: valimite koostamine; küsimuste loetelu; täiendavaid jooniseid.

Nõmm, Ekke. Vt Alari, Ann jt.

Ojam, Indrek. (Järels.: "Varane Jameson ja marxistlik hermeneutika".) Vt Jameson, Fredric.

Olesk, Peeter. Armastavad füüsikud // **5**, 796–831.

Orav, Mart. (Eess.) Vt Alari, Ann jt.

Padgett, Ron. Kuidas olla täiuslik / Tlk ja järels.: Marju Randlane // **12**, 2201–2206.

Paimre, Marianne. Muutused Eesti kanepiväitluses ja selle mõju uimastipoliitikale // **4**, 695–719.

Parktal, Ants, Meelis Sütt. Eestistades Bioni: Wilfred R. Bioni metapsühholoogiline käsitus mõtlemisest // **2**, 281–300; **3**, 524–549. Lisa: Sõnastik.

Peterson, Üllar. Süüria kodusõjani viinud sündmustest islamimaailmas ja eriti Süürias // **1**, 116–148; algus 2016. a;
(komment.) Vt Yūsuf, Abū.

Pihla, Mehis, Klaudia Tiitsmaa. Meie mõtete tuum // **5**, 771–772.

Pihlajamäki, Heikki. "...nii et ühelgi osalisel poleks õiglast põhjust kaebamiseks": Rootsi 1630. ja 1632. aasta alamkohtute reform ja talurahvakohtud Liivimaal / Tlk Astri Schönfelder // **4**, 586–610.

Piirimäe, Kaarel. "Balti kriis" ja Eesti välispoliitika algus, 1990–1991. II // **11**, 1923–1951.

Pilv, Aare. (Järels.) Vt Bachmann, Ingeborg.

Pilve, Eli. Eesti Rahvaerakonna ja Eesti Maarahva Liidu maapoliitika ning selle kujunemine 1919. aasta maaseaduse eel // **2**, 239–259; **3**, 413–442.

Priimägi, Linnar. Kolm surma: Mozart, Goethe, Hedda Gabler // **11**, 1996–2013.

Puri, Baij Nath. Vt Harmatta, János jt.

Põder, Thomas-Andreas. Martin Lutheri ja reformatsiooni tähendus tänapäeval // **10**, 1739–1772.

Pärtna, Maarja. Luulet // **11**, 2036–2039.

Raal, Ain. Vt Hinrikus, Toivo, Ain Raal.

Rahu, Mati. Vt Bachmann, Talis, Mati Rahu.

Randlane, Marju. (Järels.) Vt Padgett, Ron.

Raudsepp, Andres. (Komment.) Vt Apollinaire, Guillaume.

Recanati, François. Literalism ja kontekstualism: Mõned variatsioonid / Tlk Henrik Sova; (ill.) // **4**, 677–693; **5**, 884–899.

Reyer, Sophie. Luulet / Tlk ja järels.: J. Talvet // **2**, 274–279.

Roasto, Riina. (Järels.) Vt Žadan, Sergi.

Rooste, Jürgen. Luulet // **6**, 1071–1077.

Rungi, Mait. Kuhu lähed, juhtimisteadus? // **11**, 2053–2068.

Sapožnin, Vladimir. Vt Alari, Ann jt.

Sazonov, Vladimir. (Eess., komment.) Vt Tiglatpileser I hümn.

Saul, Jennifer. Koeraviled, poliitiline manipuleerimine ja keelefilosoofia / Tlk Riin Kõiv // **11**, 1955–1994.

Schäuble, Wolfgang. Reformatsiooni juubel 2017 ning Saksamaa ja Euroopa poliitika / Tlk Silvi Wiezer // **10**, 1797–1809.

Sircar, Dines Chandra. Vt Harmatta, János jt.

Smith, Jonathan Z. Religioon, religioonid, religioossus / Tlk Indrek Peedu // **10**, 1854–1877.

Stoicescu, Grigore-Kalev. Vt Alari, Ann jt.

Sütt, Meelis. Vt Parktal, Ants, Meelis Sütt.

Žadan, Sergi. Kolm esseed / Tlk ja järels.: Riina Roasto // **9**, 1628–1635.

Taagepera, Rein. Maailma rahvaarvu kaks kasvujärku / (Ill.) // **9**, 1557–1583.

Talvet, Jüri. (Järels.) Vt Reyer, S.

Tammiksaar, Erki. Põlevkivitööstuse sünd ja areng Nõukogude Liidus aastail 1918–1945 ning seosed Eestiga: 100 aastat tööstusliku põlev-

kivikaevandamise algusest Eestis ja Venemaal // **8**, 1403–1423; **9**, 1636–1655.

Tarand, Indrek. Vt Alari, Ann jt.

Tender, Tõnu. Maakeelest ning emakeelest ja isamaast // **10**, 1840–1852.

Tiglatpileser I hümn / Tlk, eess. ja komment.: Vladimir Sazonov // **7**, 1258–1264.

Tiiman, Ago. Vt Alari, Ann jt.

Tiitsmaa, Klaudia. Vt Pihla, Mehis, Klaudia Tiitsmaa.

Tiivel, Irene. Idiomaatikast kitsamas ja laiemas mõttes: Mõtteid ja kogemusi võõrkeele õpetamisest ning õppimisest // **5**, 901–913.

Toomel, Alo. Vt Alari, Ann jt.

Unt, Arnold. Tõnismägi: Kümme aastat hiljem // **6**, 963–979.

Vahtre, Lauri. Rahvuse paratamatus // **2**, 195–201.

Velmezova, Ekaterina. Vt Kull, Kalevi, Ekaterina Velmezova.

Viik, Tõnu. Mõtisklusi taevasse vaadates // **1**, 20–25.

Volt, Marek. Esteetilise hoiaku ontoloogia // **8**, 1379–1401.

Värv, Peeter. Vt Alari, Ann jt

Õim, Haldur. (Intervjueeritav.) Vt Kull, Kalevi, Ekaterina Velmezova.

Yūsuf, Abū. *Kharādž*-maksu raamat / Tlk ja komment.: Üllar Peterson // **5**, 845–882; **6**, 1107–1118; **7**, 1266–1302.

ARVUSTUSED

Andresen, Andres. Põhjalik kogumik Esimesest maailmasõjast ja Eestist. (*Esimene maailmasõda ja Eesti*. II. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu, 2016) // **7**, 1303–1306.

Eenmaa-Dimitrieva, Helen. Õiguse lähenemisest moraalile. (H. L. A. Hart. *Õiguse mõiste*. Tlk Piret Luiga. Tallinn, 2017; Ronald Dworkin. *Õiguse impeerium*. Tlk Piret Luiga. Tallinn, 2015) // **12**, 2269–2276.

Grigor, Indrek. Füüsikud ja lüürikud taas teineteisel ulatavad käe. (*Lähedane ja kauge füüsika Ülo Soosteri illustratsioonidega*. Joonistusi komment. Jaak Kikas, koost. Kadri Mägi, sisutoim. Henrik Sova. Tartu, 2016) // **12**, 2261–2269.

Kiho, Toomas. Eesti akadeemia kindlustab ainult vaba Eesti: 80 aastat esimesest *Akadeemiast*. (*Akadeemia* nr 1 maikuu 1937. Tartu) // **5**, 922–930.

Kirme, Maris. Uitmõtteid puhkpillimuusika ümber. (*Eesti puhkpillibibliograafia 1856–2012: Orkestrid ja ansamblid*. Koost. Maris Amon-Merilain, Andres Avarand, Olavi Kasemaa; toim. Viida Raag. Tallinn, 2015) // **6**, 1119–1126.

Kronberg, Janika. Talendid koju ehk välismaalt eesti trükiseid otsimas. (*Eesti raamat välismaal 1944–2010 = Estonian Books Abroad 1944–2010 = Das Estnische Buch im Ausland 1944–2010: Bibliograafia.* Koost. Anne Valmas, registrid: Aita Kraut, Juta Laasma, Eve Siirman, toim. Anne Ainz. Tallinn, 2017) // **11**, 2070–2081.

Luks, Leo. Ise tegi! (Zygmunt Bauman, Rein Raud. *Iseduse praktikad*. Tlk Olavi Teppan. Tallinn, 2016) // **2**, 341–347.

Maiste, Juhan. Tagasi asjade juurde. (Raimo Pullat. *Tallinlase asjademaailm valgustussajandil*. Tallinn, 2016) // **9**, 1692–1698.

Ojam, Indrek. Nihilism eesti kirjanduses: Lisandusi debatile. (Leo Luks. *Nihilism ja kirjandus:* Ei *kogemine filosoofia ja kirjanduse ühtesulamisel*. Tallinn, 2015) // **4**, 742–747.

Peedu, Indrek. Kultuuriteooriat piiritledes. (Rein Raud. *Mis on kultuur?: Sissejuhatus kultuuriteooriatesse*. Tallinn, 2013) // **1**, 149–158.

Rohtmets, Priit. "Sinu sõnades on tuld…". (*Villem Reimani ja Jaan Tõnissoni kirjavahetus aastatel 1891–1917*. Koost. Tarmo Piir, toim. ja eess.: Kristina Lepist, järels.: Ants Tooming. Tartu, 2017) // **10**, 1879–1890.

Tooming, Uku. (Peter F. Strawson. *Analüüs ja metafüüsika: Sissejuhatus filosoofiasse*. Tlk ja järels.: Tiiu Hallap. Tartu, 2016) // **2**, 334–341.

Velsker, Mart. Jaan Unduski tõed ja oletused. (Jaan Undusk. *Eesti kirjanike ilmavaatest*. Tartu, 2016) // **5**, 914–921.

Vähi, Tiina. Müütiline pilt Eesti nõiaprotsessidest. (Aarne Ruben. *Nõiaprotsessid Eestis*. Tallinn, 2016) // **4**, 721–741.

ABSTRACTS

Abstracts // **1**, 159–164; **2**, 348–356; **3**, 550–556; **4**, 748–756; **5**, 931–938; **6**, 1127–1134; **7**, 1307–1314; **8**, 1500–1506; **9**, 1699–1709; **10**, 1891–1902; **11**, 2082–2090; **12**, 2277–2284.

ILLUSTRATSIOONID

Allik, Peeter. Visandid 1980.–1990. aastatest // **8**, 1372, 1378, 1402, 1424, 1426.

Jõekalda, Loit. Illustratsioonid // **11**, 1952, 1995, 2014, 2069, 2112.

Kedrin, Andrei. Joonistused // **1**, 19, 27, 37, 82, 115, 192.

Kivimäe, Liisa. Illustratsioonid // **9**, 1556, 1600, 1627, 1656.

Lapin, Leonhard. Joonistused Artur Alliksaare luuletuste teemal // **12**, 2146, 2157, 2160, 2169, 2230, 2304.

Luks, Leo. (Foto.) Vt Artiklid, esseed, ilukirjandus. . . : Luks, Leo.

Maidla, Ove. Fotogravüürid // **3**, 410, 443, 465, 490, 523.

Matjus, Ülo. (Foto.) Vt Artiklid, esseed, ilukirjandus. . . : Luks, Leo.

Mäetamm, Marko. Illustratsioonid // **4**, 611, 619, 676, 694, 720.

Oru, Madis. Illustratsioonid // **7**, 1192, 1219, 1257, 1265, 1344.

Parhomenko, Eduard. (Fotode autor.) Vt Artiklid, esseed, ilukirjandus. . . : Luks, Leo.

Ring, Anna. Illustratsioonid // **5**, 780, 795, 832, 844, 883, 900.

Suumann, Imat. Fototöötlused sarjast “Tartlase matmine” // **2**, 211, 238, 260, 280, 301.

Talvik, Herman. Linoollõiked ja tušijoonistus // **10**, 1738, 1796, 1838, 1853, 1878.

Tammjärv, Veiko. Illustratsioonid // **6**, 1022, 1047, 1078, 1152.

Villmann, Kärt. (Ill.) Vt Artiklid, esseed, ilukirjandus. . . : Bachmann, Talis, Mati Rahu.

Märkus. (Muude) artikliillustratsioonide kohta on märge illustreeritud artikli kirjes.

CONTENTS

"The Baltic crisis" and the beginning of Estonian foreign policy, 1990–1991. II ..... *Kaarel Piirimäe* 1923
Not a single word about Tibet ..... *Toomas Kiho* 1953
Dogwhistles, political manipulation and philosophy of language ..... *Jennifer Saul* 1955
Drei Todesfälle: Mozart, Goethe, Hedda Gabler *Linnar Priimägi* 1996
From the tiny atom to the nuclear bomb ..... *Taivo Liiva* 2015
Poetry ..... *Maarja Pärtna* 2036
Chemicals used as folk medicines in Estonia: Based on Rudolf Wallner's dictionary of folk medicines ..... *Arvi Liiva* 2040
Quo vadis, management theory? ..... *Mait Rungi* 2053
Review: Talents, come home, or looking for Estonian publications abroad. *Eesti raamat välismaal 1944–2010 = Estonian Books Abroad 1944–2010 = Das Estnische Buch im Ausland 1944–2010: Bibliography*. Compiled by Anne Valmas, indices by Aita Kraut, Juta Laasma, Eve Siirman, edited by Anne Ainz. Tallinn: Academy of Sciences Press, 2017. ..... *Janika Kronberg* 2070
Abstracts 2082
Demonstratives: An essay on the semantics, logic, metaphysics, and epistemology of demonstratives and other indexicals. Part III ..... *David Kaplan* 2091

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 777022 11

Hind 3.50 eurot